

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

XVI 1983

ΤΕΥΧΟΣ 1-2 ΑΘΗΝΑΙ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ» (ΑΑΑ)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΕΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΔΑΚΙΣ, Διευθυντής Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, και ΜΥΡΩΝ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Διευθυντής Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων.

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΤΑΠ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ρ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ: ΕΛΕΝΗ ΤΣΙΓΑΔΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ι. ΝΤΕΚΟΠΟΥΛΟΣ

Εικόνα εξωφύλλου: Το ψηφιδωτό των Χαρίτων (σ. 132 κ.ε.)

© 1985: ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα
ARCHAEOLOGICAL RECEIPTS FUND (TAP SERVICE)
Panepistimiou 57, 105 64 Athens

MINISTRY OF CULTURE AND SCIENCE

«ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY» (ΑΑΑ)

DIRECTORS: YANNIS TZEDAKIS, Director of Prehistoric and Classical Antiquities, and MYRON MICHAELIDIS, Director of Byzantine and post-Byzantine Monuments.

EDITORIAL SUPERVISION: DEPARTMENT OF PUBLICATIONS OF THE TAP SERVICE

ART EDITOR: R. YIANNIOULAKI

SUMMARIES TRANSLATED INTO ENGLISH BY HELEN ZIGADA

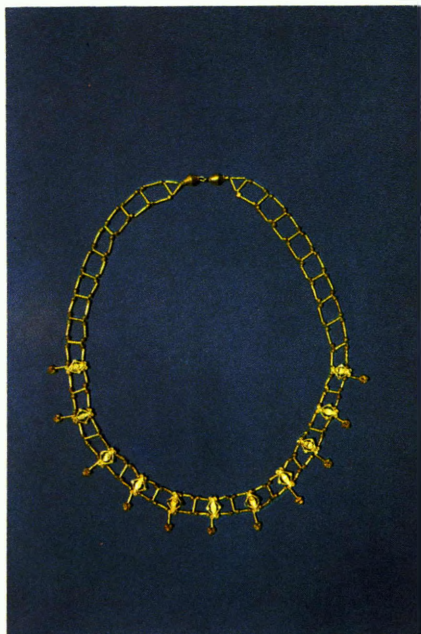
TYPESETTING: E. BOULOUKOS - A. LOGHOTHETIS

PRINTED BY I. DEKOPOULOS

Picture on the cover: Mosaic of the Charites (p. 132 ff.)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

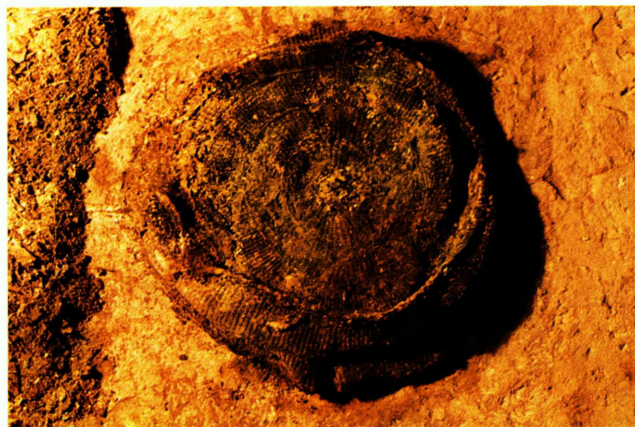
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ	Σελίδα	Page
Υ. ΤΖΕΔΑΚΗΣ - Ε. HALLAGER, The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania 1980	3 - 17	—
Α. DESTROOPER-GEORGIADIS, Les monnaies chypriotes dans la collection de Mme Réna H. Argyropoulos-Evelpidis	17 - 22	—
Β. ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ, Τύμβος Φερών	23 - 41	Summary 42
Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ, Ανασκαφή Πλατινόπολης, 1983	42 - 50	Summary 50
<i>ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ</i>		
Ε. ΚΑΡΕΤΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Some Remarks on Athens of about 270	51 - 57	—
Ε. HALLAGER, The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania 1980. The Linear B Inscriptions	58 - 73	—
Λ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Δύο κεραμικοί κλίβανοι στην Αταλάντη Λοκρίδος	74 - 79	Summary 79
Κ. ΜΑΥΡΙΓΙΑΝΝΑΚΗ, Χυτός διπλός πέλεκυς μινωικής εποχής με χαραγμένο σημείο	79 - 89	Résumé 90 - 91
Μ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ, Χρυσοί αναθηματικοί διπλοί πελέκεις στη συλλογή Κ. και Μ. Μητσotάκη	92 - 94	Summary 95
Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Το πανδοχείο και το Διοσκούρειο των Φερών	95 - 105	Summary 105 - 106
Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Άγνωστες τοιχογραφίες στο ναό του Ταξιάρχη της Μεσαριάς στην Ά Ανδρο	106 - 119	Summary 120 - 121
Γ. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, Άγνωστες χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές 13ου και 14ου αιώνα από τη Νάξο και τη Σίκινο	121 - 131	Résumé 131 - 132
Σ. ΡΟΖΑΚΗ, Οι τρεις Χάριτες σε ψηφιδωτό δάπεδο της Υπάτης	132 - 141	Résumé 141 - 142
Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Η χρονολογία των τοιχογραφιών του Ξένου Διγενή στα Απάνω Φλώρια Σελίνου	142 - 145	Résumé 145

α. Τάφος 5. Χρυσό περιδέραιο.

β. Τάφος 17. Ξύλινα «τσόκαρα».

γ. Τάφος 17. Πλεχτό ψάθινο πανέρι με σκέπασμα.

δ. Τάφος 12. Ελεφαντοστέινη πλαγγώνα.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

THE GREEK-SWEDISH EXCAVATIONS AT KASTELLI, KHANIA 1980

In July and August 1980 the joint Greek-Swedish Excavation continued at the plateia Ag. Aikaterini, Khania¹. Two new Trenches 16 and 17 were opened (see f i g. 1) for further explorations of the LM III levels and Trench 17 also for further explorations of House IV of the LM I B destruction level².

1. The excavation was under direction of Dr. Yannis Tzedakis, director of the 25th Ephoria of Prehistoric and Classical Antiquities. Director of the Swedish part was Dr. Carl-Gustaf Styrenius, director of the Museum of Mediterranean and Near Eastern Antiquities in Stockholm, and with Dr. Erik Hallager as Field Director at the site.

2. Y. Tzedakis and E. Hallager, 'The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania 1978-1979', AAA XV (1982), pp. 25-27.

Further stratigraphical soundings were carried out in the scarp left between the Trenches 1 and 3 and in the Room E of House I.

Scarp 1/3

The main purpose of excavation in this area was to check the complicated stratigraphy of the area noticed in 1970 and to explore further the remains of a supposed LM III room, where one complete pithos was found —also in 1970. The upper layers of the scarp contained mainly wall-foundations from one large Venetian and one supposed Turkish building. In connection with these was found a heavy levelling deposit where the majority of the pottery was Geometric of good quality. Below the modern levels the LM III strata were reached and

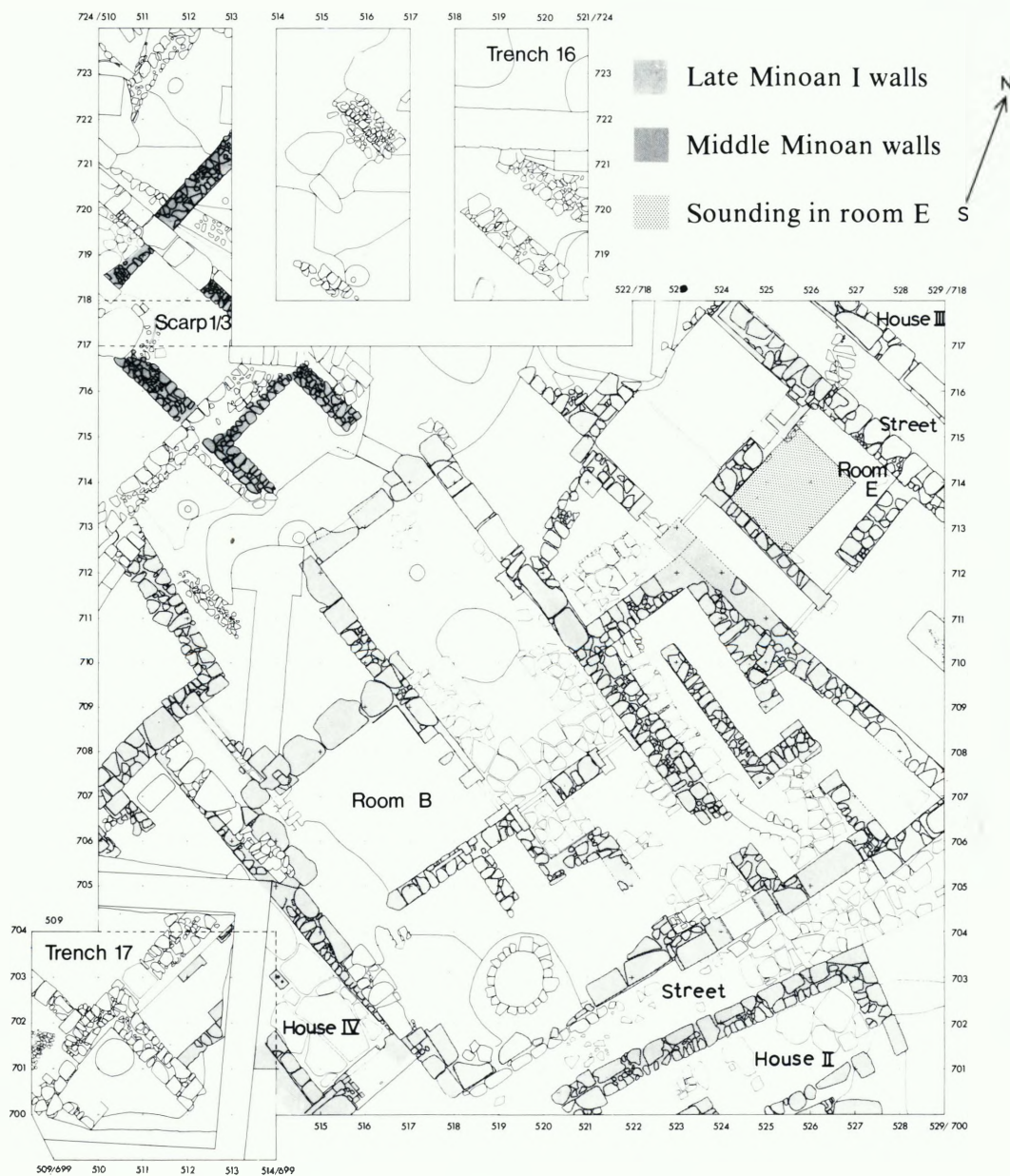

Fig. 1. Plan of the site as it looks today with indications of Trenches 16 and 17, Scarp 13 and the sounding in Room E.

Fig. 2. Two broken pithoi *in situ* from Scarp 1/3.

two more pithoi were discovered (fig. 2). Because of the levelling deposit and the late constructions only a small part of the room with the pithoi was preserved. Originally it appears to have been a room measuring at least $5 \times m$. The floor of the room was badly defined and consisted mainly of slabs and stones on slightly different levels and it was only preserved in the N part up against what is supposed to be the outer wall of the building, built from reused ashlar blocks presumably from the destroyed LM I building. LM III C sherds found below the floor of the room with the pithoi clearly date its final use

within that or a later period. Below the floor—in the E part—another floor of the LM III period came into light, but this was on a level going below the walls of the room with the pithoi and no walls connecting to this floor have yet been identified. This earliest LM III floor was constructed directly upon the MM levels where the latest use of both walls and floor is of MM II date. The actual constructions, however, dates back in MM I A. An almost complete room measuring *ca.* $3.70 \times 1.90 m$. was identified (see fig. 1), but unfortunately without floor deposit. In the W part of the excavated area a large pit of

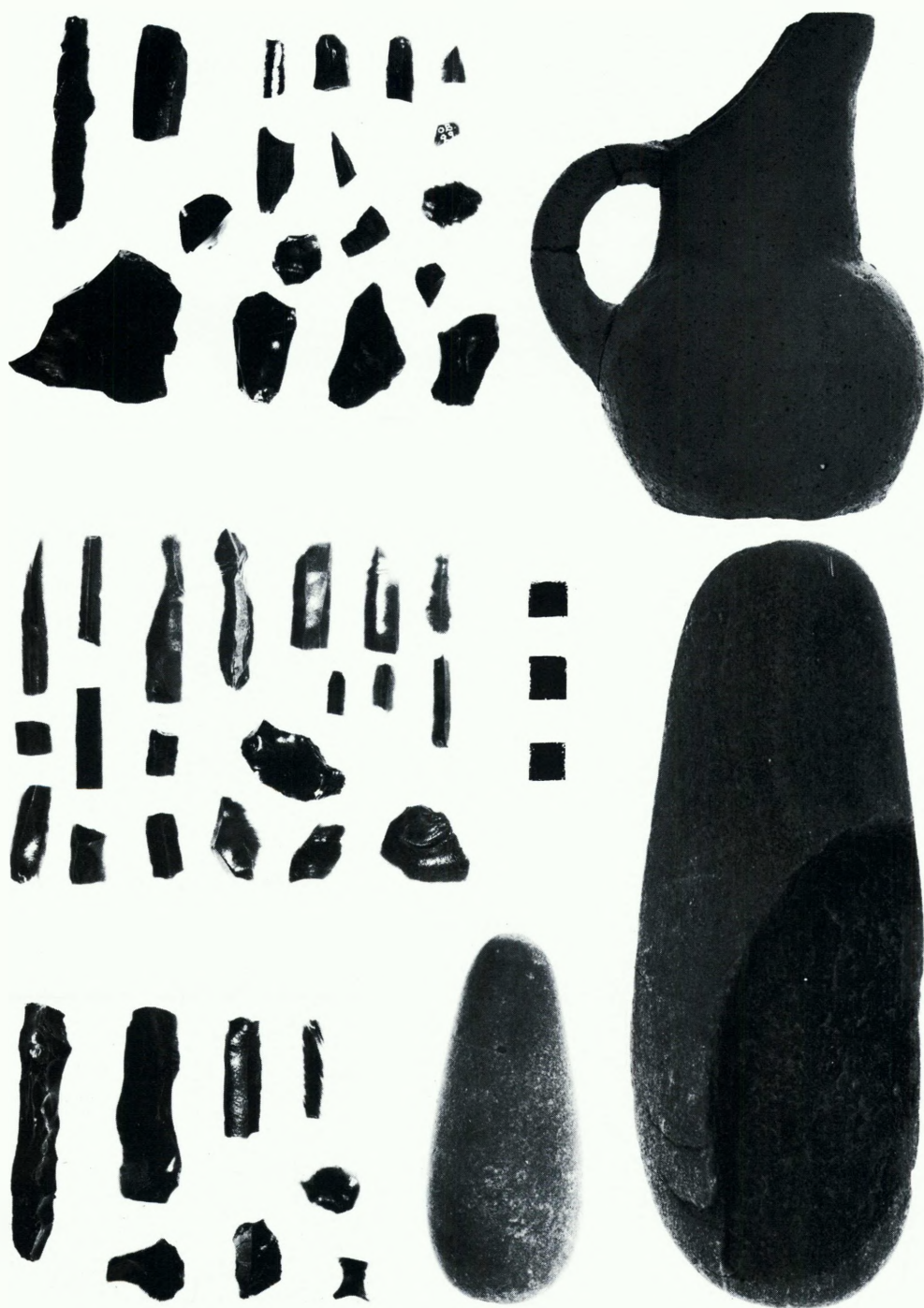

Fig. 3. Selection of finds from the EM II workshop. To the left the obsidians. To the right a small undecorated jug and below two percussion stones.

the LM III period was cut down into the MM levels. At the bottom of the pit was found what appeared to be remains of an oven (kiln); but further investigations are needed before we can be more specific on this point.

Sounding in Room E

A sounding was carried out in Room E to investigate the underlying constructions and unexpectedly we reached a pure EM II level immediately below the floor-packing of Room E. A wall which had previously been noticed in the street between House I and III (fig. 1) divided the area of the sounding into two rooms. No finds of special interest were made in the small space to the E of the wall. On the W side, however, were found clear traces of workshop activities. Most significant were sixty pieces of obsidians including some cores, many flakes and a few complete blades. Also three percussion stones —one of which with clear striking marks— were noticed, and we think that it could be a possible obsidian workshop (fig. 3)³. Most of the floor of the room was covered with a relatively thick layer of ash and *ca.* 25-30 cm. from the wall was discovered a small shallow hearth or oven. Of further interest from this room must be mentioned two small pieces of bronze —not very common in western Crete that early. A test was made in and below the floor to the east of the wall. The space was too narrow for any thorough investigation but the finds of Final-Neolithic pottery must be mentioned.

3. Indications of an obsidian workshop have earlier been noticed; P. Hellström, and C.-G. Styrenius, Excavations at Chania, June 1970, *AAA* IV (1971), p. 223.

Trench 16

Trench 16 was opened in order to investigate the LM III levels further. Especially it was hoped to find the construction of a floor from a LM III B building which had previously revealed interesting deposits of complete vases⁴. After having removed the modern remains we came directly upon the Late Minoan constructions. Remains of one building was discovered in the southern part of the trench. Only a fragment of the NE wall of the room has been found (length 1.20 m.); but the extension of the floor gives the room a dimension of at least 4.70 × 4.30 m. Situated only 70 cm. from the wall towards SW was found an oblong square hearth with a width of 42 cm. and an estimated length of at least 1.40 m. (fig. 4)⁵. No floor deposit was found in this part of the room, but it was securely stratified above both a floor and a large rubbish pit of Late III B date. The rubbish pit contained —apart from the pottery— three Linear B inscriptions, painted on pottery (see below, p. 58 ff., figs. 1, 7 and 8) and —most interesting— the clay head of a figurine in *ca* 1/3 natural size (fig. 5). This trench contained further two large closed deposits of LM III B/C character which also contained many fragments of the handmade black-polished ware. Directly below these LM III constructions we came straight upon the MM levels as it happened in Scarp 1/3

4. Y. Tzedakis, *Anaskafé Kastelliou Khanión*, *AAA* V (1972), Figs. 5 and 6, and Tzedakis-Hallager 1982, (*supra* n. 2), p. 23 and fig. 2.

5. Apparently the same kind of built hearths have been discovered in Lefkandi in pure III C strata. We are most grateful to Dr. Mervyn Popham for permission to mention this.

Fig. 4. The LM III C room from Trench 16 with part of the oblong fixed hearth seen in the back. In front the large pit (continuing below the LM III C building) where the terracotta head (f i g. 5) was found. The walls in front are modern.

Fig. 5. Fragment of terracotta head in *ca.* 1/3 natural size.

which strongly indicate that the NW limit of the LM I habitation in this part of the settlement has been reached with the Houses IV, I and III (see f i g. 1). One fragmentary MM wall was discovered in Trench 16 right below the late III B pit. The trench revealed no traces of the LM III B floor we had hoped to find.

Trench 17

Trench 17 was opened in the SW corner of the excavated area with the main purpose of exploring further the House IV of the LM I B destruction level⁶ (see f i g. 1). This was only possible up to a certain point since it

6. Tzedakis-Hallager 1982 (*supra* n. 2), p. 25 f.

was overlayed by good and important architecture of the LM III period. The trench as such produced an unusually clear stratigraphy also typical of a great part of the excavated area within the Greek-Swedish Excavations (f i g. 7): Absolutely dominating among the modern remains were the wall foundations and foundation pits of a considerable Venetian building constructions of which it was not possible to reach the bottom and which had cut down through the otherwise undisturbed LM levels. Where the trench was undisturbed we found immediately below the surface a thin layer above a floor of the LM III B:2 period which had also earlier been noticed in other trenches. Below this construction we came upon an almost one metre thick level with remains of a LM III A/B building. The top of this layer was fallen constructions and walls were in

places preserved up to a height of 70 cm. This building was seen to be mainly constructed upon the destruction level which was in this area preserved in a height of *ca.* 70 cm.

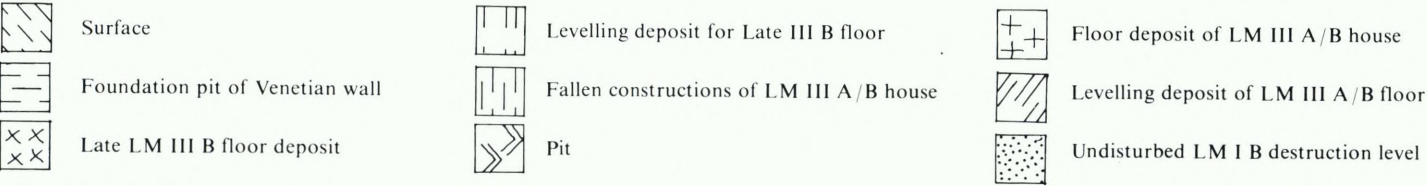
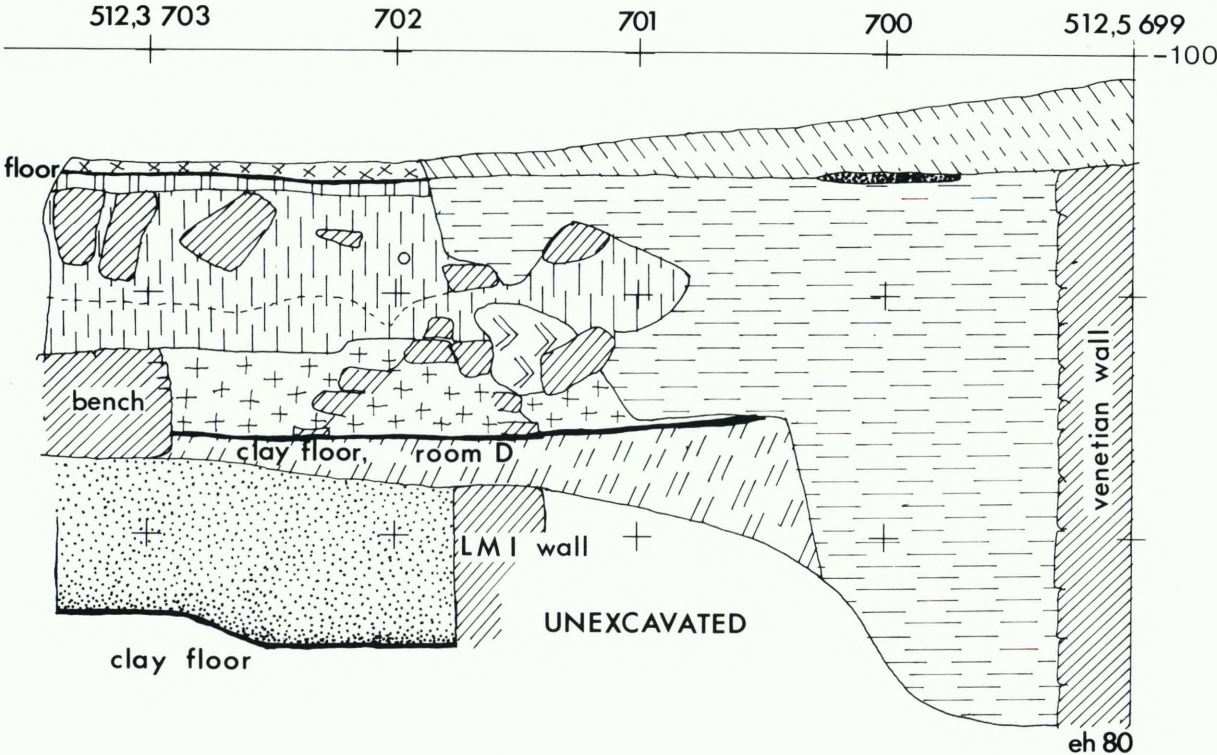
The LM III B:2 building. The layer above this floor was too thin to reveal any floor deposit, but a neighbouring floor at the same level had produced some complete vases of the Late III B period and we suppose that the latest use of this floor belongs to the same period.

The LM III A/B building was far the most interesting. We discovered remains from four different rooms two of which had been partly excavated in the previous years (f i g. 6). The largest of these rooms (D, f i g. 12) measured *ca.* 5.20 × 4.00 m. and at least two doors had been leading into the room. One was found in the NE wall near to the S

Fig. 6. Tower photo of the LM III A/B building in Trench 17. (Compare to f i g. 12).

Fig. 7. Section within Trench 17.

end and another was found in the NW corner leading into Room C. Along the NW wall of Room D was found a stone bench —the extension of which could not be decided because of the Venetian wall. The room had a clay-floor. The second largest of the rooms which it was possible to restore in plan (Room C) measured *ca.* 5.20×3.05 m. Also this room had at least two doors leading into it: One from Room D and one from Room B in the S part of the SW wall —presumably in a length of 1.80 m. The room appears to have had a small partition wall or buttress wall up against the NW wall dividing the room into two halves of respectively 2×3.10 (NW) and 2.90×3.00 m. (SW). Only a small part of the E corner of Room B was preserved. Also to this room two doors were discovered —one leading

from Room C and the other one from Room A in the N part of the SE wall. However little preserved, the room proved interesting. Seemingly it revealed two successive floors —the earlier an ordinary pebble floor whereas the later was of a more unusual character since it was layed in a kind of mosaic with broken potsherds (f i g. 8). Unfortunately the modern streets give no further possibility of exploring this room.

Only the N part of Room A was excavated. Only one door was found: the one leading into Room B. Originally there appear to have been also a door leading into Room D. In the very N corner was found a well covered by four large covering slabs which had partly fallen into the well. The latest floor —a beaten earth floor— was, especially in the eastern part, covered with a

Fig. 8. View from Room C towards Room B where the floor of broken sherds will be noticed.

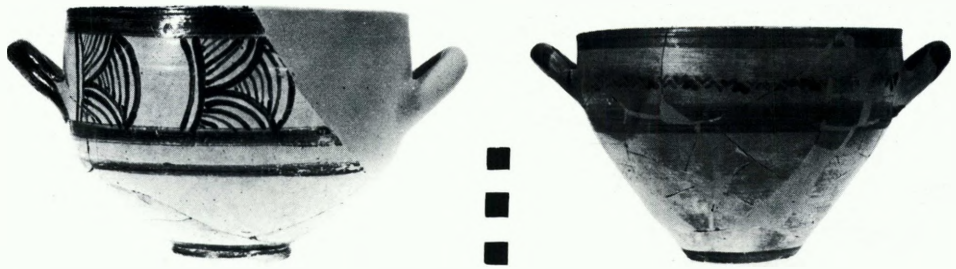

Fig. 9. Two LM III B bowls found on the floors of respectively Room A (left) and Room C (right).

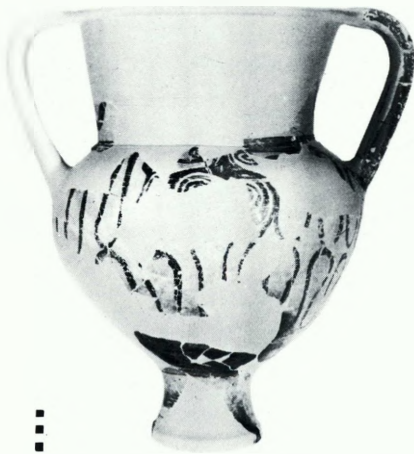

Fig. 10. Amphorid crater built up from sherds found scattered in different rooms.

heavy debris of ashes and carbonized wood indicating a violent destruction by fire, signs which were also noticed on a smaller scale in the other rooms. A few complete vases were found on the floors of the four rooms (f i g. 9), but the majority of the pottery had apparently been standing on a heigher level (shelves or roof) since sherds from several restorable vases were found scattered in the different rooms. Most spectacular among these is one amphorid crater of LM III B date with stylized octopous design on both

sides (f i g. 10). Mentioned should also be several fragments from a large jar of the black-polished handmade ware (f i g. 11)⁷.

Architecturally the finds in Trench 17 proved to be rather important. They formed together with remains excavated earlier part of the first substantial building activity at the site after the LM I B destruction. It

Fig. 11. Sherds of black-polished handmade jar found in Room A.

7. This type of pottery may well prove to be of Italian origin. See forthcoming paper: Birgitta Palsson-Hallager: A New Social Class in Late Minoan Crete, *Aegean Art and Archaeology* (Bristol Classical Press).

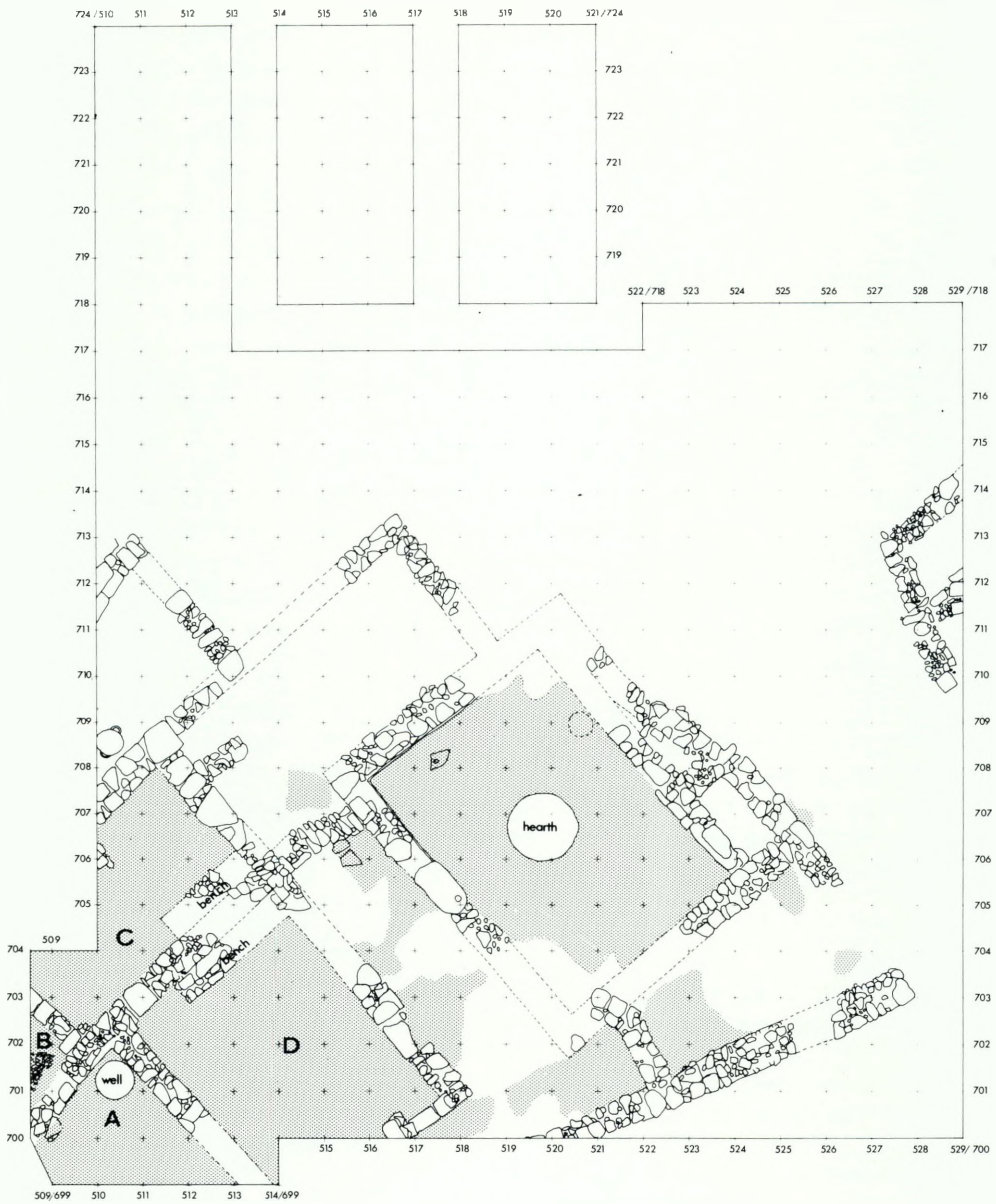

Fig. 12. Plan of the I.M III A B building.

proved to be part of the same building where earlier the room with the hearth had been excavated⁸. In most places this building had been placed directly upon the LM I B destruction level —the exception being some pits of the Early III A period. The pottery found inside the walls and in the earliest floors was LM III A and it is fair to conclude that at least this part of the building was constructed in the LM III A:2 period. To judge from the complete and restored vases from the destruction debris it must be concluded that the building was destroyed within —but before the end of LM III B. It is reasonable to suppose that this building, where several changes and alternations took place over the time, had been in use between 50 and 100 years. What appeared significant in this building is the strong Mycenaean influence. From an architectural point of view profound changes have happened compared to the previous LM I architecture. Stones were more widely used as building material —the rooms were larger, no sure indications of a second story, but above all the built fixed hearth of the Mycenaean type had come into use⁹. In connection with the hearth another significant Mycenaean feature was noticed. Two figurines were discovered close to the fire place as many of those found on the Greek mainland¹⁰ —a habit

not previously found in Minoan Crete. In this connection it should perhaps also be mentioned that the GSE has produced as many as 30 Mycenaean figurines either found in clear LM III contexts or securely datable to the III period. Concerning pottery there is in the LM III A:2/B levels a marked increase of pottery import from the mainland. Also there is a well attested export from Crete to the mainland with the stirrup jars painted with Linear B¹¹. Also here our LM II A/B building proved important since two inscriptions were found one of which may very well prove to have close links with Thebes (cf. below, p. 59 ff., on KH Z 19). All together the evidence from the LM III A:2/B building has produced strong indications of Mycenaean influence —an evidence perhaps even strong enough to argue a Mycenaean settlement.

It was decided to leave the LM III architecture intact for which reason it was not possible to restore very much of House IV in the underlying LM I B destruction level. Only two soundings were made below the floors of Rooms A and D. The sounding below the floor of Room A (in the S part) revealed *ca.* 80 cm. undisturbed destruction level at the bottom of which was found a burnt clay-floor with several complete vases *in situ* (D on f i g. 13).

More interesting was the sounding below the floor of Room D, which revealed both architecture and interesting finds: Two door bases made it possible to distinguish two

8. Tzedakis 1972 (*supra* n. 4), p. 388 and E. Hallager, *Minoan Kydonia. Excavations 1973*, AAA IV (1973), pp. 440-442.

9. See e.g. E. Hallager, *The History of the Palace at Knossos in the Late Minoan Period*, SMEA XIX (1978), p. 19.

10. K. Killian, C. Podzuweit and H. J. Weisshaar, *Ausgrabungen in Tiryns 1978-1979*, AA 1981, e.g. room 120, p. 175.

11. E.g. H. W. Catling, J. F. Cherry, R. E. Jones and J. T. Killen, *The Linear B inscribed stirrup jars and West Crete*, BSA 75 (1980), pp. 49-113 with further references.

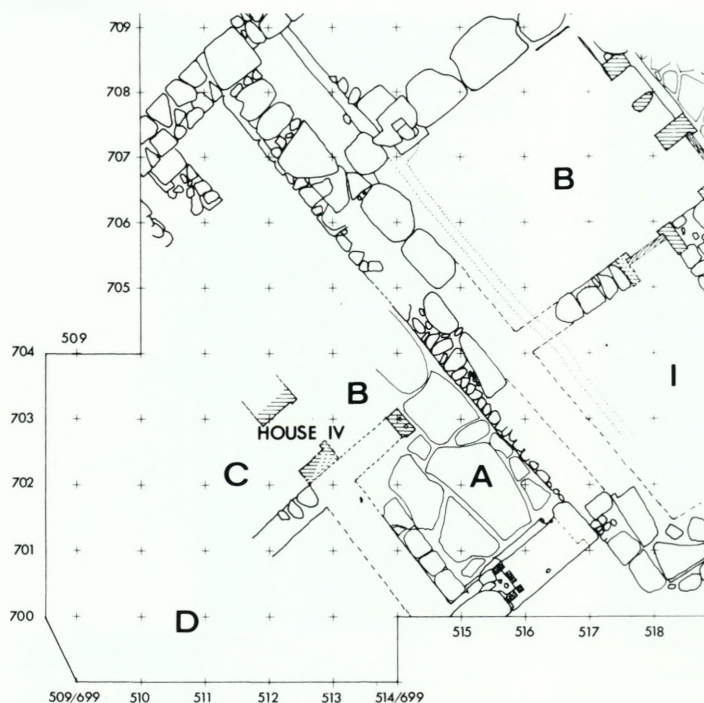

Fig. 13. Plan of House IV. Stippled lines indicate conjectural restorations of walls.

Rooms B and C. Practically nothing is preserved from Room B because of the Venetian wall foundations (see fig. 1), but in the excavated part of Room C we came upon a most interesting deposit. In a height of *ca.* 20 cm. above the floor we came upon a terracotta foot in *ca.* 1/2 natural size (fig. 14) and on the floor in the S part of the excavated area we came upon a deposit of 15 complete vases several of which were intact (fig. 15). There were two large storage jars (empty) but the majority of the vases were of the fine decorated ware —some in the local LM I workshop (fig. 16)¹². Although no frescoes

Fig. 14. Terracotta foot (LM I B) in *ca.* 1/2 natural size from House IV.

12. Y. Tzedakis and E. Hallager, *The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Kania 1976 and 1977*, AAA XI (1979), p. 43.

Fig. 15. Vases *in situ* on floor of Room C in House IV (LM I B).

Fig. 17. View towards the Entrance Hall (H) of the LM I house (I) after restoration of the steps.

have as yet been discovered on walls it must be mentioned that many small bits of painted frescoes were noticed in the undisturbed destruction level. Next to the deposit of pottery up to the SE wall of the room we found a large quern stone. On the floor a 7 cm. long intact bronze needle.

Except for the impressive entrance room (A) the architecture of House IV is very fragmentary and not easy to recognize in any other architecture of this period. We do not know and shall not have the possibility to know the extension of this house because of the modern streets. The finds from here does not permit us to attribute specific func-

Fig. 16. Decorated smaller jar with lid from floor deposit of Room C in House IV. Local LM I workshop.

tions to any of the rooms and on the present evidence we do not dare to offer an interpretation of the function of this highly interesting building.

Conclusion-Summary

The 1980 excavation revealed further evidence on most of the known levels from the site from modern telephone cables to Final-Neolithic pottery. Dominating among the «modern» remains (Venetian and later periods) were large wall foundations with joining foundation pits and levelling deposits, revealing evidence of a substantial building activity from this period. Below the modern levels we came in the N part directly upon the LM III C deposits represented with architecture in Trench 16 and Scarp 1/3. These LM III C buildings were constructed partly upon pits of late III B or early III C date, partly upon late III B architecture (Scarp 1/3). In the S part (Trench 17) we came below the surface directly upon a level of

LM III B:2. This deposit sealed the mainly undisturbed remains of the large building of the LM III A/B period. This in its turn sealed the heavy destruction level of the LM I B phase which added some more information to our knowledge of House IV. In the northern part the LM III remains were placed directly upon the MM levels represented by architecture of MM II and MM I A (Scarp 1/3). The EM (II) constructions were discovered below the floors of Room E in House I and revealed evidence of workshop activity. In this same area several sherds of Final-Neolithic pottery were discovered below the floor of the EM II stratum.

It must finally be mentioned that several minor restoration works were carried out in order to preserve best possible the architecture of the large LM I buildings. Most important among these were the restoration of Room B and the Entrance Hall (H) with the three steps leading up to the level of the Minoan Hall (fig. 17).

YANNIS TZEDAKIS - ERIK HALLAGER

LES MONNAIES CHYPRIOTES DANS LA COLLECTION DE Mme RÉNA H. ARGYROPOULOS-EVELPIDIS

Sur la suggestion de Madame R. Argyropoulos-Evelpidis, que je remercie très sincèrement, et en collaboration avec elle, les monnaies chypriotes de sa collection sont publiées ici avant que la publication de l'ensemble soit complétée dans la Sylloge

Nummorum Graecorum (fig. 1)¹.

1. Deux volumes ont déjà été publiés: SNG Grèce, Collection Réna H. Evelpidis: 1re partie: Italie-Sicile-Thrace, Louvain, 1970; 2e partie: Macédoine-Thessalie-Illyrie-Épire-Corcyre, Louvain 1975.

I. Monnaies chypriotes autonomes**1. Kition: Azbaal ou Baalmelek II (c. 450-400 av. J.-C.)**

Dr. Tête barbue d'Héraclès, coiffée d'un scalpe de lion, à dr. dans un grènetis.

Rv. Lion à dr., dévorant un cerf couché à dr., dans un carré creux bordé d'un grènetis.

AR; 0,93 g; obole persique; †

Cf. BMC Cyprus, p. 18, n°s 52-55, pl. V, 7-8.

2. Idalion: après 480 av. J.-C.

Dr. Sphinx ailé assis à g., la patte droite antérieure levée, posée sur une fleur de lotus renversée; sous le corps bouton de fleur; à g., devant l'animal fabuleux $\neq$, βα.

Rv. Fleur de lotus sur deux vrilles enroulées; à g., feuille de lierre incuse, à dr., osselet en relief. Le tout dans un cercle linéaire. Champ concave.

AR; 3,49 g; tétrbole persique; →. Troué.

Cf. BMC Cyprus, p. 28, n°s 20-28, pl. V, 13-16.

La syllabe au droit de ce type bien connu, qui est présent dans plusieurs collections, a été lue ν , σα, et la monnaie a été attribuée par conséquent au roi Stasikypros qui aurait régné vers 460-450 av. J.-C. (BMC Cyprus, p. xlix, 4, p. li, 5, p. lii). Il s'agit pourtant plutôt d'un $\neq$, βα, comme sur les statères du même type (p. ex. BMC Cyprus, pl. V, 9-12), de sorte que l'attribution des tétrboles à Stasikypros devient moins certaine.

3. Lapéthos: vers 480 av. J.-C.

Dr. Tête d'Aphrodite à dr., les cheveux arrangés plus au moins en oblique par rapport au ruban tombent en trois grosses boucles sur la nuque; boucle d'oreille ronde.

Rv. Tête d'Athéna à g., coiffée d'un casque corinthien d'où dépassent les cheveux courts, dans un carré creux.

AR; 10,53 g; statère persique; †.

Cf. BMC Cyprus, p. 29, n° 2, pl. VI, 2 et A. Destrooper-Georgiades, Le trésor de Larnaca réexaminé, dans Report of the Department of Antiquities of Cyprus, 1984, p. 145-148; coin de droit (5) et coin de revers (9).

4. Paphos: vers 480 av. J.-C.

Dr. Taureau debout à g., signe indistinct au-dessus.

Rv. Tête d'aigle à g., dont le plumage est schématisé en une rangée de plumes raides, dans un carré creux bordé d'un perlé.

AR; 1,67 g; diobole persique; †.

Cf. Babelon, Traité, II, 2, col. 781-782, n° 1284, pl. 133, n° 23.

5. Salamine: Nikodamos? 479/75-450/45 av. J.-C.

Dr. Bélier couché à g., en dessous $\uparrow$ (?) vo (?), dans un cercle perlé.

Rv. Croix ansée formée de deux anneaux linéaires concentriques, celui de l'extérieur plus épais, et sa tige représentant la lettre $\neq$, βα, βα[σι-λε-Φο-σε] autour, de dr. à g., de haut en bas: $\chi\tau\upsilon\kappa\lambda\alpha\mu\iota\sigma\epsilon\nu\iota$.

AR; 3,40 g; tétrbole persique; †.

Cf. BMC Cyprus, p. 52, n° 31, pl. X, 9.

La datation de cette monnaie du type de celles du roi Nikodamos, qui lui-même n'est connu que par le monnayage, n'est pas bien déterminée, ni le sens de l'inscription au revers: du roi de Salamine ou Ménélas: Babelon, Traité, II, 1, col. 591-592, 596 n. 4: 479-450 av. J.-C.; BMC Cyprus, p. xciv-xcv, 52: 460-450 av. J.-C., plutôt roi de Salamine; Helly, Témoignage 12, p. 55; 13, p. 31-32;

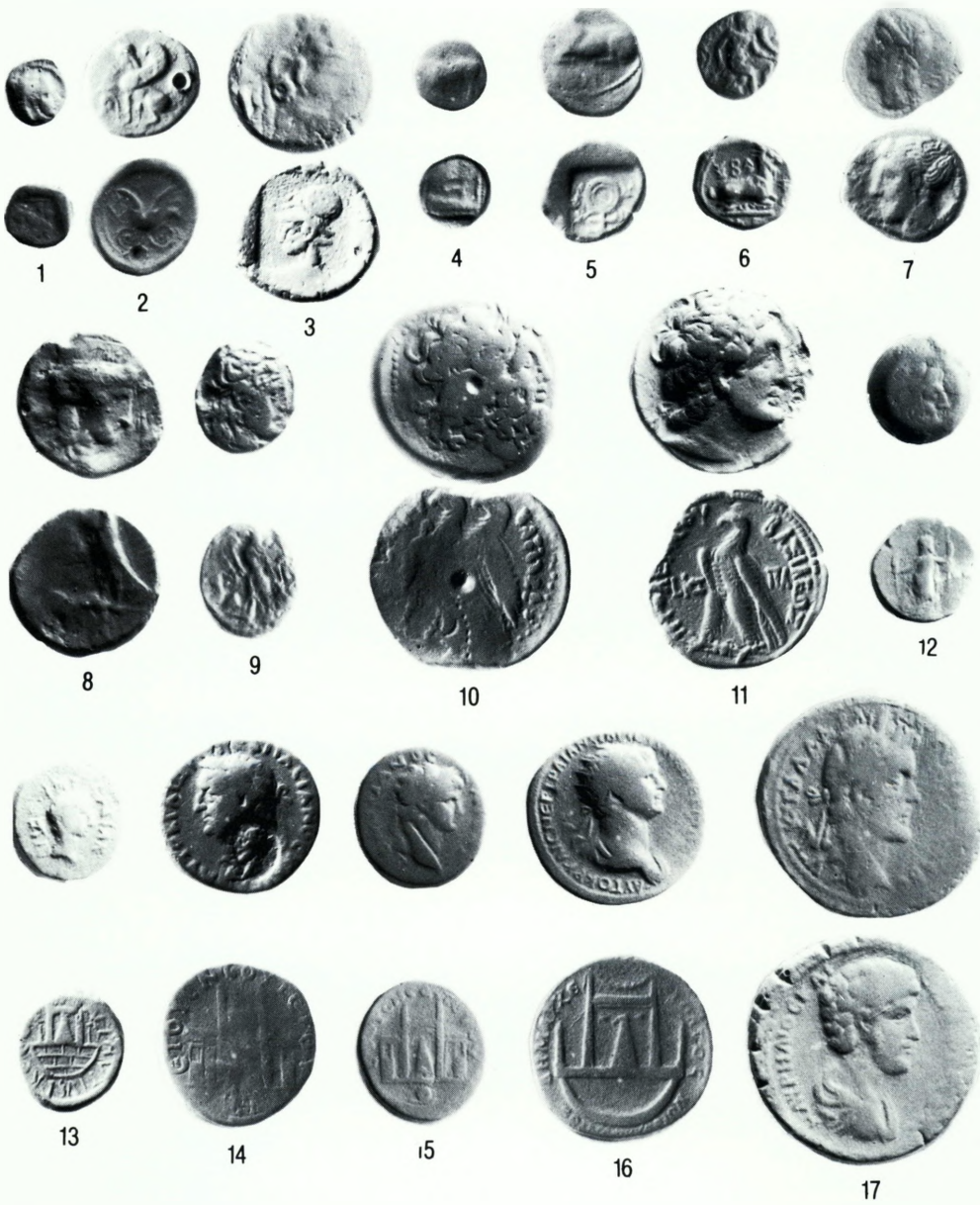

Fig. 1.

479-445 av. J.-C., se-la-mi-ni; Masson, ICS, p. 320-321; 479?-450? av. J.-C., se-la-mi-ni.

6. *Salamine: Euagoras I 411-375 av. J.-C.*

Dr. Héraclès nu et imberbe assis de trois quarts à dr. sur un rocher, les jambes écartées, le bras gauche tendu en avant, tenant une corne dans la main, le bras droit en arrière reposant sur sa massue; de dr. à g.: (P)XΛ(·[Υ*], [E-v] Fα-γo-ω.

Rv. Bouquetin couché à dr. sur une ligne de terre; de dr. à g. en haut, et de g. à dr. à l'exergue (traces): ΨΕ_ΞBΞ_≠, βα-σι-λε-Fo-σε-E.

AR; 2,7 g; tétrabole persique; †.

Cf. BMC Cyprus, p. 58, n° 58, pl. XI, 20.

7. *Salamine: Phytagoras 351-332 av. J.-C.*

Dr. Buste d'Aphrodite à g., les cheveux tombant sur la nuque, ceints d'une couronne de myrthe et d'un ruban double derrière la tête; pendant d'oreille et collier de perles; derrière à dr., Γ'N, Πv[υ-ταγόρω].

Rv. Buste drapé d'Artémis à g., arc et carquois dans le dos, les cheveux enroulés sur le front et noués sur la tête puis retombant librement (l'inscription BA, βα[σιλέως], hors flan).

AR; 6,3 g; didrachme rhodien; †.

Cf. BMC Cyprus, p. 63, n°s 77-78.

II. Monnaies des Ptolémées frappées à Chypre²

8. *Ptolémée I: 311/10-306/5 av. J.-C.*

Dr. Tête d'Aphrodite à dr., coiffée d'une hau-

te couronne ornée de rosettes, les cheveux tombants sur la nuque.

Rv. Aigle, les ailes fermées, debout à g. sur un foudre, à dr. [ΠΤΟΛΕΜ]ΑΙΟΥ.

AE; 7,8 g; †.

Cf. BMC The Ptolemies, p. 7, n°s 56-58, pl. I, 9, mais avec des symboles dans le champ au revers; atelier: Paphos. Cox, p. 7 et p. 94-95, n° 31, atelier: Paphos. Helly, *Salamine* 2, p. 249, atelier: *Salamine*. SNG Cop The Ptolemies, n° 642, atelier indéterminé de Chypre. Σβορώνος, vol. 2, p. 13-14, n°s 74-78, vol. 3, pl. VI, n°s 21-24.

9. *Ptolémée I: 305-285 av. J.-C.*

Dr. Tête d'Alexandre à dr., ornée d'une corne, ceinte d'un diadème, les cheveux longs et ondulés tombants sur la nuque.

Rv. Aigle, les ailes déployées, debout à g. sur un foudre; dans le champ, à dr. un casque et au-dessus un aphlaston.

AE; 4,4 g; †.

Cf. BMC The Ptolemies, p. 8, n°s 63-64: début de la période 295-284 av. J.-C.; Cox, p. 7, n° 37, p. 95: 295-291 av. J.-C.; Σβορώνος, vol. 2, p. 30, n° 172, vol. 3, pl. VI, n°s 16-17: 305-285 av. J.-C.; SNG Cop The Ptolemies: n°s 36-37: 310-305 av. J.-C., attribué à l'atelier d'Alexandrie.

10. *Ptolémée VI (?): première moitié du 2e siècle av. J.-C.*

Dr. Tête de Zeus à dr. dans un grènetis.

Rv. Deux aigles, les ailes fermées, à g. sur un foudre; à g. [ΠΤΟ]ΛΕΜΑΙΟΥ, à dr. ΒΑΣΙΛΕΩΣ, dans le champ, à g., corne d'abondance; grènetis.

AE; 21,7 g; †.

Aucune pièce de la même dénomination ne semble publiée dans les grandes collections.

2. J'ai eu l'avis au sujet de ces monnaies de Mme I. Nicolaou, à qui j'exprime ici ma profonde gratitude.

11. Ptolémée VIII: 144/3 av. J.-C., atelier de Paphos

Dr. Tête diadémée de Ptolémée I à dr.

Rv. Aigle, les ailes fermées, debout à g. sur un foudre; à g. (♂) ΠΤ.ΛΕΜΑΙΟΥ, à dr. (♂) ΒΑΣΙΛΕΩΣ, dans le champ à g. LK1, année 27, à dr. ΠΑ; grènetis.

AR; 13 g; ⚭.

Cf. Σβορώνος, vol. 2, p. 249, droit cf. n° 1503B, vol. 3, pl. LII, 4.

12. Cléopatre VII: 50-30 av. J.-C.

Dr. Tête de Zeus Ammon à dr.

Rv. Zeus drapé debout à g., le bras droit tendu tenant des épis, le bras gauche levé en arrière, s'appuyant sur son sceptre.

AE; 2,9 g; †.

Cf. BMC Cyprus, p. lxxxii, 2: atelier de Paphos, sans date; Cox, p. 16, n° 128, p. 107-108: 2e siècle av. J.-C. (Ptolémée V (?): 204-181 av. J.-C.); Helly, Salamine 3, p. 208-209, n° 16: atelier de Salamine, fin 3e début 2e siècle av. J.-C. A notre avis, partagé par Mme I. Nicolaou, le style de cette monnaie est peu éloigné des premières monnaies romaines où Zeus est aussi représenté; notre exemplaire est donc de peu antérieur à celle-ci.

III. Monnaies romaines frappées à Chypre

13. Auguste: 22 av. J.-C.-14 ap. J.-C.

Dr. Tête d'Auguste à dr.; autour (♂) IMP-CAESARΔIVI.

Rv. Temple d'Aphrodite de Paphos où est exposé le bétyle conique, flanqué d'une colonne de chaque côté, cour semi-circulaire pavée devant, autour de laquelle de dr. à g. (♂) ΑPLAVTIVSPROCO[S].

AE; 3,3 g; †.

Cf. BMC Cyprus, p. 73, n°s 2-3, pl. XIV, 2-3.

14. Vespasien: 76-77 ap. J.-C.

Dr. Tête laurée de Vespasien à g., sur le cou contremarque ovale; tête laurée de Marc Aurèle (?) à g., devant ANTOC (?), derrière I(VI?); autour inscription de g. à dr. (♂) AVTOKPATΩPOVEC-ΠACIANOCKAICAP.

Rv. Temple d'Aphrodite de Paphos, bétyle conique dans la partie centrale, les deux ailes plus basses, en partie fermées; autour (♂) ETOYCNEOYIEPOY, en bas Η (année 8).

AR; 12,7 g; tétradrachme; †.

Cf. BMC Cyprus, p. 76-77, n°s 17-19; P. Gilmore, Contramarks on Flavian Cypriot Silver, dans Numismatic Circular 90, 1982, p. 159, qui remarque la grande ressemblance des portraits d'Antonin le Pieux et de Marc Aurèle sur les contremarques de Chypre.

15. Domitien: 77-78 ap. J.-C.

Dr. Tête laurée de Domitien à dr., autour (♂) ΔΟΜΙΤΙΑΝΟΚΑΙCΑΡ.

Rv. Temple d'Aphrodite de Paphos, cf. n. 15; autour (♂) ETOYCNEOYIEPOY, en bas Θ (année 9).

AR; 6 g; tétradrachme; †.

Cf. BMC Cyprus, p. 81, n° 33.

16. Trajan: 112-117 ap. J.-C.

Dr. Buste lauré, radié, drapé de Trajan à dr.; autour (♂) ΑΥΤΟΚΡΑΙCΝΕΡΤΡΑΙΑΝΩΡΡΙCΤΩCΕΒΓΕΡΜΔΑΚ.

Rv. Temple d'Aphrodite à Paphos, dans la partie centrale bétyle conique entouré de deux étoiles, au-dessus guirlande, de chaque côté colonne (candélabre?), devant parvis semi-circulaire; autour (♂) ΔΝΜΑΡΧΕ-ΖΥΠΑΤΟϚ (6e consulat) et (♂) [ΚΟΙΝΟΝ ΚΥΠΡ]ΙΩΝ, en par-

tie hors flan.

AE; 11,8 g; ↓.

Cf. BMC Cyprus, p. 82, n°s 36-38.

17. *Antonin le Pieux et Marc Aurèle: 138-161 ap. J.-C.*

Dr. Tête laurée d'Antonin le Pieux à dr.;
autour (☉) AVTKTΛΛΑΔPANTΩNI-
NOCCEBE(V?); grènetis.

Rv. Buste drapé de Marc Aurèle à dr.; autour
(☉) MAYPHAIOCKAI-CA [PVIOC-
CEBAC]; grènetis.

AE; 26,7 g; ↓.

Cf. BMC Cyprus, p. 83-84, n°s 42-50, pl.
XVI, 11, pl. XVII, 1.

ANNE DESTROOPER-GEORGIADIS

BIBLIOGRAPHIE ET ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

Babelon, *Traité*: E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines*, 2e partie: Description historique, tome 1 et 2, Paris 1907 et 1910.

BMC Cyprus: G. F. Hill, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum: Cyprus*, Londres 1904.

BMC The Ptolemies: R. S. Poole, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum: The Ptolemies, Kings of Egypt*, Londres 1883.

Cox: D. H. Cox, *Coins from the excavations at Curium 1932-1953*, *Numismatic Notes and Monographs* 145, 1959.

Helly, *Salamine 2et 3*: B. Helly, *Les Monnaies*, *Appendix 1* dans V. Karageorghis, *Excavations in the Necropolis of Salamis*, *Salamis 4, II et 5, III*, *Nicosie* 1970 et 1973.

Helly, *Témoignage 12 et 13*: B. Helly, *Témoignage sur l'atelier monétaire de Salamine de Chypre*, dans *Archéonumis* 12 et 13, 1974.

Masson, *ICS*: O. Masson, *Les inscriptions chypriotes syllabiques*, *Recueil critique et commenté*, Paris 1961.

Σβορώνος: I. N. Σβορώνος, *Τα νομίσματα του κράτους των Πτολεμαίων*, Athènes 1904.

SNG Cop Cyprus: *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum: Cyprus-Cappadocia*, Copenhagen 1956.

SNG Cop The Ptolemies: *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum, The Ptolemies*, Copenhagen 1977.

AR: argent

AE: bronze

Dr.: droit

Rv.: revers

à dr.: à droite

à g.: à gauche

ΤΥΜΒΟΣ ΦΕΡΩΝ

Το χειμώνα του 1983, πάνω σ' ένα χαμηλό λόφο στη θέση «Θυμαράκια», 1 χλμ. βόρεια από τη σύγχρονη κωμόπολη του Βελεστίνου, αποκαλύφθηκαν οχτώ μαρμάρيني κιβωτιόσχημοι τάφοι, ύστερα από μηχανική καλλιέργεια.

Μετά τη σωστική ανασκαφή, η έρευνα συνεχίστηκε το φθινόπωρο του 1983. Συνολικά ερευνήθηκαν δεκαεφτά μαρμάρيني κιβωτιόσχημοι τάφοι και μία κυλινδρική

οστεοδόχη. Οι τάφοι ήταν διασπαρμένοι σε έκταση 750 τ.μ. πάνω στο λόφο, που έχει συνολική έκταση 1.500 τ.μ. Μετά την αφαίρεση της επίχωσης, που σήμερα φτάνει το 1,50 μ., διαπιστώθηκε ότι όλοι οι κιβωτιόσχημοι τάφοι βρίσκονταν στην ανατολική πλευρά του λόφου, σε ημικυκλική διάταξη, σε λάκκους που λαξεύτηκαν στο φυσικό πωρόλιθο (σχ έ δ. 1).

Ο λόφος εντάσσεται στο βόρειο νεκρο-

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Αλεξανδρή Ο. 1973-1974: ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 110-181.

Amandry P. 1971: BCH 95 (1971), σ. 771-776.

Ανδρόνικος Μ. 1955: Ελληνιστικός τάφος Βεροίας, ΑΕ 1955, σ. 22-50.

Bequignon Y. M. 1931: BCH (1931) II, σ. 450-522.

Bruneau Ph. 1970: Tombes d'Argos, BCH XCIV (1970), σ. 437-531.

Γαλλής Κ. 1982: Η Λάρισα αποκαλύπτει τον αρχαίο κόσμο της. Περιοδικό «Πολιτεία», τεύχ. 6, σ. 51-66.

Δρούγου - Τουράτσογλου 1980: Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, Αθήνα.

Edmonds C. 1900: The Tumulus of Pilaf-Tepe, JHS XX (1900), σ. 20-25.

Higgins R. A. 1967: Greek Terracottas, Λονδίνο.

Howland R. H. 1958: Greek Lamps and their Survivals, The Athenian Agora IV.

Guarducci M. 1967: Epigrafia greca, I, Ρώμη.

Jeffery L.H. 1961: The Local Scripts of Archaic Greece, Οξφόρδη.

Ιντζεσίλογλου Α. 1981: Σχόλια σε μια θεσσαλική επιτύμβια στήλη. Ανθρωπολογικά 2, σ. 11-19.

Kurtz D. - Boardman I. 1971: Greek Burial Customs. Κωνσταντίνου Ι. 1970: Λευκή δελφική κύλιξ, ΑΕ 1970, σ. 27-46.

Λυπουρλής Δ. 1970: Μαθήματα αρχαίας ελληνικής μετρικής, σ. 29-31.

Milojčić V. 1956: Bericht über die Ausgrabungen auf

der Gremnos-Magula bei Larissa, AA 1956, σ. 170-177.

Παπαζαφείρη Αικ. 1962: Ελληνιστικός κιβωτιόσχημος τάφος Αγριάς, Θεσσαλικά 4, σ. 28-34.

Παπαποστόλου Ι. 1977: Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας Ι, ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 281.

Παντερμαλής Δ. 1972: Ο νέος μακεδονικός τάφος της Βεργίνας, Μακεδονικά XII, σ. 147-182.

Roger E. 1932: Copper Coinage of Thessaly.

Robinson H. S. 1959: Roman Pottery, The Athenian Agora V.

Sparkes B. - Talcott L. 1970: Black and Plain Pottery, The Athenian Agora XII.

Τουλούπα Ε. 1973: Κατύματα τυρρηνικά - κρηπίδες αττικάί, ΑΔ 28 (1973): Μελέται, σ. 116-137.

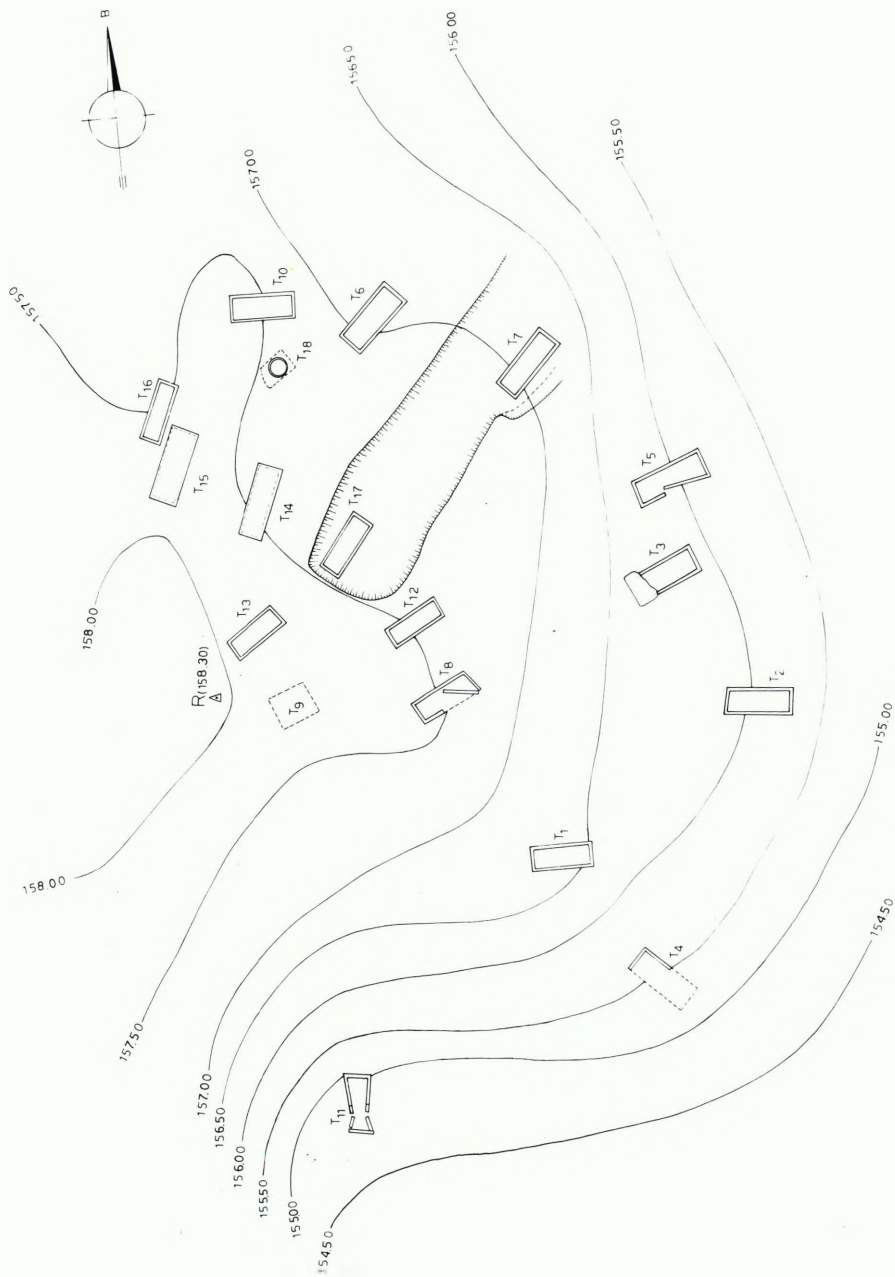
Thompson H. 1934: Two Centuries of Hellenistic Pottery, Hesperia 3 (1937), σ. 311.

Τσάκος Κ. 1977: Ελληνιστικοί τάφοι στη Σάμο, ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 344-420.

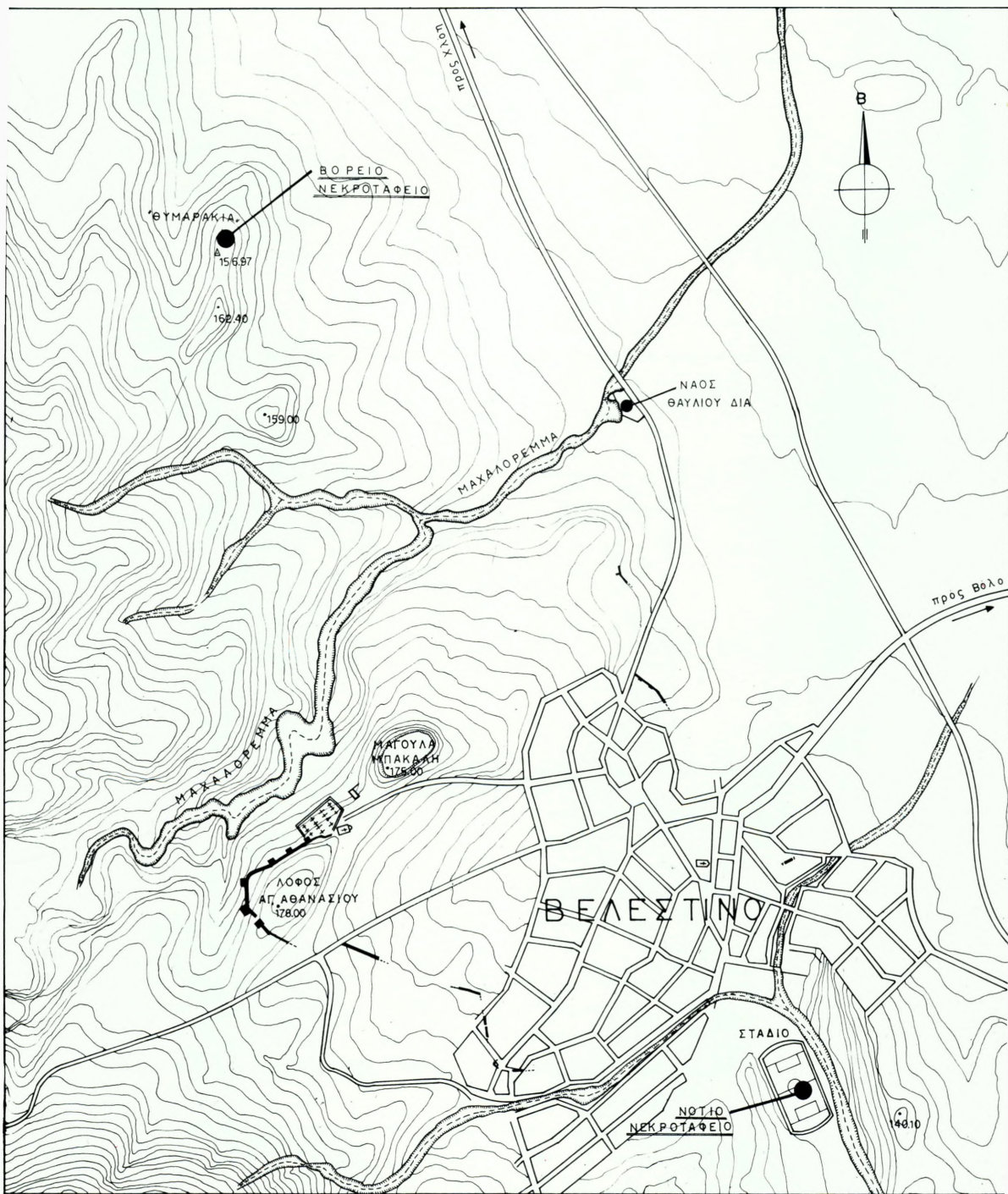
Χουρμουζιάδης Γ. 1968: ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 265.

Χουρμουζιάδης Γ. 1970: ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 281, τάφος VI.

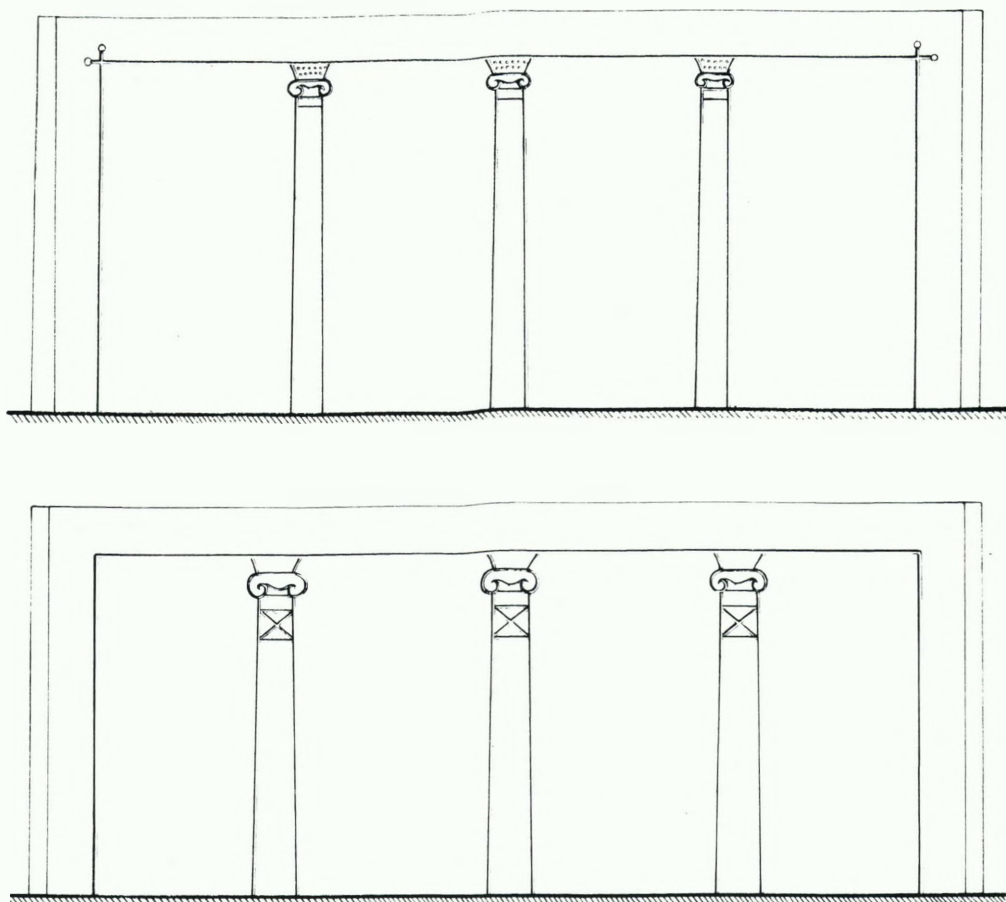
Windsant G. Th. F. Vermeulen 1975: Representations of Columns in Cist Tombs of Magnesia (Thessaly). Festoen Opgedragen AAN A. N. Zadoks Josephus Jitta bij haar zeventigste verjaardac, Croningen-Bussum.

Σχέδ. 1. Βελέστινο. Ο τύμβος στη θέση «Θυμαράκια».

Σχέδ. 2. Αρχαιολογικός χώρος Φερών. Βόρειο και νότιο νεκροταφείο.

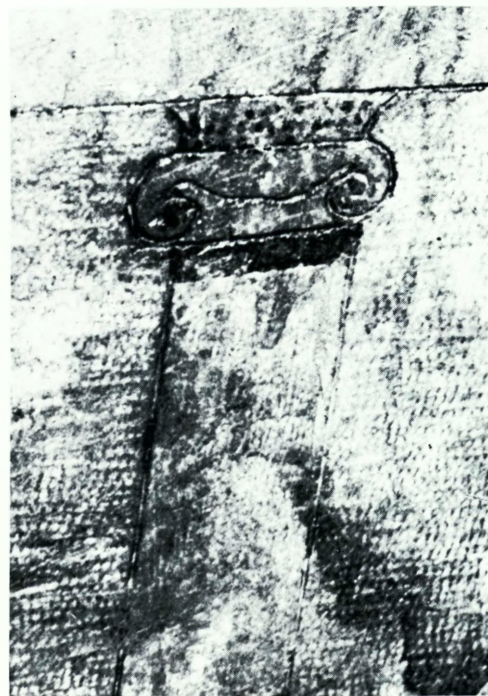
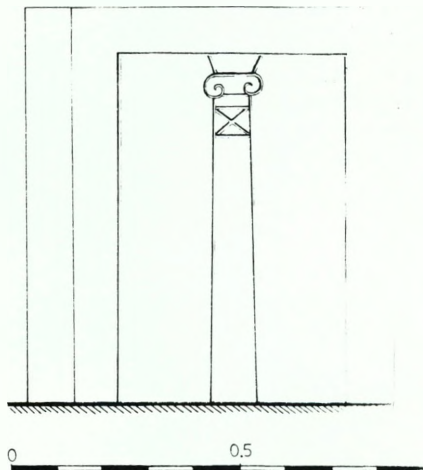
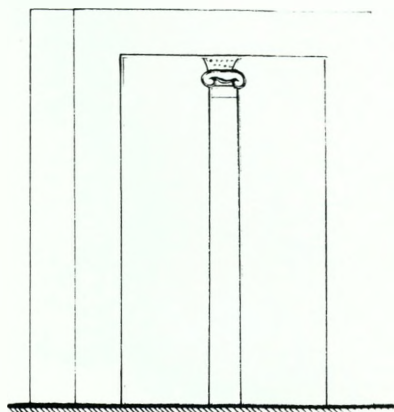

Σχέδ. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση διακόσμησης εσωτερικών πλευρών τάφων.

ταφείο των αρχαίων Φερών, που είναι γνωστό από παλιά και εκτείνεται στα βορειο-ανατολικά της αρχαίας πόλης (σχ έ δ. 2). Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι αποτελούνται από πέντε μαρμαρίνες πλάκες, που εφαρμόζουν τέλεια μεταξύ τους, σχηματίζοντας ορθογώνιο διαστάσεων κατά μέσο όρο $2 \times 0,50 \times 0,70$ μ., και σφραγίζονται με καλυπτήριες πλάκες, άλλοτε με μία μονοκόμμη και άλλοτε με δύο-τρεις μικρότερες. Οι τάφοι που είχαν μία καλυπτήρια πλάκα διέσωσαν ευρήματα, πολλά από τα οποία είναι από

οργανικές ύλες και αποτελούν μια ζωντανή μαρτυρία για τα αρχαία έθιμα ταφής.

Οι περισσότεροι τάφοι εσωτερικά έχουν απλή διακόσμηση, που αποτελείται από εγχάρακτη γραμμή με χρώμα μαύρο, που περιτρέχει σε σχήμα Π την πλάκα της κάθε πλευράς, ώστε να δημιουργεί ένα πλαίσιο. Μερικοί από τους τάφους έχουν διακόσμηση στις εσωτερικές πλευρές με εγχάρακτη αναπαράσταση ιωνικών κιόνων (ε ι κ. 1), που σώζουν σε μερικές περιπτώσεις και χρώμα στα κιονόκρανά τους (κόκκινο και

Εικ. 1. Τάφος 2. Λεπτομέρεια διακόσμησης.

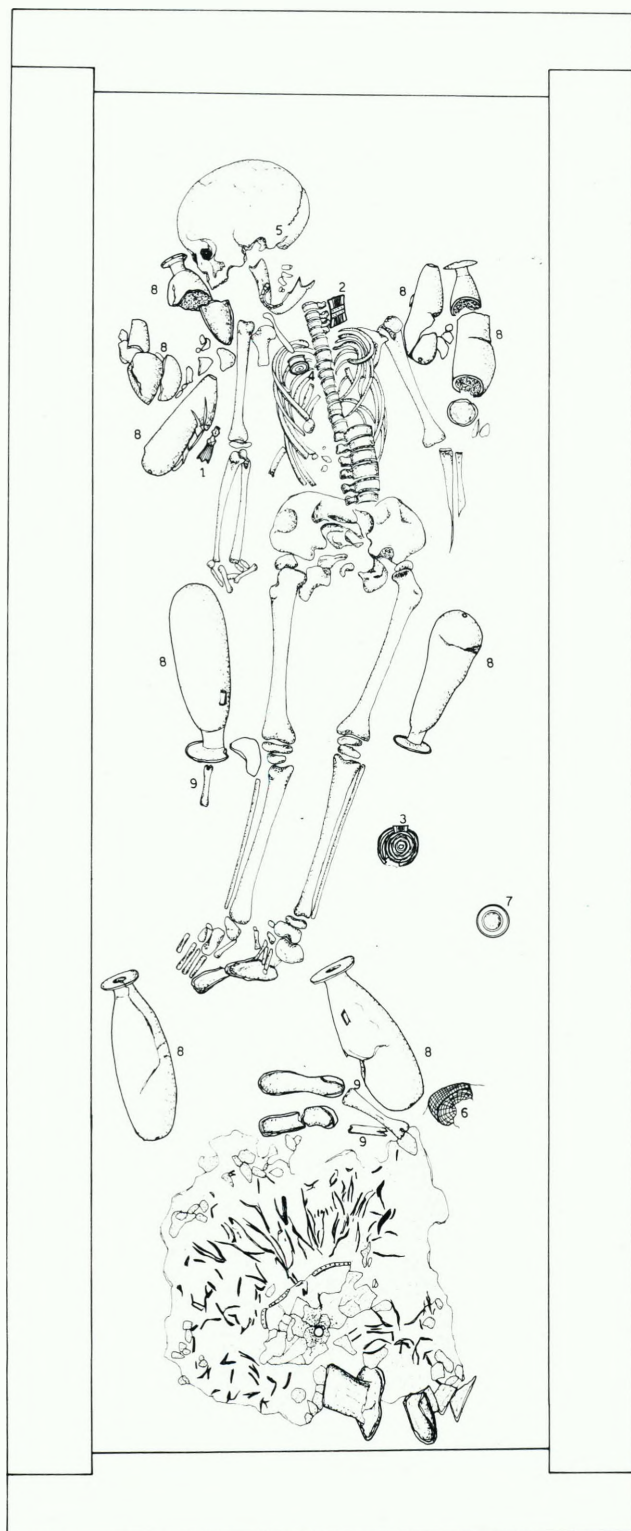
τάφοι: στην Αγριά (Παπαζαφείρη Αικ. 1962, σ. 28), στο αρχαίο Ορμίνιο (Γορίτσα) (Bequignon Υ. Μ. 1931, σ. 489) και στις Γλαφυρές (Χουρμουζιάδης Γ. 1968, σ. 265). Τα παραδείγματα όμως από τις Φερές είναι τα πιο ολοκληρωμένα, γιατί σώζουν και το χρώμα στα κιονόκρανα.

βαθύ μπλε). Σε κάθε μακριά πλευρά έχουμε τρεις εγχάρακτους ιωνικούς κίονες και έναν σε κάθε στενή πλευρά (σ χ έ δ. 3). Εξωτερικά όλες οι πλάκες είναι αδρά δουλεμένες.

Αυτός ο τύπος των τάφων, με εγχάρακτη αναπαράσταση ιωνικών κιόνων στις εσωτερικές πλευρές, είναι γνωστός μόνο στην περιοχή της Μαγνησίας (Windsant C. Th. F. Vermeulen 1975, σ. 599). Σε τρεις θέσεις κοντά στο Βόλο έχουν βρεθεί παρόμοιοι

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής διαπιστώθηκε ότι σε μερικούς τάφους σώθηκαν ευρήματα από οργανικές ύλες. Γι' αυτό ζητήθηκε η βοήθεια του διευθυντή συντήρησης αρχαιοτήτων Α. Μαργαριτόφ και του χημικού Κ. Ασημενού που, μαζί με το συνεργείο των συντηρητών του Μουσείου Βόλου, κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια για τη συντήρηση των ευπαθών ευρημάτων. Μετά την εύρεση των οργανικών υλών στον πρώτο τάφο, αναζητήθηκε λύση

Σχέδ. 4. Ο τάφος 12.

0 10 20 30 40 50

για την ανασκαφή των υπολοίπων, ώστε σε τυχόν παρόμοιο εύρημα να έχουμε τις λιγότερες δυνατές απώλειες. Έτσι η ανασκαφή έγινε με τον εξής τρόπο: Αφαιρούσαμε πρώτα όλη την επίχωση γύρω από τον τάφο και ένα τμήμα από το φυσικό πωρόλιθο. Όταν ο τάφος ελευθερωνόταν από την επίχωση, χοντρές τριχιές συγκρατούσαν τις πλάκες στη θέση τους και στη συνέχεια καλυπτόταν ολόκληρος ο τάφος με μία πρόχειρη κατασκευή ενός «δωματίου» από νάυλον. Έτσι παρεμποδιζόταν η κυκλοφορία του αέρα και περιοριζόταν κατά το δυνατό η επίδραση του οξυγόνου. Όταν όλα τα υλικά συντήρησης ήταν έτοιμα, ο τάφος ανοιγόταν. Με ενέσεις που περιείχαν διάλυμα κόλλας P.V.C. και συγχρόνως με ψεκασμούς με μεθανόλη και οινόπνευμα γινόταν η στερέωση όλων των ευρημάτων που περιείχε ο τάφος. Μετά ακολουθούσε η μεταφορά του τάφου στο εργαστήριο συντήρησης του Μουσείου Βόλου με γερανοφόρο φορτηγό, πάνω σε στρώματα από αφρολέξ και φριγκοπόρ, ώστε να επιτυγχάνεται στο μέγιστο η μείωση των κραδασμών. Στο Μουσείο συνεχιζόταν η στερέωση, όσες φορές κρινόταν απαραίτητη, με κόλλες πια ανάλογες με το είδος της οργανικής ύλης που συντηρούσαμε.

Θα αναφερθούμε πρώτα στην ομάδα των τάφων που χρονολογικά ανήκουν στην κλασική εποχή. Στην ομάδα αυτή εντάσσονται και οι τέσσερις τάφοι που διέσωσαν και ευρήματα από οργανική ύλη.

Τάφος 12 (σ χ έ δ. 2)

Μαρμάρινος, κιβωτιόσχημος τάφος, με μονοκόμματα και συμπαγή την καλυπτήρια πλάκα, που εφαρμόζε τέλεια στις πλευρικές πλάκες. Οι εσωτερικές πλευρές του τάφου έχουν διακόσμηση από εγχάρακτη

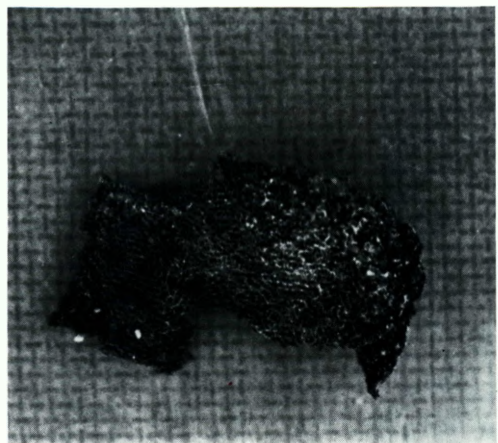
αναπαράσταση ιωνικών κιόνων, στην οποία δε διαπιστώθηκε η ύπαρξη χρώματος.

Διαστάσεις τάφου: καλυπτήρια $2,15 \times 0,75 \times 0,20$ μ., εξωτ. διαστ. $2 \times 0,75$ μ., εσωτ. διαστ. $1,80 \times 0,55$, βάθ. $0,60$ μ.

Ο τάφος 12 περιείχε την ταφή μικρού κοριτσιού, που είχε τοποθετηθεί πάνω σ' ένα παχύ στρώμα από κλωνάρια ελιάς καλυμμένα μ' ένα λεπτό μάλλινο ύφασμα. Τα κλωνάρια εξετάστηκαν στο Ινστιτούτο Προστασίας Φυτών Βόλου από το φυτοπαθολόγο δρ. Δ. Μπίρη σε στερεομικροσκόπιο και μας διαβεβαίωσε ότι τα φύλλα έχουν τα χαρακτηριστικά της ελιάς και όχι της μυρτιάς ή της δάφνης.

Το κοριτσάκι φορούσε πορφυρό χιτώνα με μάλλινο υφάδι και λινό στιμόνι. Τέλος, όλο το σώμα ήταν σκεπασμένο μ' ένα λεπτό μάλλινο ύφασμα, το επίβλημα, ανοιχτού χρώματος μπεζ (ε ι κ. 2) (Kurtz D. - Boardman I. 1971, σ. 144).

Στον τάφο, εκτός από τα σανδάλια που φορούσε το νεκρό παιδί, είχαν τοποθετηθεί και άλλα δύο ζευγάρια παπούτσια. Το ένα

Εικ. 2. Τάφος 12. Το επίβλημα (λεπτό μάλλινο ύφασμα).

σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση· πρόκειται για παπούτσια με δερμάτινες μονοκόμματα ραφτές σόλες, ενισχυμένες με ξύλο και χάλκινα καρφιά (ε ι κ. 3). Σε κανένα από τα τρία ζευγάρια δε διαπιστώθηκαν σιδερένια ή χάλκινα πλαίσια (Τουλούπα Ε. 1973, σ. 122). Τρία ζευγάρια παπούτσια έχουν βρεθεί και στον τάφο ενός αθλητή στον Τάραντα (Kurtz D. - Boardman I. 1971, σ. 211). Το έθιμο αυτό πρέπει να συνδεθεί με τη θεωρία ότι έτσι οι νεκροί διευκόλυνονταν στο τελευταίο τους μακρύ ταξίδι. Την ενδυμασία του παιδιού συμπληρώνει ένα μεγάλο δερμάτινο με υφασμάτινη επένδυση καπέλο, που είναι τοποθετημένο στην άκρη του τάφου. Συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για καπέλο, γιατί το σχήμα του μοιάζει πολύ με τα καπέλα που φορούν τα ειδώλια από την Τανάγρα (Higgins R. A. 1967, σ. 102, πίν. 42 Α).

Εικ. 3. Τάφος 12. Το ένα από τα τρία ζευγάρια παπούτσια του νεκρού.

Κτερίσματα

Τα κτερίσματα βρέθηκαν στη θέση τους και ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα προσωπικά αντικείμενα του παιδιού.

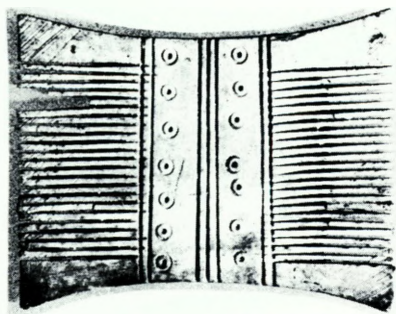
1. Ελεφαντοστέινη ξοανόμορφη πλαγγώνα, με προσαρμοσμένα τα χέρια και τα πόδια. Φοράει κοντό χιτώνα με ψηλό ζώσιμο. Στο στήθος ανάλαβο χιαστί, χωρίς ν' αποδίδεται το ένδυμα στο σημείο αυτό. Η κόμμωση «πεπονοειδής». Στο κεφάλι φέρει «πόλο» με οπή στο κέντρο για ανάρτηση (χ ρ ω μ. π ί ν.). Ύψ. 0,064, πλ. 0,013 μ.

2. Ελεφαντοστέινο χτένι αμφίπλευρο, καμπύλο. Βρέθηκε πάνω από τον αριστερό ώμο και θα πρέπει να ήταν στερεωμένο στα μαλλιά του κοριτσιού. Το χτένι διευρύνεται στα άκρα ελαφρά καμπυλόγραμμο και έχει πυκνά λεπτά δόντια. Η ζώνη του μέσου είναι διακοσμημένη με εγχάρακτες γραμμές, ανάμεσα στις οποίες εγχάρακτοι κύκλοι, όπου σώζονται ίχνη από κόκκινο χρώμα (ε ι κ. 4). Μήκ. 0,05, πλ. 0,035 μ.

3. Ελεφαντοστέινο χτένι, όμοιο με το προηγούμενο και λίγο μικρότερο. Βρέθηκε μέσα σε μικρή στρογγυλή ξύλινη πυξίδα (ε ι κ. 5).

Κοκάλινα παραδείγματα από διπλά αμφίπλευρα χτένια του τύπου αυτού έχουν βρεθεί σε τάφο της Ancona, άλλο υπάρχει στη συλλογή Σταθάτου και ένα άλλο προέρχεται από την Πομπηία (Παπαποστόλου Ι. 1977, σ. 324). Ένα ελεφαντοστέινο χτένι όμοιο μ' αυτά του τάφου 12 εκτίθεται στο Μουσείο των Δελφών (αρ. ευρ. 8659). Προέρχεται από το Κορύκειο άντρο και χρονολογείται στα κλασικά χρόνια (Amandry P. 1971, σ. 771).

4. Ελεφαντοστέινη μικρή στρογγυλή πυξίδα, ακέραιη. Ήταν τοποθετημένη στο στήθος του κοριτσιού. Το πώμα της είναι

Εικ. 4. Τάφος 12. Ελεφαντοστέινα αντικείμενα.

Εικ. 5. Τάφος 12. Ξύλινη πυξίδα.

διακοσμημένο με ομόκεντρους κύκλους (εικ. 4). Διάμ. 0,025, ύψ. 0,02 μ.

Όμοια κοκάλινη πυξίδα εκτίθεται στο Μουσείο των Δελφών (αρ. ευρ. 8808). Βρέθηκε στον αποθήκη της λευκής κύλικας, στην αυλή του Μουσείου Δελφών, το 1959, μαζί με άλλα κτερίσματα. Χρονολογείται στα κλασικά χρόνια (Κωνσταντίνου Ι. 1970, σ. 29).

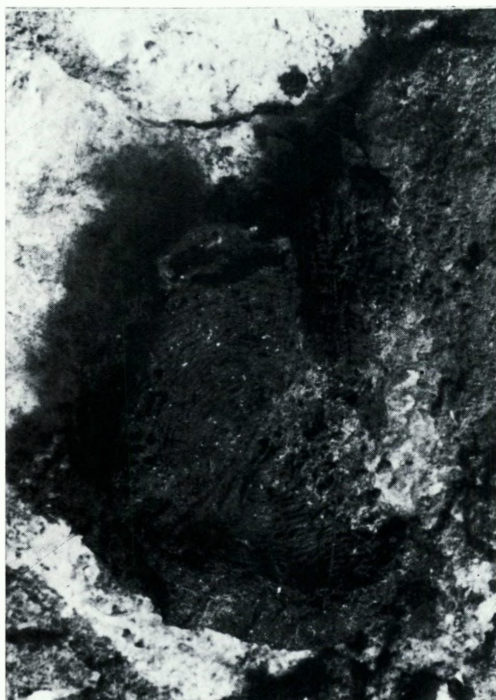
5. Σφενδόνη από ήλεκτρο, δεμένη με ελεφαντοκόκαλο. Ήταν τοποθετημένη κάτω από το κεφάλι του μικρού παιδιού. Έχει κατά μήκος διαμπερή οπή για τη στερέωση του κρίκου (εικ. 4). Μέγ. διάμ. 0,02, πάχ. 0,006 μ.

6. Μικρό πλεκτό καλαθάκι με σκέπασμα. Το σκέπασμα συνδέεται με το σώμα με μικρό ασημένιο συρμάτινο κρίκο. Το καλαθάκι, όταν ανοίχτηκε, διαπιστώθηκε ότι ήταν κενό (εικ. 6). Διάμ. 0,056, ύψ. 0,03 μ.

7. Πήλινο, στιλπνό, μελαμβαφές αγγείο, του τύπου της λεγόμενης αλατιέρας (salt-cellar). Τα τοιχώματά του είναι κοίλα, καθώς και η βάση. Το χείλος στρογγυλεμένο. Η δακτυλιόσχημη βάση φέρει αυλάκωση στο σημείο που πατάει. Ύψ. 0,012, διάμ. 0,04 μ. Χρονολογικά ανήκει στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ. (Sparkes B.-Talcott L. 1970, σ. 300, πίν. 34).

8. Εννέα μεγάλα αλάβαστρα από αλάβαστρο, ύψους κατά μέσο όρο 0,20 μ. Ήταν τοποθετημένα γύρω από το σκελετό και μερικά απ' αυτά έχουν στα τοιχώματά τους ρωγμές απ' όπου διακρίνονται απανθρακωμένα υπολείμματα από το περιεχόμενό τους.

9. Κόκαλα από πρόβατο (tibia) βρέθηκαν τοποθετημένα κοντά στα πόδια του παιδιού και πρέπει να ερμηνευτούν ως προσφορές για τροφή (Kurtz D.-Boardman I. 1971, σ. 215).

Εικ. 6. Τάφος 12. Πλεκτό καλαθάκι.

Τάφος 14

Εξίσου μεγάλο ενδιαφέρον για τις οργανικές ύλες που διέσωσε, παρουσιάζει και ο τάφος 14. Ο τάφος είναι επίσης μαρμαρίνος, κιβωτιόσχημος, με διακόσμηση στις εσωτερικές πλευρές από εγχάρακτη αναπαράσταση ιωνικών κιόνων. Η καλυπτήρια πλάκα είναι συμπαγής, μονοκόμματη, από το ίδιο υλικό που είναι και οι πλευρικές πλάκες.

Διαστάσεις τάφου: καλυπτήρια $2,40 \times 0,88 \times 0,20$ μ., εσωτ. διαστ. $2,11 \times 0,71$, βάθ. $0,70$ μ.

Το άνοιγμα του τάφου αυτού έγινε αφού εξασφαλίσαμε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο περιορισμένη κυκλοφορία του ατμο-

σφαιρικού αέρα. Πάνω από τον τάφο στήθηκε μια πρόχειρη κατασκευή μιας σκηνής από νάυλον και ύστερα κυριολεκτικά «αποσφραγίστηκε» ο τάφος.

Ο νεκρός του τάφου 14 έχει ταφεί με τον ίδιο τρόπο, όπως και το παιδί στον τάφο 12. Δηλαδή, πάνω σ' ένα στρώμα από κλωνάρια ελιάς, που διατηρούνται καλύτερα απ' αυτά του τάφου 12, καλυμμένα μ' ένα λεπτό μάλλινο ύφασμα, ανοιχτόχρωμο. Ο νεκρός φοράει κοντό πορφυρό μάλλινο χιτώνα. Το πορφυρό χρώμα του χιτώνα, όταν ανοίχτηκε ο τάφος, διεισθρείτο πολύ έντονο. Αργότερα, με τη στερέωση του τάφου, το χρώμα έγινε βαθύ μελιτζανί και μερικούς μήνες μετά σχεδόν μαύρο. Τα παπούτσια του νεκρού είναι δερμάτινα, ραμμένα με λεπτές βελονιές με λευκή κλωστή. Δε φαίνεται να έχουν οι σόλες ξύλινη ενίσχυση ούτε μετάλλιο πλαίσιο, και το σχήμα τους είναι δύσκολο ν' αποκατασταθεί, γιατί είναι διπλωμένα και ακόμα δεν έχει ολοκληρωθεί η συντήρησή τους. Όλη η ταφή είναι καλυμμένη με το λεπτό επίβλημα.

Στον τάφο 14 ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προσφορές τροφής. Πρόκειται για καλοδιατηρημένους καρπούς του φθινοπώρου. Μερικά κάστανα, λίγα φουντούκια, ένα ρόδι, ένας άλλος, αδιάγνωστος ακόμα, συρρικνωμένος καρπός και λίγα σταφιδιασμένα σταφύλια. Το ρόδι και το σταφύλι ήταν τοποθετημένα σε δίωτο μελαμβαφή σκύφο, ενώ τα υπόλοιπα ήταν ριγμένα αριστερά από τα πόδια του νεκρού.

Κτερίσματα

1. Πλεκτό καλαθάκι με σκέπασμα. Διάμ. $0,125$, ύψ. $0,045$ μ. Βρέθηκε δίπλα στα πόδια του νεκρού. Η συντήρησή του δεν

έχει ολοκληρωθεί και έτσι το περιεχόμενό του μας είναι ακόμα άγνωστο. Υποθέτουμε ότι είναι αντίστοιχο μ' αυτό που βρέθηκε σε τάφο της Λάρισας, που περιέχει καρπούς (Γαλλής Κ. 1982, σ. 54).

2. Ένα δεύτερο καλαθάκι βρέθηκε δίπλα στο πρώτο. Είναι τελείως διαλυμένο, ώστε δεν είναι δυνατό ούτε το σχήμα του ν' αποκατασταθεί.

3. Δίωτος μελαμβαφής σκύφος, μέσα στον οποίο ήταν τοποθετημένο το ρόδι και το σταφύλι. Ο σκύφος χρονολογικά ανήκει στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ. (Sparkes B. - Talcott L. 1970, σ. 277, πίν. 26). Ύψ. 0,065, διάμ. 0,13 μ.

4. Δίωτος ερυθροβαφής σκύφος, μέσα στον οποίο βρέθηκε ο αδιάγνωστος ακόμα καρπός. Ο σκύφος είναι καλυμμένος με υπολείμματα από οργανική ύλη και πριν ολοκληρωθεί η συντήρηση του τάφου είναι δύσκολο να τον ταυτίσουμε και να τον χρονολογήσουμε.

5. Οχτώ αλάβαστρα από αλάβαστρο ήταν τοποθετημένα γύρω από το σκελετό. Τα περισσότερα έχουν ρωγμές στα τοιχώματά τους. Ο τύπος τους είναι όμοιος με των αλαβάστρων του τάφου 12. Σημαντικό είναι ένα αλάβαστρο που σώζει ακόμα το ξύλινο (;) πώμα του.

Η συντήρηση του τάφου 14 δεν έχει ολοκληρωθεί. Ο τάφος έχει μεταφερθεί στο Μουσείο Βόλου και, ώσπου να τελειώσει η συντήρησή του, καταβάλλεται προσπάθεια να διατηρηθεί μια σχετική υγρασία και συγχρόνως να μην αναπτυχθούν μύκητες. Το τελευταίο επιτυγχάνεται με εντομοκτόνες πλακέτες και ψεκασμούς με μεθανόλη. Ο τάφος, όταν δε συντηρείται, είναι σφραγισμένος ερμητικά με κάλυμμα από πλεξιγκλάς και απομονωμένος από το φως.

Τάφος 15

Μαρμάρινος, κιβωτιόσχημος, με συμπαγή και μονοκόμματα καλυπτήρια πλάκα. Ο τάφος έχει απλή διακόσμηση με εγχάρακτη γραμμή, που περιτρέχει σε σχήμα Π την εσωτερική επιφάνεια των πλευρικών πλακών. Η εγχάρακτη γραμμή τονίζεται με μαύρο χρώμα.

Διαστάσεις τάφου: καλυπτήρια $2,42 \times 0,95 \times 0,25$ μ., εξωτ. διαστ. $2,38 \times 0,88$, εσωτ. διαστ. $2,15 \times 0,65$, βάθ. 0,60 μ.

Στο στρωμένο με κλαδιά ελιάς πυθμένα βρέθηκε ανδρικός σκελετός, χωρίς κανένα κτέρισμα. Από την ενδυμασία του νεκρού διασώθηκαν ελάχιστα υπολείμματα από τα δερμάτινα σανδάλια του και κυρίως του δεξιού. Πρόκειται για ένα δικτυωτό πλέγμα από δερμάτινα λεπτά λουράκια, που κάλυπταν το πίσω μέρος του ποδιού. Επίσης παρατηρήθηκαν ίχνη από καρπούς στην αριστερή πλευρά του νεκρού, στο ύψος του μηρού. Οι καρποί είχαν τελείως αποσυντεθεί και είναι αδύνατο να ταυτιστούν.

Τάφος 17

Μαρμάρινος, κιβωτιόσχημος, με συμπαγή και μονοκόμματα την καλυπτήρια πλάκα. Ο τάφος έχει απλή διακόσμηση με εγχάρακτη γραμμή χωρίς χρώμα, που περιτρέχει σε σχήμα Π την εσωτερική επιφάνεια κάθε πλευρικής πλάκας, ώστε να δημιουργεί ένα πλαίσιο.

Διαστάσεις τάφου: καλυπτήρια $2 \times 0,71$ μ., εξωτ. διαστ. $1,81 \times 0,71$, εσωτ. διαστ. $1,72 \times 0,55$, βάθ. 0,60 μ.

Το άνοιγμα του τάφου έγινε με την παρουσία του διευθυντή συντήρησης αρχαιοτήτων Α. Μαργαριτώφ. Πάνω από τον τάφο κατασκευάστηκε μια πρόχειρη σκηνή από νάυλον, διαστ. $3,50 \times 3,50$ και ύψ. 2 μ.

περίπου. Έτσι, μετά την απομάκρυνση της καλυπτήριας πλάκας, μπορέσαμε να διατηρήσουμε την υγρασία και τις συνθήκες του τάφου, περιορίζοντας τον αέρα για αρκετό χρονικό διάστημα. Ο τάφος στερεώθηκε αμέσως με διαλύματα κόλλας Edivil, Mobilit, Aquanar και Primal. Παράλληλα ψεκάστηκε με καθαρό οινόπνευμα και μεθανόλη.

Η νεκρή (πρόκειται για γυναίκα) είναι ελαφρά μουμιοποιημένη, κυρίως στο κεφάλι (κόγχες ματιών, στόμα) και στις κνήμες. Διατηρείται ακόμα μέρος από τα μαλλιά της.

Ο σκελετός, όπως και οι προηγούμενοι, βρέθηκε πάνω σε στρώμα από κλαδιά ελιάς. Η νεκρή φορούσε πορφυρό χιτώνα, που κατέληγε σε εντυπωσιακό πλεχτό δίχρωμο κρόσσι. Το πορφυρό χρώμα του χι-

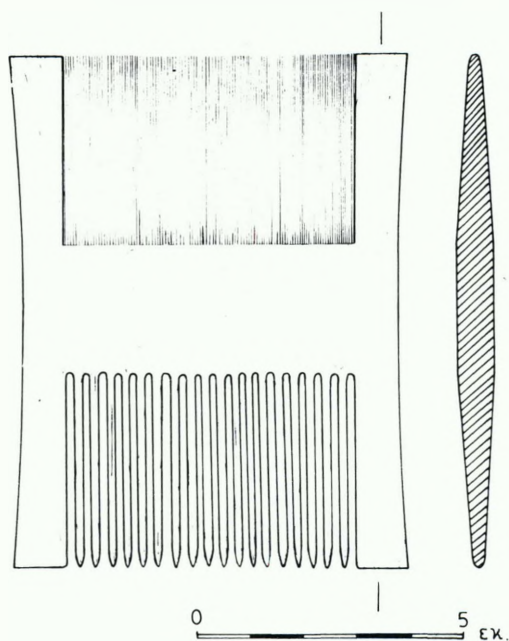
τώνα διατηρείται χωρίς αλλοιώσεις. Στα πόδια της φορούσε ξύλινα μονοκόμματα «τσόκαρα» (μήκ. 0,21 μ.) με τρύπες στην περιφέρεια, όπου έμπαιναν χάλκινα μικρά καρφιά (χρ. μ. π. ι. ν.). Το πάχος του ξύλου είναι 0,005 μ. και δε φαίνεται να στηριζόταν σε μεταλλικό πλαίσιο (Τουλούπα Ε. 1973, σ. 123). Κάτω από το κεφάλι της είχε τοποθετηθεί προσκεφάλαιο (Kurtz D. - Boardman I. 1971, σ. 144). Το υλικό με το οποίο γεμίστηκε το μαξιλάρι ακόμα δεν ερευνήθηκε. Πάντως, από την περιοχή της Θεσσαλίας, από τάφο που βρέθηκε στο Γκρεμνό και σκάφτηκε από τον Biesantz το 1956 (Milojević V. 1956, σ. 171), έχουμε ένα αντίστοιχο μαξιλάρι γεμισμένο με άχυρα. Ακόμα, αναφέρονται μαξιλάρια γεμισμένα με άμμο από το Πέργαμο και με φύκια από τάφους της Ν. Ρωσίας (Kurtz D. - Boardman I. 1971, σ. 193, 282).

Κτερίσματα

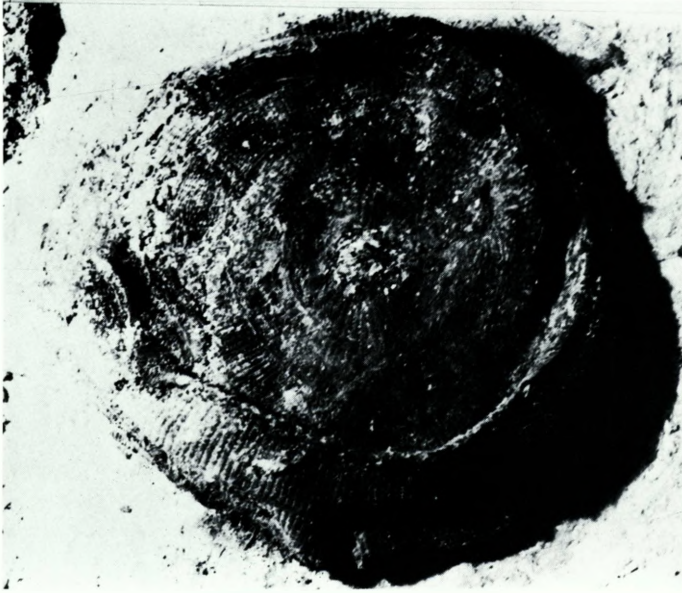
1. Μεγάλο πλεχτό ψάθινο πανέρι, με σκέπασμα και υφασμάτινη επένδυση, διαμ. 0,028 μ. Το πανέρι βρέθηκε τοποθετημένο κάτω από τα πόδια της νεκρής και περιείχε τα προσωπικά της αντικείμενα (χρ. μ. π. ι. ν., ε. ι. κ. 7).

Ένα παρόμοιο πλεχτό καλάθι εικονίζεται στην επιτύμβια στήλη της Γλυκέρας Αλεξάνδρου από τη Ραιδεστό της Προποντίδας στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, της ύστερης ελληνιστικής εποχής. Πίσω από μια γυναικεία μορφή, πάνω σε ράφι, υπάρχει το καλάθι μαζί με διπλό χτένι και άλλα αντικείμενα (Παπαποστόλου Ι. 1977, σ. 324). Μέσα στο πανέρι βρέθηκαν:

α. Δύο αμφίπλευρα ξύλινα χτένια, που δε σώζονται σε καλή κατάσταση. Τα δόντια στη μία πλευρά είναι πολύ λεπτά και πυκνά, ενώ στην άλλη είναι κανονικά (σχ. 5δ).

Σχ. 5. Τάφος 17. Αμφίπλευρο ξύλινο χτένι.

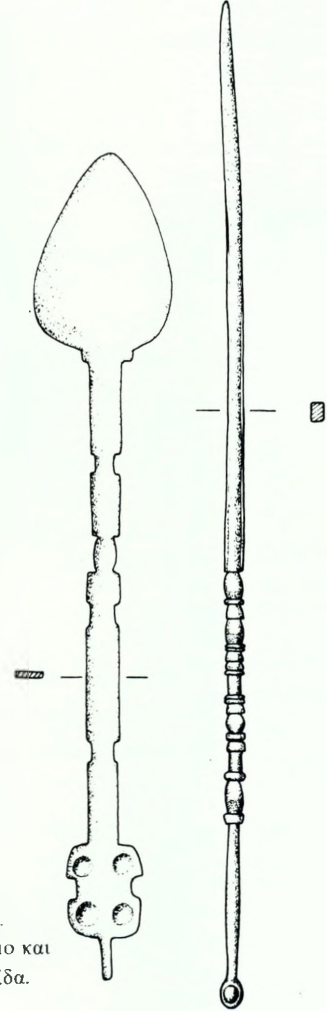

Εικ. 7. Τάφος 17. Πλεχτό ψάθινο πανέρι με σκέπασμα.

5). Ένα ξύλινο χτένι, διαφορετικού σχήματος, βρέθηκε στην Αγορά των Αθηνών και χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ. (Robinson H. S. 1959, σ. 96, πίν. 50).

β. Χάλκινος καθρέφτης. Ο δίσκος είναι επίπεδος και έχει στην κάτω επιφάνεια κάθετο περιχίλωμα με αυλάκωση. Ομόκεντροι κύκλοι και αυλάκωση κοσμούν την κάτω όψη προς το κέντρο, που δηλώνεται με αβαθή οπή. Η επιφάνεια του καθρέφτη είναι διαβρωμένη. Διάμ. 0,132, ύψ. περιχειλώματος 0,004 μ. Χρονολογείται στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. (Αλεξανδρή Ο. 1973, σ. 122, Πίν. 95 β).

γ. Χάλκινη στλεγγίδα με καμπτόμενη λαβή που ενώνεται με το στέλεχος. Ο τύπος αυτός είναι γνωστός από το β' μισό του 5ου αι. π.Χ. και συνεχίζεται μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια. Η στλεγγίδα ανήκει στα όρ-

Σχέδ. 6. Τάφος 17. Χάλκινο κοχλιάριο και χάλκινη ωτογλυφίδα.

γανα του γυναικείου καλλωπισμού και συχνά βρίσκεται σε γυναικείους τάφους (Παπαποστόλου Ι. 1977, σ. 334).

δ. Μικρό χάλκινο κοχλιάριο με διακοσμημένη λαβή που καταλήγει σε γάντζο για ανάρτηση. Μήκ. 0,145 μ. (σ χ έ δ. 6).

ε. Χάλκινη ωτογλυφίδα ακέραιη με διακοσμημένη λαβή. Μήκ. 0,188 μ. Η ωτογλυφίδα ανήκει στα όργανα του γυναικείου καλλωπισμού (σ χ έ δ. 6).

στ. Μικρή ξύλινη πυξίδα στρογγυλή, με πώμα. Δε διατηρείται σε καλή κατάσταση. Μοιάζει με την ελεφαντοστέινη πυξίδα του τάφου 12.

ζ. Αδιάγνωστο αντικείμενο, τυλιγμένο σε ρολό. Ίσως πρόκειται για υφασμάτινη κορδέλα.

2. Τρία αλάβαστρα από αλάβαστρο, όμοια στο μέγεθος με τα αλάβαστρα των τάφων 12 και 14. Τα δύο είναι τελείως αποσπασμένα. Τα αλάβαστρα ήταν τοποθετημένα στο κάτω μέρος του τάφου, κοντά στα πόδια της νεκρής.

Οι προσφορές τροφής στον τάφο 17 περιορίζονται σ' ένα καλοδιατηρημένο ρόδι και σ' ένα τσαμπί σταφύλι, ακουμπισμένα δίπλα στο αριστερό χέρι της νεκρής.

Τάφος 1

Μαρμάρινος, κιβωτιόσχημος, με μονοκόμματη την καλυπτήρια πλάκα, που παρυσώθηκε και έσπασε από το σκαπτικό μηχάνημα. Με το σπάσιμο της πλάκας γέμισε το εσωτερικό του τάφου με χώματα. Ο τάφος έχει απλή διακόσμηση με εγχάρακτη γραμμή χωρίς χρώμα, που περιτρέχει σε σχήμα Π την εσωτερική επιφάνεια της κάθε πλευρικής πλάκας. Διαστ. τάφου: εξωτ. $2 \times 0,75$, εσωτ. $1,80 \times 0,55 \times 0,60$ μ.

Στον πυθμένα του τάφου βρέθηκε σκελετός, μήκ. 1,75 μ. Δε διαπιστώσαμε κανένα κατάλοιπο από οργανική ύλη.

Κτερίσματα

1. Μελαμβαφής δίωτη κύλικα, χωρίς πόδι. Έχει αυλάκωση εκεί που ενώνεται η βάση με το σώμα. Εσωτερικά σταμπωτή διακόσμηση με ανθέμια αλυσιδωτά, με ενδιάμεσους τρεις ομόκεντρους σταμπωτούς κύκλους με αυγά. Χρονολογείται στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ. (Sparkes B. - Talcott

L. 1970, σ. 271, πίν. 23).

2. Δίωτος σκύφος (bolsal) μελαμβαφής. Έχει αυλάκωση εκεί που ενώνεται το σώμα με τη βάση. Εσωτερικά τέσσερα σταμπωτά ανθέμια που σχηματίζουν σταυρό. Χρονολογείται επίσης στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ. (ό.π., σ. 273, πίν. 24).

3. Δύο μικρά άωτα πινάκια μελαμβαφή, με χαμηλή δακτυλοειδή βάση και σταμπωτά ανθέμια στο εσωτερικό. Χρονολογούνται στο τέλος του 5ου-αρχές του 4ου αι. π.Χ. (ό.π., σ. 296, πίν. 33).

Χρονολόγηση

Οι τάφοι 12, 14 και 17 πιστεύουμε ότι πρέπει να χρονολογηθούν στα κλασικά χρόνια. Όπως αναφέραμε και πιο πάνω, περιγράφοντας τα κτερίσματα του κάθε τάφου χωριστά, το μικρό μελαμβαφές αγγείο του τύπου της «αλατιέρας» του τάφου 12, ο δίωτος μελαμβαφής σκύφος του τάφου 14 και ο χάλκινος καθρέφτης του τάφου 17, μας οδηγούν στα κλασικά χρόνια και μάλιστα προς το τέλος του 5ου αι. π.Χ.

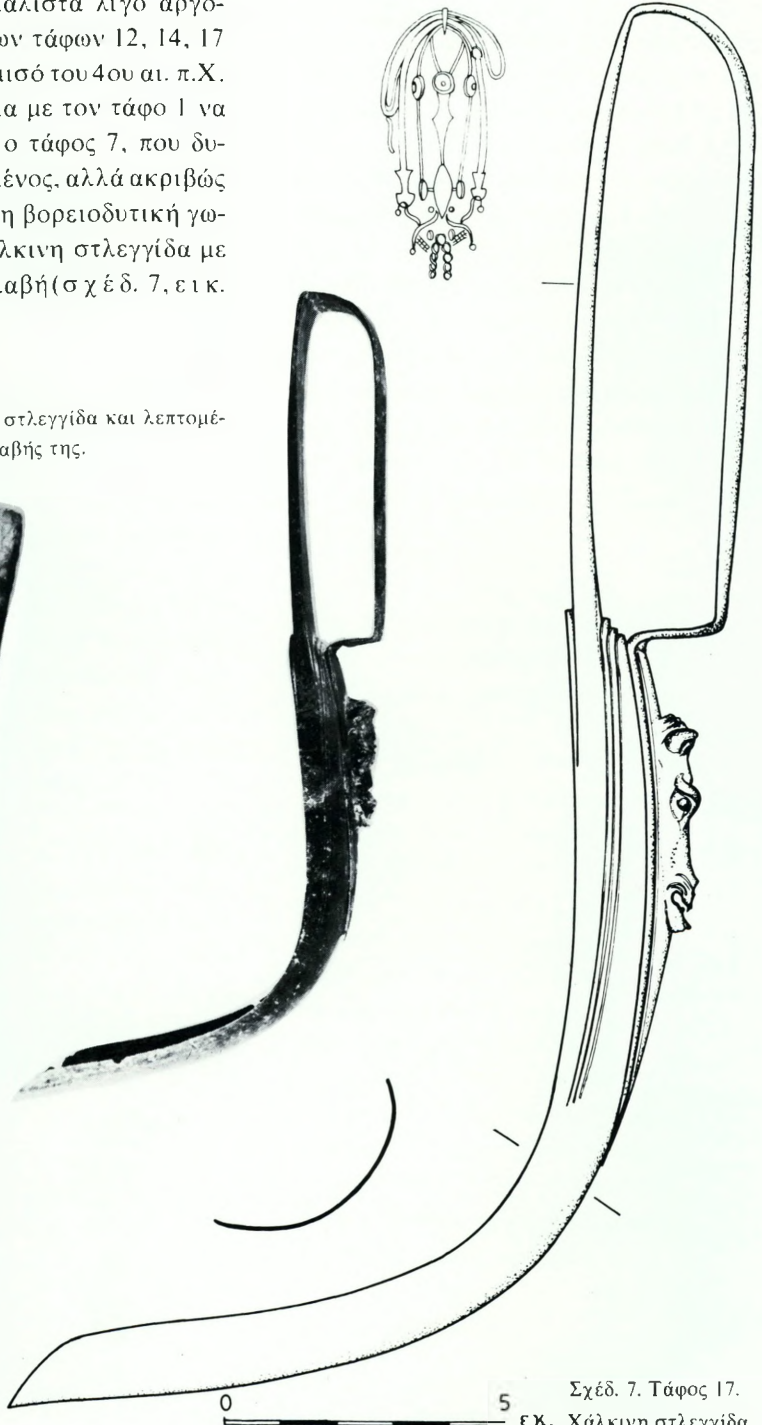
Στην ίδια εποχή χρονολογούνται και τα μεγάλα αλάβαστρα από αλάβαστρο, που βρέθηκαν και στους τρεις τάφους (12, 14 και 17). Μεγάλα αλάβαστρα, όμοια με αυτά, έχουν βρεθεί στον τάφο V στον τύμβο της Κραννώνος και χρονολογούνται στο α' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. (Χουρμουζιάδης Γ. 1970, σ. 281).

Τον τάφο 15 είναι δύσκολο να τον χρονολογήσουμε, γιατί είναι τελείως ακέραιος. Ωστόσο, επειδή η όλη ταφή είναι όμοια με τις τρεις προηγούμενες, πιστεύουμε ότι ο τάφος πρέπει να χρησιμοποιήθηκε την ίδια περίοδο με τους τάφους 12, 14 και 17.

Ο τάφος 1, από τα κτερίσματα που βρέθηκαν σ' αυτόν, εύκολα χρονολογείται στα

κλασικά χρόνια και μάλιστα λίγο αργότερα από την ομάδα των τάφων 12, 14, 17 και 15, δηλαδή στο α' μισό του 4ου αι. π.Χ. Πιθανό στα ίδια χρόνια με τον τάφο 1 να χρησιμοποιήθηκε και ο τάφος 7, που δυστυχώς βρέθηκε συλημένος, αλλά ακριβώς πάνω από τον τάφο, στη βορειοδυτική γωνία του, βρέθηκε η χάλκινη στεγγίδα με τη μορφή αλόγου στη λαβή (σχέδ. 7, εικ. 8-9).

Εικ. 8-9. Τάφος 7. Χάλκινη στεγγίδα και λεπτομέρεια της διακόσμησης της λαβής της.

Σχέδ. 7. Τάφος 17.

εκ. Χάλκινη στεγγίδα.

Οι υπόλοιποι τάφοι που ερευνήθηκαν, χρονολογικά πρέπει να τοποθετηθούν μέχρι τα μέσα ελληνιστικά χρόνια. Τρεις από τους τάφους αυτούς διέσωσαν και χρώμα στην εγχάρακτη διακόσμηση των εσωτερικών επιφανειών των πλευρικών πλακών. Το χρώμα που σώζεται είναι κόκκινο και βαθύ μπλε και χρησιμοποιήθηκε για να τονίσει βασικά τα κιονόκρανα. Στην ομάδα των ελληνιστικών τάφων τα πολυπληθέστερα κτερίσματα είναι τα πήλινα αγγεία και κυρίως τα μυροδοχεία, που είναι και τα χαρακτηριστικά αγγεία αυτής της περιόδου. Εκτός από τα μυροδοχεία βρέθηκαν άωτα σκυφίδια, λύχνοι και πινάκια.

Τάφος 2

Ένας από τους τρεις τάφους που σώζουν χρώμα (κόκκινο) στη διακόσμηση των εσωτερικών επιφανειών των πλευρικών πλακών (εικ. 1).

Στον τάφο βρέθηκαν ακέραια δύο μικρά άωτα σκυφίδια (Ανδρόνικος Μ. 1955, σ. 36), ένα μυροδοχείο με πόδι (Δρούγου - Τουράτσογλου 1980, σ. 129), ένα μυροδοχείο χωρίς πόδι (Τσάκος Κ. 1977, σ. 345 και 409) και δύο διαβρωμένα μικρά αλάβαστρα. Ακόμα βρέθηκαν δύο χρυσές δανάκες. Η μία έχει έκτυπη παράσταση με πρόσωπο γυναίκας σε 3/4 (εικ. 10 α) και η άλλη απεικονίζει κεφάλι γυναίκας σε προφίλ (εικ. 10 β). Ίσως πρόκειται για τη νύμφη Λάρισα που εικονίζεται σε νομίσματα της Λάρισας (Roger E. 1932, σ. 96, 97). Οι δύο δανάκες εφαρμόζουν και πιθανόν να συνανήκουν (Παπαποστόλου Ι. 1977, σ. 323, Πίν. ΙΙΙ γ-δ).

Τάφος 3

Κοντά στα πόδια του νεκρού βρέθηκαν

δεκαέξι μυροδοχεία με πόδι, ακέραια, δύο άωτα σκυφίδια και έξι μικροί χάλκινοι κρίκοι. Γύρω από το κρανίο βρέθηκαν δέκα τρίλοχα χρυσά φύλλα από στεφάνι.

Τάφος 4

Καταστράφηκε από το σκαπτικό μηχάνημα. Περιμαζέψαμε δύο μυροδοχεία και ένα λύχνο (Howland R. H. 1958, σ. 101).

Τάφος 5

Σώζει χρώμα (κόκκινο και βαθύ μπλε) στη διακόσμηση των εσωτερικών επιφανειών των πλευρικών πλακών. Βρέθηκε χρυσό περιδέραιο (χ ρ ω μ. π ί ν.), που αποτελείται από έντεκα ρομβοειδή εξαρτήματα που συνδέονται με αμφικωνικές χάνδρες και σωληνωτά στοιχεία. Στα ρομβοειδή εξαρτήματα διακρίνεται έκτυπη κεφαλή Σιληνού. Μαζί βρέθηκαν και τρεις χρυσές δανάκες με έκτυπη κεφαλή γυναίκας, όμοιες με τις δανάκες του τάφου 2 (εικ. 10 γ, δ, ε).

Εκτός από τα χρυσά, στον τάφο βρέθηκαν και πέντε άωτα σκυφίδια ακέραια, δύο αποσαθρωμένα μικρά αλάβαστρα, ένα μυροδοχείο, ένα θήλαστρο και μία ακέραιη οινόχνη ερυθροβαφής (Thompson H. 1934, σ. 417, αρ. Ε 127, Δρούγου - Τουράτσογλου 1980, σ. 156, Π 2180, σχέδ. 42).

Εικ. 10. Χρυσές δανάκες από τους τάφους 2 (α-β) και 5 (γ-ε).

Τάφος 6

Σώζει χρώμα (κόκκινο) στη διακόσμηση των εσωτερικών επιφανειών των πλευρικών πλακών. Ακτέριστος.

Τάφος 8

Ήταν ακτέριστος.

Τάφος 9

Πρόκειται για απλό όρυγμα στο φυσικό πωρόλιθο (διαστ. $1,43 \times 1,05$ μ.). Βρέθηκαν αποσπασμένα κόκαλα μικρού παιδιού και ανάμεσα δώδεκα αστράγαλοι.

Τάφος 10

Περιείχε περισσότερες από μία ταφές.

Στα πόδια των νεκρών βρέθηκαν τρία άωτα σκυφίδια, ένας λύχνος, ένας άωτος σκύφος με λευκή διακόσμηση του τύπου West Slope (Thompson H. 1934, σ. 439), δύο μολύβδινες πυξίδες με πώμα, αποσπασμένες, καθώς και χάλκινος καθρέφτης, χάλκινοι κρίκοι και χάλκινη κλειδαριά (Δρούγου - Τουράτσογλου 1980, σ. 180).

Τάφος 13

Πρόκειται για καύση νεκρού. Κτερίσματα ελάχιστα, κυρίως χάλκινα εξαρτήματα (λαβή, κρίκοι, μεντεσές). Ενδιαφέρον έχει ο πήλινος φανός με καπάκι (εικ. 11). Παρόμοιος βρέθηκε παλιότερα σε τάφο της περιοχής των Φερών (Edmonds C. 1900, σ. 24, εικ. 5).

Εικ. 11. Τάφος 13. Πήλινος φανός.

Τάφος 16

Πρόκειται για καύση νεκρού, όπως και στον τάφο 13. Ανάμεσα στις στάχτες βρέθηκαν δεκατέσσερα μυροδοχεία, όλα με πόδι, τρία μαρμάρινα αλάβαστρα αποσαθρωμένα, τρία άωτα σκυφίδια και ένα πινάκιο με κυκλικό κοίλωμα στον πυθμένα (Bruneau Ph. 1970, σ. 518 και Thompson H. 1934, σ. 433).

Η καύση των νεκρών των τάφων 13 και 16 έγινε πάνω στο λόφο, στο σημείο που βρέθηκε παχύ στρώμα στάχτης και υπολείμματα από απανθρακωμένα ξύλα.

Τάφος 18

Πρόκειται για κυλινδρική οστεοδόχη που περιείχε τα κόκαλα του νεκρού. Πάνω στα κόκαλα είχε τοποθετηθεί χάλκινο επιχρυσωμένο στεφάνι. Το στεφάνι αποτελείται από ένα ξύλινο στέλεχος, όπου έχουν στερεωθεί επιχρυσωμένα χάλκινα φύλλα δρυός και ανάμεσα πήλινοι καρποί δρυός διακοσμημένοι με λεπτά φύλλα χρυσού (Edmonds C. 1900, σ. 24, Παντερμαλής Δ. 1972, σ. 166).

Τάφος 11

Ο τάφος 11 πιστεύουμε ότι έγινε όταν έπαψε να χρησιμοποιείται ο τύμβος, επειδή κατασκευάστηκε από τις παλιότερες μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες, φεραϊκού τύπου (Ιντζεσίλογλου Α. 1981, σ. 11), που ασφαλώς είχαν στηθεί πάνω στους τάφους του τύμβου ως επιτύμβια σήματα (ε ι κ. 12).

Στον τάφο 11, εξάλλου, εκτός από τα άλλα κτερίσματα, βρέθηκαν και δύο χάλκινα νομίσματα που χρονολογούνται στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. (172 π.Χ.) (Roger E. 1932, σ. 23).

Όλες οι στήλες που χρησιμοποιήθηκαν

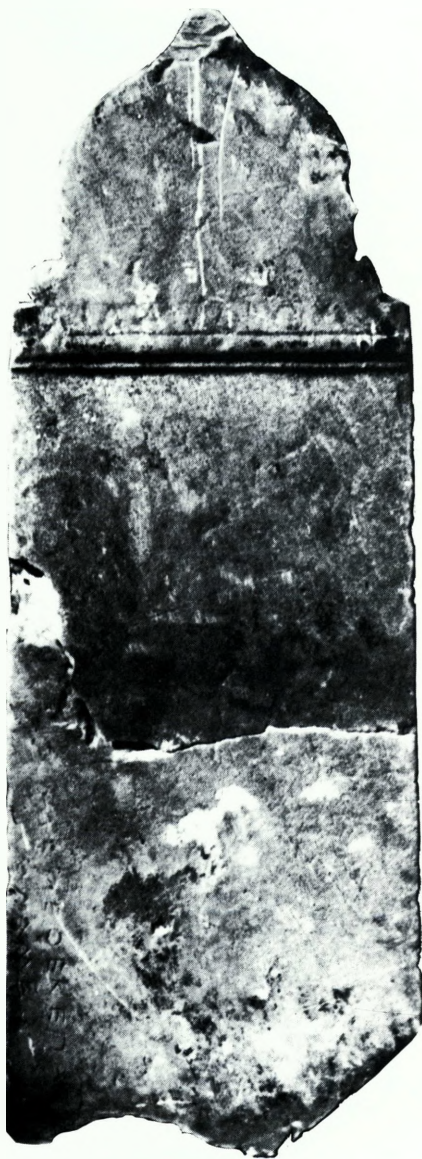
για να κατασκευαστεί ο τάφος 11 φέρουν επιγραφές με τα ονόματα των νεκρών, χαραγμένες συνήθως στο πάνω μέρος της επιφάνειας, κάτω από την ταινία. Από τον τύπο των γραμμάτων και τη μορφή των στηλών χρονολογούνται μία στο τέλος του 5ου αι. π.Χ., άλλες στον 4ο και άλλες αργότερα, στον 3ο αι. π.Χ. (Jeffery L. H. 1961, πίν. 11, Guarducci M. 1967, σ. 358).

Ενδεικτικά αναφερόμαστε στην παλιότερη στήλη που φέρει δίστιχη επιγραφή, χαραγμένη κατακόρυφα στην κάτω αριστερή πλευρά της. Στον κορμό της στήλης θα υπήρχε ασφαλώς γραπτή διακόσμηση, που δε σώζεται σήμερα (ε ι κ. 13).

Η επιγραφή είναι έμμετρη, ελεγείο (Λυπουρλής Δ. 1970, σ. 29). Σώζεται αποσπα-

Εικ. 12. Ο τάφος 11.

σματικά και μας οδηγεί στην υπόθεση ότι ίσως να ήταν στημένη πάνω στον τάφο του μικρού κοριτσιού (τάφος 12).

*ΤΑΝΔΕΠΕΘΕΚΕΠΑΤΕ[Ρ]
ΜΝΑΜΕΟΝΣΤΑ[ΔΑΝ]*

ή σε μεταγραφή στην αττική διάλεκτο:

*τήνδ' ἐπέθεικε πατή[ρ]
μνημεῖον στή[λην]*

Τελειώνοντας, θα θέλαμε να παρατηρήσουμε ότι η πολύ προσεγμένη κατασκευή των διακοσμημένων μαρμάρινων τάφων προϋποθέτει μεγάλη οικονομική δαπάνη και μας οδηγεί στην άποψη ότι πρόκειται για τον ταφικό τύμβο μιας εύπορης οικογένειας των αρχαίων Φερών, που τον χρησιμοποίησε για τα μέλη της από τα κλασικά χρόνια μέχρι τα μέσα ελληνιστικά, όπως μαρτυρεί η χρονική ποικιλία των κτερισμάτων.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ

Εικ. 13. Μία από τις επιτύμβιες στήλες που κάλυπταν τον τάφο 11.

A BURIAL MOUND AT PHERAE

About one kilometre north of the present-day village of Velestino, at the site Thymarakia, mechanized tillage uncovered a burial mound. The mound forms part of the north cemetery of ancient Pherae, which was long known to have been located in this area. In the summer and autumn of 1983, a rescue excavation carried out in this mound revealed a total of 17 marble cist-graves and a marble cylindrical ossuary.

In three of the cist-graves the interior was decorated with engraved Ionic columns, the capitals of which have preserved their colouring. In the rest of the cist-graves the interior was finely worked with an indented chisel. Funerary offerings were mainly pottery

(kylikes, skyphoi, pinakia, unguentaria), gold and bronze jewellery, coins and alabaster. In addition, four of the graves were found to contain remains of organic matter. These include pieces of the garments of the dead (purple woolen chitons and thin fabrics), leather footwear, woven baskets containing grains or jewels, leather and ivory pyxides, well-preserved grains and minor ivory objects.

All these finds of organic matter are a live testimony of the burial customs at Pherae in the Classical and Hellenistic periods and enrich our archaeological knowledge of the social and ideological attitudes towards death in that age.

V. ADRYMI-SISMANI

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΛΩΤΙΝΟΠΟΛΗΣ, 1983*

Από τους στόχους της ανασκαφής στην αρχαία Πλωτινόπολη, πάνω στο λόφο Αγία Πέτρα, δίπλα στο σημερινό Διδυμότειχο, ήταν η συνέχιση της έρευνας στην πα-

λιά τάφρο V και η διάνοιξη νέων τάφρων (VI, VII, VIII), με σκοπό την επισημάνση κτισμάτων και τη μελέτη της στρωματογραφίας**.

* Την πρωτοβουλία για τη χρηματοδότηση της ανασκαφής από το δήμο Διδυμοτείχου ανέλαβε ο δήμαρχος Γιάννης Νικολαΐδης· γι' αυτό και για το ζωνηρό του ενδιαφέρον κατά την πορεία της ανασκαφής εκφράζονται και από τη θέση αυτή ευχαριστίες.

** Στην ανασκαφή έλαβε ενεργό μέρος και επέδειξε εξαιρετικό ζήλο και υπευθυνότητα ο πτυχιούχος του Αρχαιολογικού Τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης Γιώργος Ρήγιнос. Τα σχέδια της ανασκαφής οφείλονται στην αρχιτέκτονα Μαρία Τζίμου.

Με τη μικρή επέκταση της τάφρου V προς Β., Α. και Ν. συνεχίστηκε, χωρίς να ολοκληρωθεί, η αποκάλυψη της λίθινης κρηπίδας οικοδομήματος, που έφερε στο φως η πρώτη συστηματική ανασκαφική έρευνα στο λόφο της αρχαίας Πλωτινόπολης το 1977¹. Έτσι διαπιστώθηκε ότι ο μεγάλος τοίχος της κρηπίδας αυτής (σχ έδ. 1) είναι καταστραμμένος προς Ν. Όπου σώζεται, είναι κατασκευασμένος από spolia κυρίως, που εδράζονται πάνω στον κατάλληλα λαξευμένο φυσικό βράχο. Ένα απ' αυτά είναι και ο ενεπίγραφος πωρόλιθος που αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή του 1977²: διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για το πάνω τμήμα αναθηματικού βωμού (ει κ. 1). Ως συνδετική ύλη του οικοδομικού υλικού χρησιμοποιήθηκε κουρασάνι, του οποίου υπολείμματα σώζονται πάνω στο βράχο και σε άλλα σημεία, όπου λείπουν σήμερα λιθοπλίνθοι (σχ έδ. 1). Στους χώρους που σχηματίζονται δυτικά του τοίχου ε βρέθηκε παχύ στρώμα λατύπης, που προέρχεται από την επιτόπου λάξευση λιθοπλίνθων της κρηπίδας.

Μέρος από άλλη πώρινη κρηπίδα, όμοιας κατασκευής με την προηγούμενη, αποκαλύφθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα και σε επαφή με εκείνη (σχ έδ. 1· ει κ. 2). Σώζεται ένας μόνο δόμος από καλολαξευμένες, μεγάλες λιθοπλίνθους, που σχηματίζει ορθή γωνία και συνεχίζεται προς Β., πέρα από τα όρια της τάφρου. Το προς Α. σκέλος της κρηπίδας αυτής (που έχει πελεκόσχημους τóρμους συνδέσμων ξύλινων, γιατί

δεν υπάρχουν καθόλου ίχνη μολυβδοχόησης) είναι καταστραμμένο· η μοναδική σωζόμενη λιθοπλίνθος είναι και αυτή ελαφρά μετακινημένη από την αρχική της θέση. Προς Α. σώζεται το θεμέλιο του τοίχου αυτού (σχ έδ. 1, κ), χτισμένο με πέτρες και κουρασάνι στα σημεία που ο βράχος είχε κοιλότητες. Στα σημεία που ο βράχος παρούσαζε εξάρματα οι λιθοπλίνθοι της κρηπίδας ήταν στερεωμένες με κουρασάνι απευθείας πάνω στο φυσικό βράχο.

Προσθήκες κατασκευάστηκαν εσωτερικά του στερεού αυτού κρηπιδώματος. Στο δυτικό σκέλος η οδοντωτή εσωτερική όψη του ευθυγραμμίστηκε με μια κατασκευή από ασβεστόκτιστες οπτοπλίνθους, ενώ δύο άλλες τετράπλευρες, υπό μορφή παραστάδων, ασβεστόκτιστες κατασκευές, επίσης από οπτοπλίνθους, κατασκευάστηκαν στην εσωτερική όψη του νότιου σκέλους της κρηπίδας (τοίχος κ). Θραύσματα από πλακίδια μαρμάρου, που βρέθηκαν στο χώρο, προέρχονται είτε από ορθομαρμαρώσεις που κάλυπταν τις όψεις των κατασκευών αυτών είτε από κάποιο δάπεδο με μαρμαροθετήματα, τελείως καταστραμμένο σήμερα.

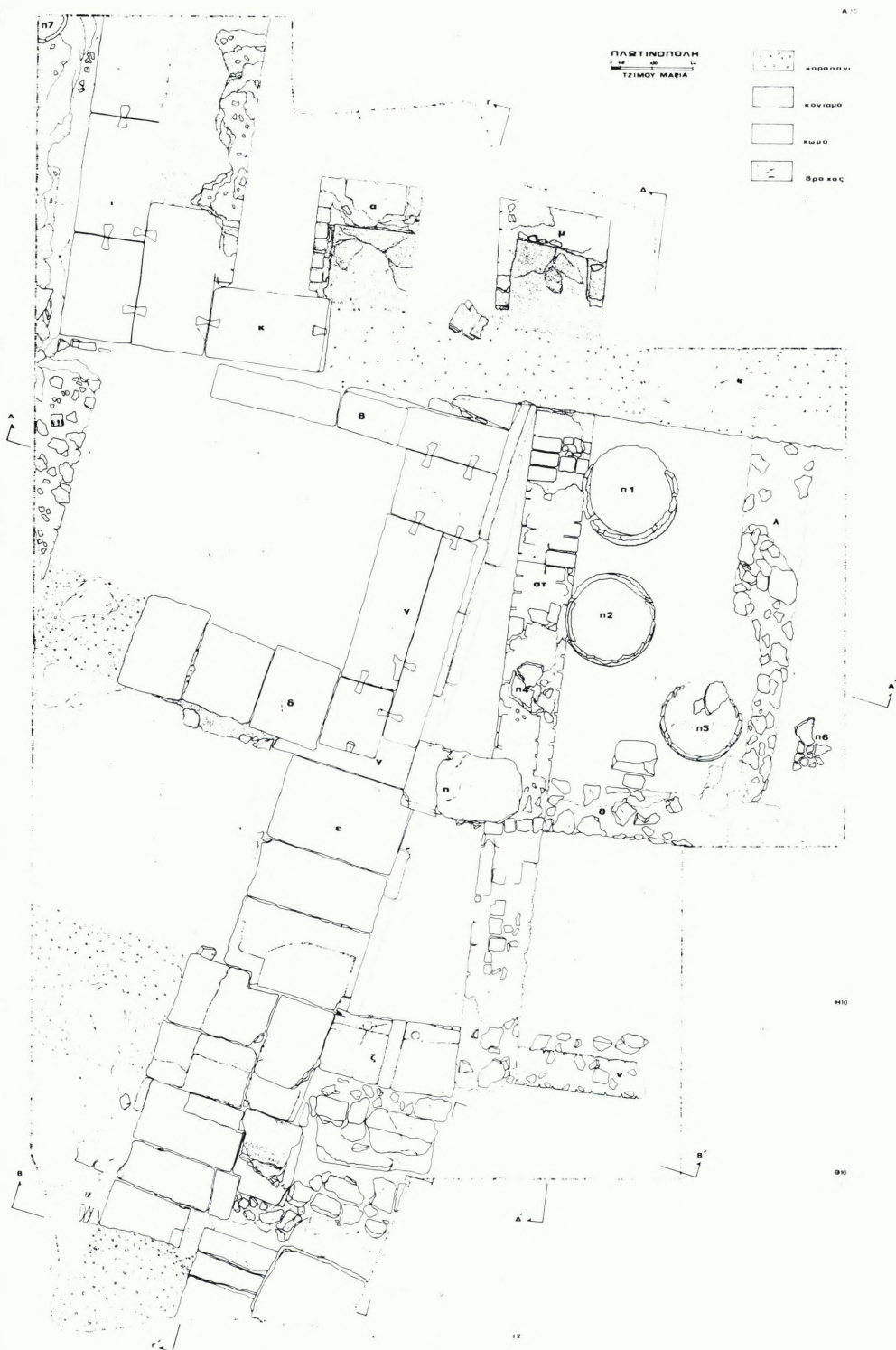
Ανατολικά της κρηπίδας που αποκάλυψε η ανασκαφή του 1977, όπου είχε δημιουργηθεί ένας μεταγενέστερος της κρηπίδας πιθώνας³, αποκαλύφθηκε ένα ακόμη πιθάρι και υπολείμματα από ένα δεύτερο.

Η σε μεγάλο βαθμό καταστροφή των κτισμάτων της τάφρου και η έντονη διατάραξη των στρωμάτων δεν επιτρέπουν, σ' αυτό τουλάχιστον το στάδιο της έρευνας, να καθορίσουμε χρονολογικά και από ά-

1. Βλ. G. Bakalakis - D. Triandaphyllos, Excavations at Plotinopolis 1977, *Balkan Studies* 19 (1978) 2, σ. 239-247, πίν. VIII.

2. Ό.π., σ. 245, ει κ. 19, πίν. VIII.

3. Ό.π., σ. 245, ει κ. 16 και 20, πίν. VIII.

Σχέδ. 1. Τάφος V. Κάτωψη.

Εικ. 1. Τμήμα αναθηματικού ενεπίγραφου βωμού, εντοιχισμένο στον τοίχο ε.

Εικ. 2. Η τάφος V από ΒΔ.

Εικ. 3. Λυχνάρια της ύστερης αρχαιότητας από την τάφο V.

Εικ. 4. Οστέινα αντικείμενα από την τάφο V (α, β, δ) και την τάφο VI (γ).

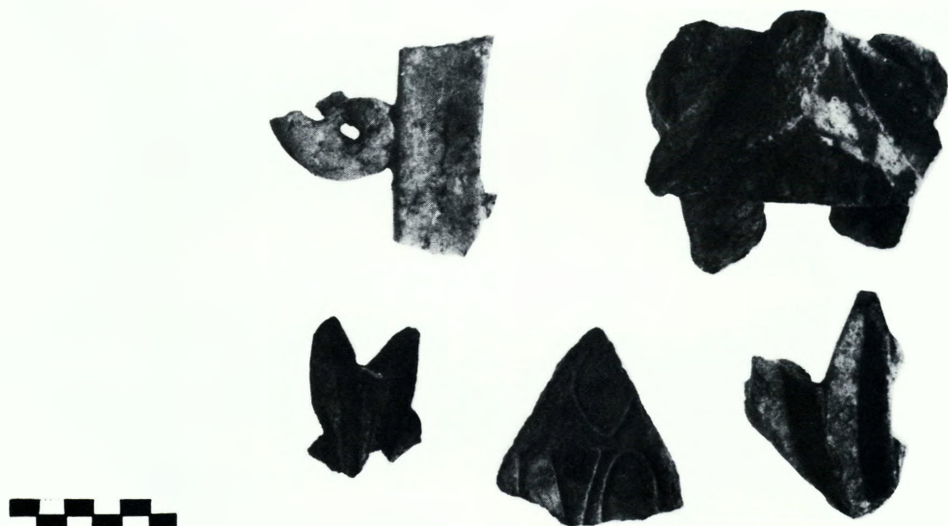
ποψη χρήσης και λειτουργίας τα κτίσματα αυτά. Τα ευρήματα ωστόσο — κεραμική, νομίσματα και άλλα μικροαντικείμενα — θέτουν δύο χρονολογικά όρια ανάμεσα στα μέσα του 2ου και στον 6ο αι. μ.Χ. Εξάλλου, χάρη στο ενδιαφέρον του αυτοκράτορα Τραϊανού, που επανίδρυσε την πόλη δίνοντας σ' αυτή το όνομα της γυναίκας του, πρέπει να υποθέσουμε ότι η πόλη στολίστηκε με οικοδομές σημαντικές, όπως αυτή με το στέρεο, επιβλητικό κρηπίδωμα, πάνω στο οποίο υψωνόταν ένα δημόσιο ίσως κτίριο.

Οι οπτοπλινθόκτιστοι και οι ασβεστόκτιστοι τοίχοι ανήκουν ασφαλώς σε μεταγενέστερες φάσεις. Στην τελευταία περίοδο χρήσης του χώρου πρέπει να ανήκει ο χώρος με τα αποθηκευτικά πιθάρια.

Από τα ευρήματα στην τάφο V αναφέρουμε εδώ, εκτός από τα χάλκινα νομίσματα που χρονολογούνται από το 2ο μέχρι τον 6ο αι. μ.Χ.⁴, και μερικά λυχνάρια και θραύσματα λυχνariών με εμπίεστη διακόσμηση (ε ι κ. 3), των υστερορωμαϊκών και πρώιμων βυζαντινών χρόνων, θραύσματα γυάλινων αγγείων ρωμαϊκών χρόνων, οστέινα αντικείμενα, όπως ένα δισκάριο για επιτραπέζιο παιχνίδι⁵, ένα κοχλιάριο και μία κτένα μαλλιών (ε ι κ. 4 α, β, δ). Βρέθηκαν, τέλος, μέσα στην επίχωση σπαράγματα αρχιτεκτονικών διακοσμητικών από μάρμαρο, όπως ανθήμια, έλικες, απότμημα θωρακίου κ.ά. (ε ι κ. 5).

4. Η ταύτιση των νομισμάτων έγινε από την υπογράφουσα και το Νομισματικό Μουσείο Αθήνας.

5. Βλ. όμοιο παράδειγμα Délos XVIII, αρ. 640, 2, πίν. LXXVII, σ. 239, όπου αναφέρεται και ο διακοσμητικός προορισμός όμοιων αντικειμένων.

Εικ. 5. Θραύσματα μαρμάρινων διακοσμητικών αρχιτεκτονικών μελών.

Σε απόσταση 2 μ. ΝΔ. της τάφρου V ανοίχτηκε μία ακόμη τάφος (VI), διαστ. 2×4 μ., στη νοητή προς Ν. προέκταση του τοίχου ε της κρηπίδας της τάφρου V (σ χ έ δ. 2). Η μεγάλη επίχωση της τάφρου ήταν διαταραγμένη μέχρι το φυσικό βράχο, ο οποίος έφερε ένα κλιμακωτό λάξευμα με υπολείμματα από κουρασάνι σε σημεία της οριζόντιας επιφάνειάς του, ένδειξη για την ύπαρξη κάποιου τοίχου θεμελιωμένου πάνω στο βράχο, τελείως καταστραμμένου σήμερα.

Περισσότερο αποτελεσματική για τη συναγωγή πληροφοριών σχετικά με την απώτερη ιστορία της Πλωτινόπολης, ήταν η τάφος VII, διαστ. 2×2 μ., που χαράχτηκε σε απόσταση 40 μ. ΝΑ. της τάφρου

VI (σ χ έ δ. 2). Εδώ η επίχωση είχε ύψος μέχρι 4,20 μ. και ήταν αρκετά πρόσφορη για τη μελέτη της στρωματογραφίας. Τα πάνω στρώματα, ελαφρά διαταραγμένα, μπορούν να χρονολογηθούν από την κεραμική και τα νομίσματα στους ρωμαϊκούς και τους υστερορωμαϊκούς χρόνους, ενώ τα αμέσως κατώτερα, μέχρι το φυσικό εύθυρπτο βράχο, περιείχαν κεραμική ελληνιστικής εποχής, αλλά και κλασικών χρόνων (τέλους 5ου και 4ου αι. π.Χ.). Έτσι, εκτός από μερικά γραπτά όστρακα αττικών αγγείων και μερικές βάσεις οξυπύθμενων αμφορέων του 4ου αι. π.Χ., βρέθηκαν επίσης αποτμήματα από μία μελαμβαφή κύλικα και ένα μελαμβαφή κάνθαρο, και τα δύο με εμπίεστη «νυχωτή» διακόσμηση του α΄

Σχέδ. 2. Σκαρίφημα που δείχνει τη σχέση των τάφων V, VI, VII και VIII στο λόφο Αγία Πέτρα.

Εικ. 6. Θραύσματα μελαμβαφούς κανθάρου και μελαμβαφούς κύλικας από την τάφο VII.

μισού του 4ου αι. π.Χ.⁶ (ε ι κ. 6). Από τα ίδια βαθύτερα στρώματα προέρχεται και ιωνική bucchero κεραμική, καθώς και δύο σφραγισμένες λαβές αμφορέων Θάσου, από τις οποίες η μία με τα ονόματα Δαμάστης και Θεοφάνης⁷. Μαζί με την παραπάνω κεραμική, βρέθηκε και πολύ καλής ποιό-

τητας χειροποίητη, εγχώρια («θρακική») κεραμική, με στιλβωτή ή εγχάρακτη αβακωτή και άλλη διακόσμηση ή με πλαστική σχοινόμορφη διακόσμηση (ε ι κ. 7). Η κεραμική αυτή ανήκει στη λεγόμενη Hallstatt ή την πρώιμη La Tène εποχή, σύγχρονη της ελληνικής κεραμικής κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Η συνύπαρξη των δύο ειδών κεραμικής επιβεβαίωσε την αρχική υπόθεση που έθεσε η επιφανειακή έρευνα⁸ και τις προσδοκίες που συνόδευαν

6. Βλ. L. Ghali-Kahil, *La céramique grecque, Études Thasiennes VII*, σ. 125, πίν. LII, 13 και LIII, 14, LV, 36.

7. Το όνομα Δαμάστης πολύ γνωστό από σφραγίσματα αμφορέων της Θάσου των κλασικών χρόνων (βλ. *Les timbres amphoriques de Thasos, Études Thasiennes IV*, αρ. 4-11, 517-517 bis, 518-534). Το όνομα Θεοφάνης μάλλον σπάνιο (βλ. L. Stephani, *Mélanges gréco-romaines II*, σ. 210, αρ. 7). Η παράσταση δελφινιού πολύ συνηθισμένη σε σφραγισμένες λαβές της Θάσου.

8. Γ. Μπακαλάκης, *Αρχαιολογικές έρευνες στη Θράκη 1959-1960*, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 22 κ.ε. G. Bakalakis, *Le rayonnement des civilisations grecques et romaines dans la basse vallée de l'Hebros*, VIIIe Congrès International d'Archéologie Classique (Παρίσι 1963), σ. 287-288.

Εικ. 7. Κεραμική Hallstatt από την τάφο VII.

την έναρξη της ανασκαφής το 1977⁹, σχετικά με τους παλιότερους Θράκες κατοίκους της περιοχής, τη σχέση τους με τις πόλεις του ελληνικού κόσμου και τη δραστηριότητά τους πριν και μετά την ίδρυση της ρωμαϊκής πόλης στο λόφο της Αγίας Πέτρας.

9. G. Bakalakis - D. Triandaphyllos, ό.π., σ. 239.

10. Βλ. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 377· ΑΑΑ Ι (1968), σ. 194-197.

Η τελευταία, περιορισμένης επίσης έκτασης, τάφος (VIII) χαράχτηκε στο νότιο τμήμα του λόφου (σχ έδ. 2), κοντά στο σημείο που είχε βρεθεί το 1965 η χρυσή προτομή Ρωμαίου αυτοκράτορα (Μάρκου Αυρηλίου)¹⁰. Σε μικρό βάθος αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα ευτελούς κατασκευής (τοίχοι και τμήμα πήλινου δαπέδου), που μπορούν να χρονολογηθούν, από την κεραμική και τα νομίσματα που βρέθηκαν, στα χρόνια της ύστερης αρχαιότητας (3ος-5ος αι. μ.Χ.).

ΕΥΗ ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

EXCAVATION AT PLOTINOPOLIS, 1983

With the continuation of the excavations in ancient Plotinopolis during the summer of 1983 another part of the stone platform (*krepis*) of a building of unknown nature was discovered dating from the Roman period, possibly the 2nd century A.D., when the town was founded by the Emperor Trajan.

From trial trenches opened at various points of the ancient town it was shown that on the site of the Roman town there had

been an older settlement or town of the 5th-4th century B.C., which was inhabited by native Thracian people. The Attic pottery and the seal-marked handles of amphoras from Thasos which have been found, prove the connection between the inhabitants of the Thracian interior on the middle plain of the Hebros and the Aegean Greeks, even from classical antiquity. This was the most interesting scientific gain from the excavation of 1983 at Plotinopolis.

ΕΥΗ ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

SOME REMARKS ON ATHENS OF ABOUT 270¹

It is the general view that Athens was sacked by the Heruli in 267, although this probably occurred at the beginning of Claudius Gothicus' reign², and that a different city emerged from that misfortune³. The recognized hero of rescuing Athens from the Heruli is (P. Herennius) Dexippos I (Hermios). However, for some reason, IG II² 3669, which honors Dexippos I, preserves

no explicit reference to his role in repelling the Heruli⁴, and it is clear from lines 10ff. that IG II² 3669 was set up after the historian had finished his history. It apparently ended with the 262nd Olympiad of 269 (Attic year: 268/9), and it is of some importance to note here that the Herulian incursion appears not to have caused a great disruption in the life of Greece, since the Olympic Games were celebrated in 269⁵.

1. All dates in this study are A.D. Although the study's main theme is Athens of about 270, some coverage is also given to the period after 221/2, and especially in the Appendices I and II.

2. This aspect may be discussed later.

3. See AE 1972, p. 135, note 8 = H. A. Thompson, *Athenian Twilight: A.D. 267-600*, JRS 49 (1959), pp. 61-72, and G. E. Wilson, *The Herulian Sack of Athens*, A.D. 267 (diss., 1971). Cf. also D. J. Geagan, *ANRW*

2.7.1 (1979), p. 410, No. 5.

4. See AE 1972, p. 135, note 7 (Dexippos I, pp. 143-144, A19). Although in SHA, *Vita Gall.*, xiii, 8, Dexippos (I) is called a *dux* (cf. AE 1972, p. 135), IG II² 3669 mentions no hoplite generalship of Dexippos I (and this document is certainly later than 269).

5. F. Millar, *JRS* 59 (1969), pp. 21 and 22. The celebration of the Olympic Games in 269 may imply that the Herulian incursion is to be dated after this year.

IG II² 3669 dates from the Boule of 750, but the evidence is wanting as to when it replaced the Boule of 500. There is Gallienus' letter of 10-31 December of 265⁶, but it leaves matters in suspense, as the Boule's numerical chiffre(s) has/have been lost at the edge of line 3⁷. However, Simone Follet's attribution of IG II² 1817 = Agora XV, No. 466, to the middle of the third century⁸ indicates that at least up to that time the Boule of 500 was still in existence. The continuation of the prytany catalogues to this period is also supported by the reassignment of Agora XV, No. 383, to 254/5⁹. Thus, the previous contention that the prytany catalogues had ceased by the 230's¹⁰ appears to be invalidated by these later attributions (see also below).

6. K. Clinton, AE 1971, p. 122, No. 17; S. Follet, p. 142 (this reference to S. or Simone Follet [text] is to her study, *Athènes au IIe et au IIIe siècle: études chronologiques et prosopographiques*, Paris 1976).

7. J. H. Oliver has republished IG II² 4007+Hesp. X (1941), p. 261, No. 65 in *The Athenian Expounders of the Sacred and Ancestral Law* (Baltimore 1950), p. 78. This document dates from about 235-238, but unfortunately the Boule's chiffre (or chiffres?) has been lost at the end of line 2, where Oliver has restored [τῶν ΦΔ]. Presumably two chiffres could be accommodated here, but the dates of Agora XV, Nos. 383 and 466 would argue against such a possibility [see herein; Agora XV stands for B. D. Meritt and J. S. Traill, *The Athenian Agora, XV: Inscriptions, The Athenian Councillors*, Princeton 1974].

8. S. Follet (note 6 above), pp. 96 («milieu du IIIe siècle») and 504 («second quart du IIIe siècle»); and *The Ancient World* 4 (1981), pp. 14, note 40, and 15, note 42.

9. *The Anc. World* 4 (1981), p. 14, note 40; and *Epigr.* 43 (1981), p. 125, No. 10.

10. D. J. Geagan, *ZPE* 33 (1979), pp. 106-107; *ANRW* 2.7.1 (1979), p. 409, No. 3. See Appendix 1 below.

IG II² 2245 of 254/5 (S. Follet: 255/6¹¹) clearly demonstrates that the ephebate and the Panathenaic Era (the Thirty-Fifth in this year) were also faring well, despite the troubles experienced by the Graeco-Roman world at the time. The tenacity of Athens' institutions to survive is also indicated by the last known ephebic text of Hesperia XI (1942), pp. 71-74, No. 37, though some of its decorative lines in the pediment may suggest a decline, as may the economy of inscribing the ephebes' names without patronymics and demotics under the tribes' *lēmματα*¹². However, the inscription's lettering shows no decline, for the letters are appealingly cut¹³, and the listing of the διὰ βίου ephebic officers is more than complete (lines 42-54).

Hesperia XI, No. 37 dates from a Panathenaic Year, as shown by the two amphorae on the pediment¹⁴, and from the second archonship of T. Fl. Mondon (*ho kai---*) son of Phileinos Phlyeus. The attestation here of a second archonship is unique, and it may

11. S. Follet has attributed the Panathenaia to the fourth year of each Olympiad (note 6 above, pp. 331-343), whereas the writer's date is based on the third year (see *ADelt* 30 (1975), p. 122, note 7). The years are inclusive.

12. The ephebic text, dated in the archonship of (Bib ?)o. Lysandros (S. Follet [note 6 above], pp. 439-440, No. 14), could possibly date from about the time of Hesp. 11 (1942), No. 37. It displays an economy in recording the ephebes' names, too.

13. It is of some interest to note here that the eta in lines 43 and 44, for example, resembles an *h*. Two similar etas are found in W. Larfeld, *Handbuch der griech. Epigr.* 2.2: *Die attischen Inschr.* (Leipzig 1902), pp. 505 and 506; cf. also IG II² 2044, line 92 (*ad fin.*), of 139/40.

14. These two Panathenaic amphorae are as artistically inscribed as those of IG II² 2245.

have been consecutive¹⁵. It can be speculated as to why Fl. Mondon Phlyeus had served as archon a second time, but no satisfactory solution can be produced with the available evidence before and after the Herulian attack. However, Dexippos I did not serve a second time as archon, as far as it is known, but his archonship is pre-Herulian, whereas that of Fl. Mondon Phlyeus is post-Herulian.

The ephebic text of Hesperia XI, No. 37, has been recognized as pre-Herulian, because of the assumption that Athens was devastatingly crippled after the Herulian shock, and Simone Follet has assigned it to 263/4 and 267/8 respectively, on the basis of the Panathenaia¹⁶. There may be truth in the assumed extent of Athens' suffering from the Heruli, but some evidence exists to indicate that Hesperia XI, No. 37 is post-Herulian.

The ephebic officers in Hesperia XI, No. 37, cannot be traced to those of IG II² 2245 of 254/5, with the exception perhaps of the λεντιάριος Zosimos (line 54) who could be identifiable with the καψάριος Zosimos of IG II² 2245, line 41. However, their possible identity is compromised by the fact that in IG II² 2207, line 72, of 210/1-211/2 (writer), there is found the *lentiarios* Zosimos, indicat-

ing that the synonymity factor cannot be discounted in the case of the two synonymous officers of Hesperia XI, No. 37 and IG II² 2245. On the other hand, if the two were to be considered as identical, it would mean that Zosimos occupied the office of *kapsarios-lentiarios* for at least twenty years. At any rate, Hesperia XI, No. 37 shows that a new corps of ephebic officers had assumed office, as indicated by the new names and the recorded years in office after some of the names (lines 11 and 43-45). The recorded years (Ε, αὐτ Γ, Δ, Ε and Ε) correspond closely with each other, and the new corps of ephebic officers had assumed office only about five years earlier, or at least those whose year in office is recorded. Consequently, it can be said that Hesperia XI, No. 37 is some years distant from IG II² 2245.

A scrutiny of the ephebes' names, on the other hand, has yielded three examples which can be used to support an attribution of Hesperia XI, No. 37, to the immediate years after 270. These three examples are the ephebes Elpidianos of Erechtheis (line 57), Rhodon of Leontis (line 83) and Rhegeinos of Kekropis (line 117). Elpidianos may be the grandson of Ἐλπι[διανός - -]¹⁷ of IG II² 2235, line 61 (Erechtheis), of 234/5 (S. Follet; 235/6). If this association is correct, it follows that Hesperia XI, No. 37 must be attributed to at least about 274/5, according to a twenty-year cycle between the grandfather's, father's (unattested) and grandson's *ephêbeia*. Secondly, if Rhodon is the son of

15. S. Follet (note 6 above), p. 245 [comments also on the διὰ βίου]. Could Hadrian have served as archon a second time in 124/5? Cf. the context of his archonship in Dio Cassius, LXIX, 16, 1; and SHA, Vita Hadr., xiii, 1 (but cf. xix, 1).

16. S. Follet (note 6 above), p. 510; or 262/3 and 266/7 respectively, if computed on the basis of the third year (note 11 above). Previously a date of about 275 had been assigned to Hesp. XI, No. 37 (*ibid.*, pp. 91-103; Epigraphical Index).

17. The name is completed from line 40, where Elpidianos is found as agonothete with Onesimos whose name perhaps may be read in line 62: Ὀμη[ρος] = Ὀ(ν)ή[σιμος - -] (?).

Themistas son of Rhodon of IG II² 2245, line 132 (Leontis), of 254/5, then Hesperia XI, No. 37 can be ascribed to at least 274/5, after a twenty-year interval between the father's and son's *epêbeia*. Thirdly, the very fact that the ephebe Rhegeinos may be the grandson of the ephebe Aur. Rhegeinos of IG II² 2237, line 133 (Kekropis), of 232/3-233/4¹⁸, argues that Hesperia XI, No. 37 be assigned to at least 272/3-273/4, on the basis of a twenty-year cycle between the grandfather's, father's (unattested) and grandson's *epêbeia*.

Now, the association of Elpidianos may contain a degree of uncertainty, but the associations of Rhodon and Rhegeinos surely stand on firmer ground, especially that of Rhegeinos who bears a rare name¹⁹. Rhegeinos of Hesperia XI, No. 37, may have had a brother named Louppos (line 116), and a Louppos is attested in IG II² 4826, line 5, of the third/fourth centuries. However, there may be no connection between the two, since Louppos and his associates of IG II² 4826 identify themselves as Ὀθηκτικοί (line 3). On the other hand, the double ππ rendering of the name in both cases suggests that they are chronologically close.

Because of the omission of patronymics and demotics from the ephebes' names, it has not been possible to establish additional associations²⁰, or more specifically asso-

ciations which could contribute to the dating of Hesperia XI, No. 37. The name Erotion²¹ is found in Hesperia XI, No. 37, line 19, but it is uncertain whether there is any connection with the ephebe Erotion of IG II² 2245, line 370 (Aiantis) of 254/5, because it is not clear what Erotion's position is in Hesperia XI, No. 37. He could be an ephebe from Ptolemais or Attalis, since the names of these two tribes are lost²², but the other names recorded along with that of Erotion do not seem to favor the ephebe identification²³. Perhaps Erotion and the others are to be recognized as σωφρονιστῆς-ὑποσωφρονιστῆς²⁴. However, would they have been listed together without the customary separation?

Periodically, it seems, Athenians changed deme and tribe²⁵. In Hesperia XI, No. 37, there are the ephebes Amarantos and Soterichos of Antiochis (lines 136-137). The names of these two ephebes are found earlier

21. It occurs only twice in Attica, as cited here.

22. The part of the stone, where the names of these tribes were inscribed, has been lost. Probably no names of *epengraphoi* were inscribed in this last known ephebic text.

23. Only two names, Epiktetos and Aphrodeisios (lines 17 and 20), can be traced to ephebes' names (lines 25 and 65 and 134). However, they are not uncommon names.

24. Seven names have survived (lines 17-23), and there is room for five more names (lines 12-16) and the *lemma* in line 11a (a new line). Above line 17 no traces of letters can be discerned, but the name could have been short (four letters?).

25. See, for example, The Anc. World 4 (1981), p. 11, note = Balkan Studies 22 (1981), p. 148; and J. Kirchner's comments under IG II² 1784, line 39, and 2245, line 298.

18. S. Follet (note 6 above), p. 486. Line 133 has been briefly treated in AE 1968, p. 187, No. 13.

19. The name Rhegeinos is attested only in IG II² 2237 and Hesp. XI, no. 37.

20. Some names can be traced to earlier relatives, but they are not cited here, as they cannot be utilized to date Hesp. XI, No. 37. See also Appendix II below.

in the deme Phalerum of the tribe Aiantis²⁶. The paedotribe in Hesperia XI, No. 37, line 10, is [Α]ῦρ. Σωκράτης Ἀρτεμιδώρου Ἐλευσεῖνιος, and a Σωκράτης Ἀρτεμιδώ(ρου) is attested as ephebe in IG II² 2245, line 131 (Leontis), of 254/5. However, Eleusis belonged to the tribe Hippothontis. On the other hand, IG II² 2245 may offer some evidence that there had been a shifting in the tribal organization of Athens. One of the *sôphronistai* in IG II² 2245 is Αῦρ. Εὐκαρπίδης Ἀφρ. Σκαμβ(ωνίδης) [line 16], and undoubtedly the ephebe Αῦρ. Εὐκαρπίδης Ἀφρ., listed under Leontis (line 122), is his son. The deme Skambonidai had been transferred from Leontis to Hadrianis at or after the latter's creation²⁷, but it seems that it had been transferred back to Leontis²⁸. Under the tribe Aigeis, there is found the ephebe Ἑρμείας Μοσχίω(νος) ΕΥΩΝ(υμεὺς) [line 68]²⁹. The deme Euonymon belonged to Erechtheis, and accordingly three ephebes from Euonymon are listed under that tribe (lines 46-47 and 49)³⁰. Of course, this evidence is too sparse to yield any sound conclusions, but it may well be that by 254/5 the

Athenians had made some adjustment(s) in their tribal system.

But to return to Hesperia XI, No. 37. Because of the Panathenaic Era and the three associations made above, it can be attributed to either 274/5 or 278/9³¹. This post-Herulian attribution of Hesperia XI, No. 37, indicates that the Herulian attack did not mark the end of Athens and that the point of its decline must be moved to a later date. Men such as Dexippos I would not have allowed their city to shed its institutions so abruptly. At least the ephebate and the Panathenaia³² survived the Herulian shock. Whether the Boule of 750 is pre-Herulian is difficult to say³³, while the prytany system cannot be traced beyond 254/5. Finally, a re-evaluation of the available evidence (both epigraphic and literary) of the time should produce a more cheerful image of Athens around 270 than previously imagined³⁴.

APPENDIX I

In IG II² 3705 of 238/9-243/4, there is honored the ἐπώνυμος of the tribe Aiantis (Aphr)odeisios son of Stephanos (Marathonios). The dedicator was perhaps Aur. Melpomenos Antinoeus, and accordingly a new text of IG II² 3705 is presented here.

[Δόγματ]ι Ἀρεοπαγειτῶ[ν]
[αἵτησ]αμένου τοῦ ἐπώνυμου]

26. IG II² 2090, line 20, of 165/6. However, the name Soterichos occurs in the deme Leukopyra of Antiochis (IG II² 2067, lines 177-178, of 154/5).

27. See the writer's study in *Balkan Studies* 22 (1981), pp. 147-165.

28. The last time a Skambonides is found under Hadrianis is in IG II² 2128, line 62, of 184/5, according to a list of names of Agora I 7390 which S. I. Rotroff published in *Hesp.* 44 (1975), pp. 404, line 4, and 407. However, see *Epigr.* 43 (1981), p. 123, under No. 7.

29. J. Kirchner attributed the ΕΥΩΝ to error, under line 68 of IG II² 2245.

30. The other demes, after some ephebes' names in IG II² 2245, are found under their proper tribe.

31. Or perhaps it could be assigned even into the 280's.

32. For the Panathenaia's endurance, cf. IG II² 3818 of before the middle of the fifth century.

33. IG II² 3669 surely dates after 269 (above), since Dexippos I had already completed his history.

34. See the comments in *AE* 1972, p. 136.

- [ἄρχ]οντος Φλ. Ἀσκληπιάδο[υ]
 4 [Διο]μαι[έ]ως τὸν ἰε[(-)]ρέα τοῦ
 [Τρι]πτο[λ]έμου καὶ ἐπώνυμ[ον]
 τῆς Αἰαντίδος φυλῆς Ξ[Υ ?]
 [Ἀφρ]οδείσιον Στεφάνου Ξ
 8 [Μαραθ]ώνιον (*hedera*) ἱερεὺς Αὐ[ρ.]
 [Μελπομένος Ξ] τῷ[ν] ἀνεψιόν ?]

The above text is based on an *apographum* which this writer made from the squeeze at the Institute for Advanced Study at Princeton, USA (18-VIII-70). The (-) in line 4 indicates original damage on the stone. The AY at the end of line 8 had been read by George A. Stamires, as concluded from the (fine) handwriting on the margin of Benjamin D. Meritt's IG II² copy at the Institute. The bracketed rho may be discernible, but the squeeze needs to be reexamined. Simone Follet has proposed to date this document before 212 (pp. 103, 233 and 237), but this is no longer possible. Since IG II² 3705 dates, then, from 238/9-243/4 (or from the archonship of Fl. Asklepiades II Diomaieus), this is additional evidence for the continuation of the prytany system beyond Maximinus' reign of 234/5-237/8 (see above).

Aur. Melpomenos' name has been restored in IG II² 2108 = Simone Follet, p. 433, No. 12, line 3, on this writer's suggestion (although in AE 1968, p. 182, note 1 = S. Follet, p. 431, it is attributed differently). At any rate, lines 2-3 are rearranged to read ὁ κο[σμη]τῆς τῶν ἐφήβων ε Μᾶρ. ε Αὐρ. ε Τελεσ[φ]όρος / Αὐρ. ε Μ[ελπο]μενοῦ Ἀντινοεὺς ἀνέγρα[ψ]εν τοὺς / κτλ. The name Αὐρ. Τελεσφóρος ([Ἀ]ντινοεὺς) occurs in IG II² 2242 + 2486 = Simone Follet, p. 447, No. 15, line 35, of about 238/9, but he cannot be the *kosmêtês* of No. 12 which dates from about 230 (AE 1968, p. 198, note 6). A (second?) son of Aur. Melpomenos is

attested as ephebe in IG II² 2237, line 114: Ἰλαρος Μελπο(μενοῦ) (Hadrianis), of 232/3-233/4 (S. Follet, p. 486). Aur. Melpomenos himself appears to be mentioned in IG III 3878 which has been omitted from the IG II² edition.

- [.....¹³.....]
 [..⁵.. κα]ὶ [ἀγωνο]-
 [θέτην] Ὀλυμπ[ίων]
 4 [..⁵..]ν καὶ ἱε[ρέα]
 [Μᾶρ^{XY}] Αὐρήλι[ον^Y]
 [Μελπο]μενὸ[ν ...]
 [... Μη]τρόδω[ρος]
 8 YT

This particular text is not in the Epigraphical Museum at Athens, as the Ephor Madame Dina Peppas-Delmouzou has informed the writer. At the beginning of line 4, one possible restoration would be [οἰκοθε]ν (or [ἀγώνω]ν ?), and the dedicator (line 7) may have carried a Roman *nomen*. Finally, see Agora XV, p. 426 (index), for Aur. Melpomenos' hoplite generalship, and Simone Follet, pp. 510 and 514, for his archonship (this writer attributes his archonship to 221/2 and recognizes S. Follet's No. 8, pp. 409-410, as consisting of two ephebic texts = Prometheus VIII (1982), p. 150, note 24).

APPENDIX II

One of the ephebes in Hesperia XI, No. 37, line 128, is named Basileides (of the tribe Hippothontis), and presumably this name could have been restored in line 174 ([- - -] εἰδης) of IG II² 2243 of 243/4, 247/8 or 251/2³⁵. However, an examination of two

35. See the observation in ADelt 30 (1975), p. 122, note 7. In line 24 of IG II² 3769, there are two (one briefly visible) chiffrs which could refer to the ΚΓ (Twenty-Third) Panhelleniad, but this does not fit with

photographs³⁶ has shown that the tribes' names have been incorrectly restored in lines 162 ([Κεκρο]πίδος), 170 ([Ἰπποθων]τίδος) and 178 ([Αἰαντί]δος). The correct tribal sequence, after line 145, is [ἸΑδριανίδος] (lost), [Οἰνεῖδος] (lost), [Κεκροπίδος] (lines 146-161), [Ἰπποθων]τίδος (lines 162-169), [Αἰαν]τίδος (lines 170-177), [Ἀντιοχί]δος (lines 178*sqq.*), and [Ἀτταλίδος] at some point before line 182. Between lines 184 and 185 (184), there is a large *vacat*, which apparently was to be inscribed later. However, it was never done, and this creates the impression of an unfinished text (or end). Perhaps

the names of ἐπένγραφοι were to be inscribed in the now uninscribed space. There is in line 182 the reading οἱ³⁷, which favors the restoration [ἐπένγραφο]οι, but the lost letters would have been inscribed slightly tight, if the *lemma* were to be aligned with the column's names. As indicated by the tribes' preserved *lemmata* (lines 88-89, 96-97, 110-111 and 137-138), the *epengraphoi lemma* should have been inscribed more to the right, with an indention (over the column's names) of about $1\frac{1}{2}$ to $4\frac{1}{2}$ letters.

17 June 1983

ELIAS KAPETANOPOULOS

Central Connecticut State University

chronology. The other suggested reading would be the ΛΓ (Thirty-Third) Panathenais, but only if somehow the lambda's left stroke extended over the right one (such a lambda is given by W. Larfeld [note 13 above], p. 506). However, the visible tip of the stroke would fit better a kappa. One other possible interpretation would be to read the chiffres as Ψ(ηφίσματι) Γ(ερουσίας), but the abbreviation mark over the partially preserved chiffre is on the same level as that over the gamma. If the first chiffre were a Ψ, the middle stroke would have extended above the other two, and consequently the abbreviation mark would not have been parallel to that over the gamma (a photograph has been examined).

36. The photographs were bought with funds from a grant by the CCSU Foundation.

37. The οἱ reading is not discernible on the photograph, but the two letters must be placed above the first T of the name [ἸΕπικ]τητος (line 183). Thereafter, a *vacat* follows.

THE GREEK-SWEDISH EXCAVATIONS AT KASTELLI, KHANIA 1980

THE LINEAR B INSCRIPTIONS*

The 1980 Greek-Swedish Excavations revealed six new Linear B inscriptions painted on pottery, five of which came from good contexts. The restudying of the pottery from the previous years produced two more pieces with possible painted Linear B¹.

Catalogue

KH Z 18 (Excavation nr. GSE 80-P 487)
(f i g. 1)

Context

Trench 16, level 3, Basket 3². This level is a large rubbish pit which dominated most of Trench 16. The pottery of the pit is LM IIIB (see above p. 7). This is probably also the

date of the inscription, but it should be noted that the pit also contained very few sherds of pottery from earlier periods.

Description

Stirrup jar. Shoulder fragment from opposite spout. Semicoarse to coarse clay. Brickred throughout. Light yellow-pinkish slip. Red matt paint. Max. pres. dim.: 7.7; max. pres. H: 5.7; Th: 0.7-0.9.

Inscription

The inscription reads]*pu-ti*[(pres. H. of *pu*: 3.8; of *ti*: 3.8). Although only fragmentarily preserved there can be little doubt about the correct reading. It is the third inscription found in Khania with]*pu-ti*[³ and KH Z 18 is in clay, fabric and paint very much the same as KH Z 4⁴. These two probably belong to a series produced at the same workshop, as is e.g. seen in several other cases on inscribed stirrup jars from the Greek mainland, exemplified in for example the series with *ta*-[*22]-*de-so* (TH Z 869-72, 876 and KH Z 5)⁵. The other]*pu-ti*[inscription (KH Z 10) does not belong to the same

* I am most grateful to Drs. Anna Sacconi-Godart and Louis Godart, who have read the manuscript and suggested several improvements. The photographs and drawings are unless otherwise stated by the author, who is also responsible for all mistakes.

1. The previous Linear B inscriptions from Khania:

KH Z 1-15: E. Hallager, Linear A and Linear B Inscriptions from the Excavations at Kastelli, Khania 1964-1972. *OpAth XI* (1975), pp. 53-86. A. Sacconi, *Corpus delle iscrizioni vascolari in Lineare B* (IG LVII), Roma 1974.

KH Z 16: E. Hallager and M. Vlasakis, KH Inscriptions 1976. *AAA IX* (1976), pp. 213-219.

KH Z 17: Y. Tzedakis and E. Hallager, The Greek-Swedish Excavations at Kastelli, Khania 1976 and 1977. *AAA XI* (1979), pp. 43-46.

2. The full context will be given in the forthcoming publication. I am most grateful to Dr. Y. Tzedakis, who has checked and agreed on the informations given under context in this catalogue.

3. KH Z 4 and KH Z 10. Hallager 1975 (*supra* n. 1), pp. 66-67 and 69-71 and Sacconi 1974 (*supra* n. 1), p. 181 and 185.

4. Hallager 1975 (*supra* n. 1), pp. 66-67.

5. Catling, Cherry, Jones and Killen. The Linear B Inscribed Stirrup Jars and Western Crete. *BSA 75* (1980), pp. 88-91.

Fig. 1. KH Z 18,]*pu-ti*[.

series since it appear to be a body-inscription with much larger signs. Also, paint, clay and fabric are different from the other two. Whether or not the inscriptions originally come from the same word must remain uncertain. The shoulder-inscription could in comparison with other inscriptions be a personal name, and two possibilities pointed

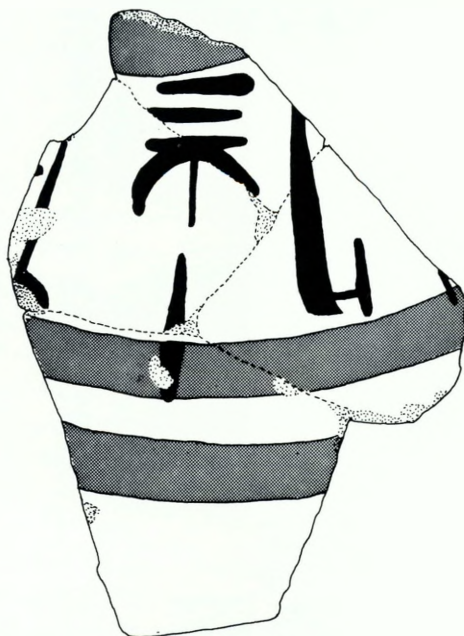
out earlier, *pu-ti-ja* or *na-pu-ti-jo* still hold good⁶.

KH Z 19 (Excavation nr. GSE 80-P 859 + 858) (f i g. 2)

6. Hallager 1975 (*supra* n. 1), p. 67.

Fig. 2. KH Z 19,]*na-ta*[.

Context

The inscription is glued from pieces found in Trench 17, Room C, level 4, Basket 1 (immediately above floor) and Trench 17, Room D, level 4 above floor 6. This stirrup jar (only fragments with inscription are considered here) belongs to the category of vases which had fallen down on the floors and were found scattered in different rooms (see above p. 12). The sherd thus positively belongs to the destruction horizon of this building destroyed within — but before the end of — LM III B.

Description

Stirrup jar. Shoulder fragment from opposite spout. Semicourse clay. 3 mm light brown turning dark grey towards inside. Very hard. Light brown-whitish dull slip. Two 1.2 cm thick bands below inscription. Remains of an encircling band under handle section. Light brown-reddish dull paint. Max. pres. dim.: 13.0; max. pres. H: 13.0; Th: 0.8-1.2. Distance between bands: 5.5.

Inscription

The inscription reads]-*na-ta*-[. *I.e.* the inscription consists of perhaps four signs of which the first and last are not identifiable with certainty (see below) (max. pres. H. of first sign: 3.4; *na*: 6.7; *ta*: 4.5 and the last stroke: 0.7). It is extremely tempting to compare KH Z 19 with TH Z 975, for which A. Sacconi has suggested the reading *o-na-ta*⁷. The combination *na-ta* is comparatively

rare in the Linear B vocabulary. It only occurs eight times⁸:

<i>da-ka-sa-na-ta</i>	MN on e.g. KN
<i>e-ko-me-na-ta-o</i>	MN on e.g. PY An 66
<i>ka-ra-na-ta</i>	MN on e.g. KN
<i>o-na-ta</i>	MN on TH Z 975 or landholding <i>cf.</i> PY ⁹
<i>se-ri-na-ta</i>	MN on e.g. KN
<i>to-na-ta</i>	MN on e.g. KN
<i>to-u-na-ta</i>	MN on e.g. KN
<i>wa-na-ta-jo</i>	MN on e.g. KN

It seems therefore unlikely that the combination *na-ta* found on two stirrup jars should be different. Firstly, series with common names occur fairly frequently in connection with inscriptions on stirrup jars. Secondly, the type of stirrup jar with a wavy band below the false neck and around the handles seem common to the two pieces in question. To judge from the preserved signs on TH Z 975 the inscriptions seem to be approximately of the same size filling a space between the upper bands of the stirrup jar. And thirdly, the way of writing the *na* on both pieces indicates that they may very well have been done by the same workshop or painter. Unfortunately there exists no adequate description of TH Z 975 to make it possible for the author to judge if clay, slip, paint and fabric on the two pieces are similar.

Realizing how the shoulder of the actual stirrup jar must have looked (fig. 3) I shall try to argue that the completed inscription would have consisted of at least five signs. On TH Z 975 *na-ta* is obviously placed to the very right of the possible writing space. Con-

7. A. Sacconi, Un' iscrizione vascolare inedita de Tebe, (Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik) Vestigia. Beiträge zur Alten Geschichte, Bd. 17, München 1972, pp. 417-419.

8. Olivier, Godart, Seydel and Sourvinou, Index Généraux du Linéaire B (IG LII), Roma 1973.

9. Sacconi 1972 (*supra* n. 7), p. 417-18.

sidering the complete writing space it is fair to conclude, that *na-ta* on TH Z 975 only covers $\frac{3}{5}$ of the possible writing space. We know that the inscriptions are to be read from left to right, and on all known examples of inscriptions on shoulder opposite the spout, such inscriptions start to the left close to the handle or decoration band. As will be seen in fig. 3 it therefore seems highly probable that the complete inscription must be of five or six signs —depending on which signs (requiring much space in width or not). Accepting this argument a three-sign inscription, *o-na-ta*, is not possible.

If, however, we consider the remains of the first sign on the two inscriptions we have the lower part (on KH Z 19) and the upper part (on TH Z 975) of the right side of this sign and it is still possible to interpret the sign in front of *na* as an *o* and expecting at least one more sign in front of *o* would give a possible reading:

]-*o-na-ta*-[

for both inscriptions. This interpretation seems most likely if —as is indicated in Sacconi's drawing with dotted lines¹⁰— it is really the upper left part of the sign. Should this, however, not be the case another reading may be suggested:

]-*wi-na-ta*-[

This is especially possible with regard to a small coloured dot on the very broken edge of KH Z 19 and which may be terminating a horizontal stroke. But too little is left to be certain of this. Finally the reading]-*mā-na-ta*-[cannot be completely ruled out considering the lower right part of the sign on KH Z 19.

Fig. 3. Conjectural restoration of KH Z 19 and TH Z 975:]-[,]-*o-na-ta-ro*-. The restoration with all actual remains drawn in full line shows, how there would be space for one or two more signs in front of the supposed *o*.

One problem remains to be considered: the trace of a vertical stroke behind the *ta* on KH Z 19 indicates the presence of another sign. This stroke may be accidental, but a *ro*, for example, might very well terminate the inscription on both pieces.

The inscription itself —whatever is the correct interpretation of the fragmentary signs— is probably a man's name, hereto unrecorded in the Linear B vocabulary.

KH Z 20 (Excavation nr. GSE 80-P 892)
(fig. 4)

Context

Trench 2. General cleaning. *i.e.* the inscription was not found in any context,

10. Sacconi 1974 (*supra* n. 1), p. 173.

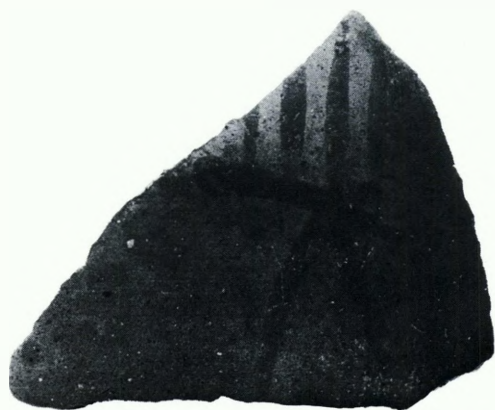
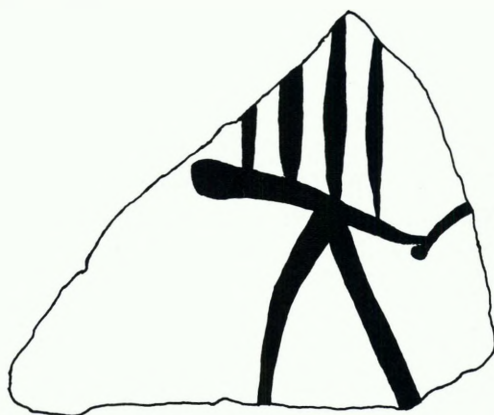

Fig. 4. KH Z 20.]no[.

being collected from material fallen out of the scarps of Trench 2 excavated in 1970 and 1971. It may, however, be worth noting, that KH Z 10 was found in a cleaning operation in the same trench in 1970.

Description

Stirrup jar. Body fragment. Semicoarse clay, severely burnt all over. Few mm appear to be red-brown turning grey and gritty towards inside. Where not burnt light brownish slip. No bands visible. Dark red brownish paint. Max. pres. dim.: 9.6; max. pres. H: 7.5; Th. 0.9-1.0.

Inscription

The inscription reads]no[(pres. H. of *no*: 7.2). The physical appearance of the sherd and the size of the sign clearly tells us that it must have belonged to a body inscription —only the second recognized in Khania¹¹. Although this sherd came from the same

general area as KH Z 10 it can be attested beyond doubt, that KH Z 20 comes from a different stirrup jar. The *no* is painted in a reasonably careful way, and we may safely say that it has no palaeographic counterpart in the published corpus of inscribed stirrup jars¹². Either it is easily recognizable on the *no*'s of the tablets although it appears to contain the simple elements which are found e.g. with the «hands» 221, 127 and perhaps especially 219¹³.

KH Z 21 (Excavation nr. GSE 70-P 830) (fig. 5)

Context

Trench 1, level 1, Pit. Large rubbish pit containing mainly LM III B pottery, but

12. Compare in Sacconi 1974 (*supra* n. 1). MY Z 205, TH Z 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 34 and 37, TH Z 839, 846, 854, 857, 858, 878.

13. J.-P. Olivier, *Les Scribes de Cnossos* (IG XVII), Roma 1967, Table XXII, XXVIII and LXI.

11. Hallager 1975 (*supra* n. 1), p. 71 and 73.

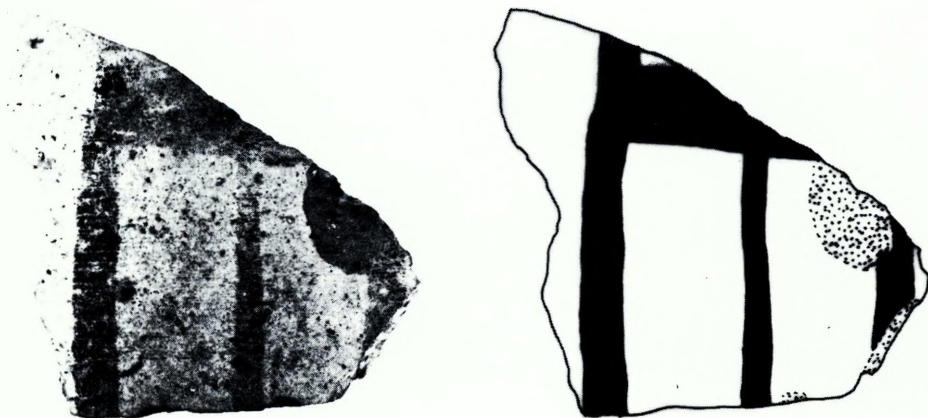

Fig. 5. KH Z 21.]wq[.

also containing so many sherds of earlier periods that the context of this inscription must be considered uncertain.

Description

Stirrup jar? Bodyfragment? Shoulderfragment? Semicoarse clay grey-brownish-cream. Light greyish slip. No bands visible. Almost black and faded paint. Max. pres. dim: 6.8; max. pres. H: 5.6; Th: 0.7-0.9.

Inscription

The inscription — if correctly identified as such — reads]wq[or perhaps]q[. One possible parallel to this inscription is to be found in TH Z 967 although it must be noted that clay, paint and fabric are different according to the published description¹⁴. This inscription is considered by Sacconi as a

potter's mark¹⁵. The same sherd has been analysed by Catling and Jones and has been attributed to the «Thebes-Knossos» group¹⁶. Whether or not KH Z 21 is part of an inscription must remain uncertain.

KH Z 22 (Excavation nr. GSE 80-P 1398)
(f i g. 6)

Context

Trench 17, Room C, level 4, Basket 1. Floor deposit which dates the fragment LM III B (see further on KH Z 19 above).

Description

Stirrup jar. Shoulderfragment from opposite spout. Semicoarse clay. Brick red and grey towards inside. Light brown-cream dull slip. Two parallel bands below inscription. Dull red-brown paint. Max. pres. dim: 9.1; max. pres. H: 9.1; Th: 0.8-0.9.

14. J. Raison, *Les vases à inscriptions peintes de l'âge mycénien et leur contexte archéologique* (IG XIX), Roma 1968, p. 80.

15. Sacconi 1974 (*supra* n. 1), p. 227.

16. Catling *e.a.* 1980 (*supra* n. 5), p. 86.

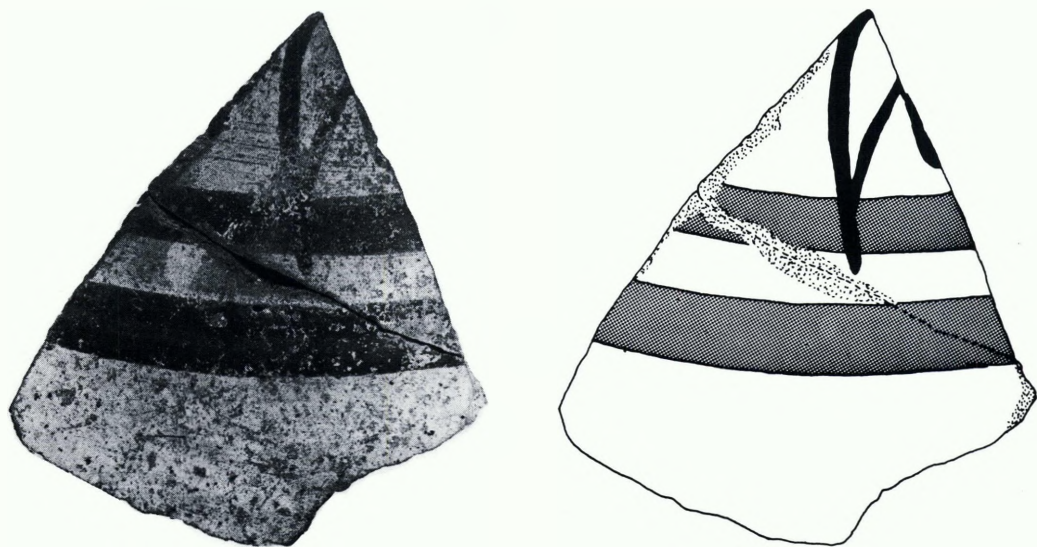

Fig. 6. KH Z 22,]u[.

Inscription

The inscription — if correctly identified as such — reads]u[. The sign with the supposed horizontal stroke starting almost at the bottom — is written in a way unparalleled in the Linear B tablets, but two perfectly good parallels for this way of writing *u* are found on the mainland inscribed stirrup jars on TH Z 839 in *ka-u-no* and probably on TI Z 2 from the series with *u-pa-ta-ro*¹⁷.

It may in this connection be noted that both mainland inscriptions either on the basis of the place name *o-du-ru-wi-jo*¹⁸ or

clay composition can be attributed to western Crete¹⁹. The sign is probably part of a one-word inscription.

KH Z 23 (Excavation nr. GSE 80-P 920) (fig. 7)

Context

Trench 16, Pit H, Basket 1. Large pit covering most of Trench 16. Same pit where KH Z 18 was found. Date probably LM III B (see above on KH Z 18). Also the profile of the cup indicates a III B date²⁰.

17. Sacconi 1974 (*supra* n. 1), p. 121f and pp. 77-81. See also Raison 1968 (*supra* n. 14) opposite, p. 108 and fig. 141.

18. For further Cretan place-names see e.g. L. R. Palmer, *Mycenaean Greek Texts*, Oxford 1963, pp. 275-277.

19. Two of the four fragments from the *u-pa-ta-ro* series have been analysed: Catling *e.a.* 1980 (*supra* n. 5), p. 87 nos. 52 and 61.

20. For this information I am most grateful to Dr. Birgitta Palszon-Hallager who is going to publish this pottery.

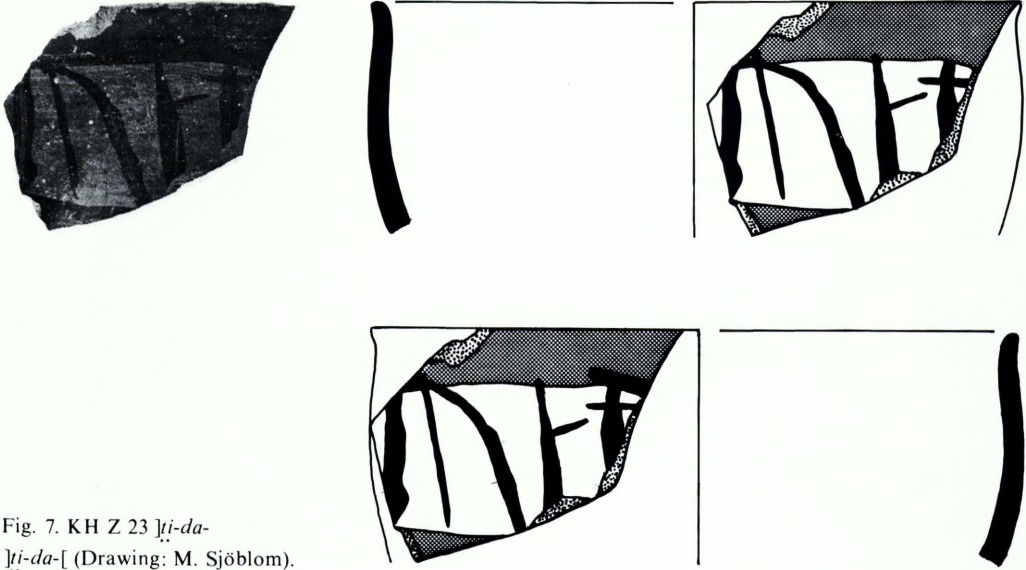

Fig. 7. KH Z 23 *ti-da-*
ti-da- (Drawing: M. Sjöblom).

Description

Rimfragment of cup with almost straight rounded rim. Fine, rather hard, light brown clay. Light brown lustrous slip in and out. 1 cm broad band below rim, goes *ca.* 3 mm down on inside. Part of one bodyband below inscription. Light-dark red-brown paint. Traces of fire (black smearing) are seen on the sherd. Est. diam. of cup: 11.0; pres. H: 3.8; Th: 0.3-0.4. Space between bands: 2.4.

Inscription

The inscription reads: *ti-da-* (pres. H. of *ti*: 2.6; of *da*: 2.2 and of last sign: 1.4 or 2.1 (see below). For the first sign we have chosen the reading *ti*, but a reversed form of *pu* is also possible as may be seen on MY Go 610.4 and PY An 39.1 and perhaps on a

wall-painting from Knossos²¹. The second sign is surely *da* whereas the third sign is more problematic since there appears to be yet another stroke above the visible one which has been painted on the rimband giving the possible interpretation of *to*, *su*, or *wa*. If this stroke does not, however, belong to the sign it is probably the rimband sloping down for attachment of a handle, which means that the last sign would most probably be terminating the inscription. The reading is uncertain, but *ta* may be pointed out as a possibility —less likely *ro*.

The inscription is too fragmentary to suggest any reading, but it may be noted that there exists no known word in the Linear B vocabulary with the combination *ti-da*²². It should be noted, however, that this combi-

21. T. G. Palaima, On the painted Linear Sign from a wall at Knossos, *Kadmos* 20 (1981), pp. 79-82.

22. Olivier *e.a.* (*supra* n. 8).

nation occurs three times in the Linear A inscriptions:

L 22-69-78-30 KN Z 12²³
L 78-30-74 HT 123b.2²⁴
L 62-78-30 HT 12.1²⁵.

Of those only L 78-30-74 in comparison with the remains of the third sign on KH Z 23 would fit: *ti-da-ta*. On HT 123, which is concerned with deliveries and deficits of some agricultural products (olives + Θ), *TI-DA-TA* clearly is the heading of a new entry on the b side.

Painted inscriptions have not previously been found on cups, but on deep bowls: *pi-ra-ki* on MY Z 712, *a[* on TI Z 28 and [₂]-*89-*a* on KN Z 1715²⁶. Only for the first one a reading is possible, and it has been suggested it may be a man's name *Philagis* ($\Phi\iota\lambda\alpha\gamma\iota\varsigma$)²⁷ also found on MY Au 657²⁸. With this comparison it would not be surprising, if the inscription on KH Z 23 also originated from a personal name indicating perhaps the owner of the cup.

KH Z 24 (Excavation nr. GSE 80-P 772)
(fig. 8)

Context

Trench 16, level 3, Basket 5. Probably LM

23. J. Raison, *Index du Linéaire A* (IG XLI), Roma 1971, p. 191.

24. L. Godart and J.-P. Olivier, *Recueil des Inscriptions en Linéaire A*, vol. I (Études Crétoises XXI: 1), Paris 1976, pp. 212-213.

25. Godart and Olivier 1976 (*supra* n. 24), pp. 24-25.

26. Sacconi 1974 (*supra* n. 1), pp. 72, 98 and 177.

27. M. Ventris and J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, 2nd ed., Cambridge 1973, p. 571.

28. A. Sacconi, *Corpus delle iscrizioni in Lineare B di Micene* (IG LVIII), Roma 1974, p. 66.

III B. Same context as KH Z 18 and KH Z 23 (see above).

Description

Rimfragment of cup with straight rounded rim. Semihard, fine light brown clay. Brown shiny slip inside. Outside, changing colours because of traces of fire from same as inside to brickred. 4 mm rimband both inside and outside. Part of one body band below the possible inscription. Paint is red on burned part, brown on unburned part. The fragment wears traces of fire and is similar to KH Z 23 in clay and fabric. Probably not locally produced. Est. diam. of cup: 11.0; pres. H: 4.0; Th: 0.3-0.5. Space between bands: 3.3.

Inscription

The inscription —if correctly interpreted as such— reads]*ka-ka*[(H. of signs: 2.4). In the author's opinion two points make it possible to interpret this as part of an inscription. Firstly, KH Z 23 has now proved inscriptions on cups possible (and this one may very well be from the same workshop as Z 23) and secondly, another inscription]*ka-ka*[- was previously found in Khania on KH Z 17 where the conjectural reading for the personal name *ka-ka-po* was suggested²⁹. It may further be added, that to the author's knowledge, rows of wheels or *ka*-signs do not exist as decoration on cups and bowls from the Late Minoan/Mycenaean Period. It thus seems as if we here have the second inscribed cup with Linear B.

29. Tzedakis and Hallager 1979 (*supra* n. 1), pp. 43-46.

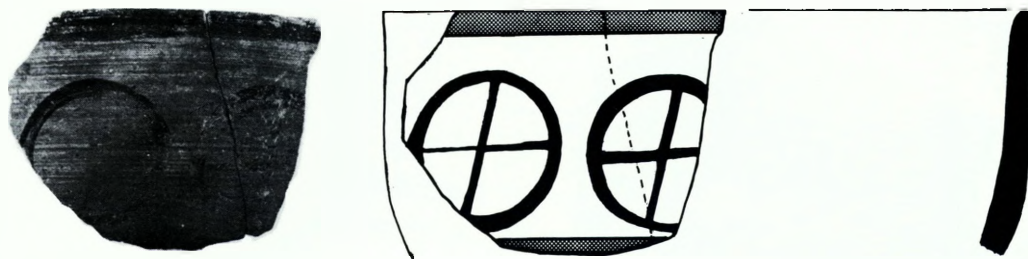

Fig. 8. KH Z 24. [ka-ka] (Drawing: M. Sjöblom).

KH Z 25 (Excavation nr. GSE 73-P 484) (fig. 9)

Context

Trench 9, Basket 2-3-5-6. The sherd was found out of context in a modern stratum. The sherd itself points to a date in LM III³⁰.

Description

Bowl. Bodyfragment from lower part (fig. 10). Semisoft, fine light red-brown clay. Slightly light brown-red slip. Part of two body bands below possible Linear B sign. Red paint. Solid paint inside. Max. pres. dim: 7.6; Th: 0.55.

Inscription

The inscription—if correctly identified as such—reads: *je* and is probably an isolated single sign (pres. H: 2.3). Isolated single signs on bowls have not yet been discovered unless the *a* on TI Z 28 may be isolated—Raison, however, identifies remains of a second sign³¹. Isolated single Linear B signs

do, on the other hand, occur, for example on stirrup jars—mainly interpreted as potter's marks as e.g. on MY Z 201, 204, 300, TI Z 10 and TH 859-862³². Also from several other sites, where inscriptions have otherwise not been found, incised signs or graffiti have been identified. For example in Asine³³ and Kommos³⁴. A single isolated sign on a stirrup jar interpreted as an abbreviation has been found on KH Z 16³⁵ and abbreviations are fairly commonly used in the Linear B tablets. *SA* and *sa*, for example, is used in at least three different ways: In Mycenae as an abbreviation for *sa-sa-ma* "sesame" (MY Ge 603 and 604), at Knossos as an adjunct to sheep and goats (C 394 and D 5954) and in Pylos and perhaps also Knossos it was used as an ideogramme for «flax», «linen» (N-

32. Sacconi 1974 (*supra* n. 1), p. 223. Raison 1968 (*supra* n. 14), p. 152f (MY Z 201), p. 151 (MY Z 204), p. 152 (MY Z 300), p. 168f (TI Z 10).

33. B. Frizell, A Late Helladic Graffito from Asine, *Kadmos* XVI (1977), pp. 176-178.

34. J. W. Shaw, Excavations at Kommos (Crete) during 1977. *Hesperia* 47 (1978), p. 128 and n. 32, pl. 36 f.

35. Hallager and Vlasakis 1977 (*supra* n. 1), pp. 213-219.

30. I am grateful to Drs. Y. Tzedakis and B. Palsson-Hallager for this information.

31. Raison 1968 (*supra* n. 14), p. 180.

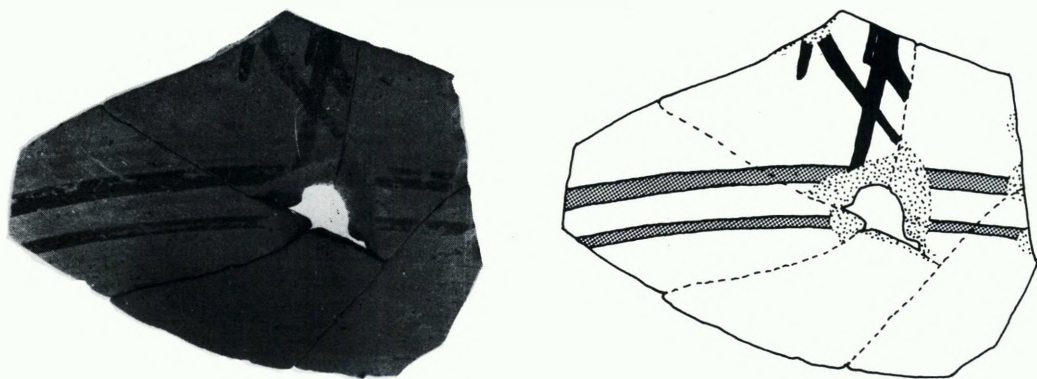

Fig. 9. KH Z 25, *je*.

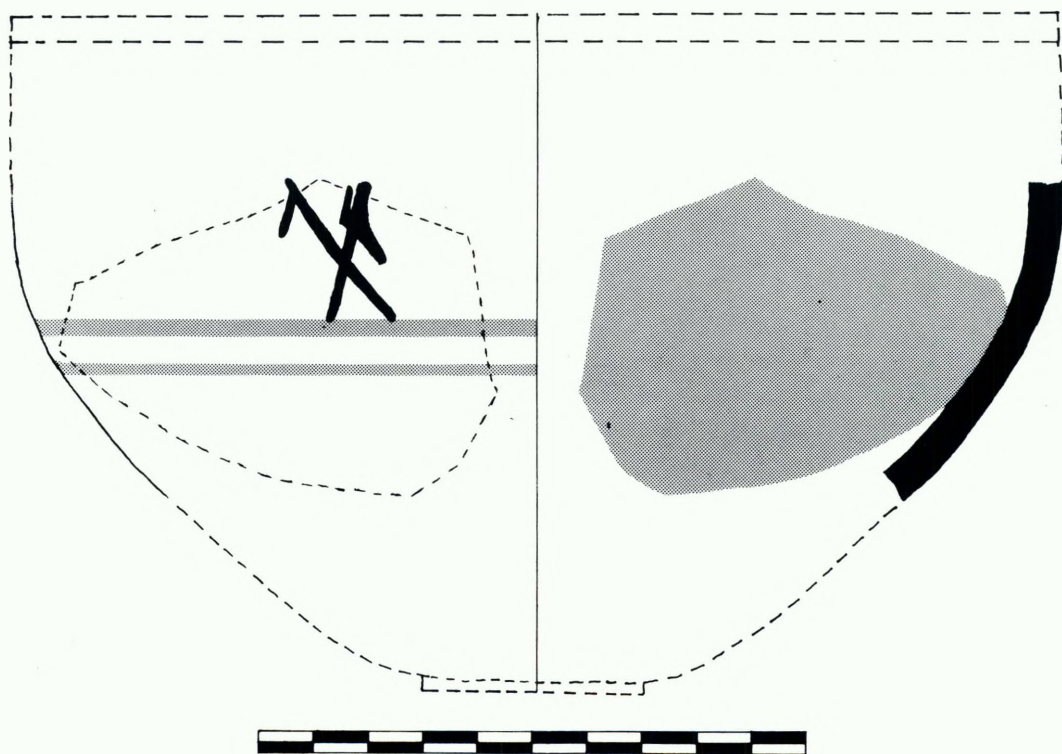

Fig. 10. Conjectural restoration in drawing of the bowl with the inscription KH Z 25, *je*. (Half scale).

series)³⁶. Different functions of isolated signs on pots have been suggested: potter's marks or indications of origin, ownership, volume or content or they may have been attributed to facilitate storage and distribution³⁷. The last four suggestions do not seem very likely on a decorated bowl, and it would be tempting to understand the *je* on KH Z 25 as an abbreviation, perhaps indicating original ownership or a potter's signature. In this connection it should be noted, however, that no abbreviations for personal names have been positively identified in the Linear B texts; but *se* has been identified as an abbreviation for the place-name *se-to-i-ja*³⁸.

Index to KH Z inscriptions

]de-ṣo[	KH Z 5
e[	KH Z 11, 15
je	KH Z 25
]ka[	KH Z 6, 14
]ka-ka[	KH Z 24
]ka-ka-[	KH Z 17
ka-ṛu-[	KH Z 1
ka-ṛu-ka	KH Z 1 Sacconi
ma-di-jo	KH Z 3
]ma-i-jo	KH Z 2
]na-ta-[	KH Z 19
]no[	KH Z 20
]pa[	KH Z 13
]pa[	KH Z 8
]pu-ti[	KH Z 4, 10, 18
]ta[	KH Z 12

]ti-da-ta	KH Z 23
]ti-da-[	
]to[	KH Z 7
]u[	KH Z 22
]u-[	KH Z 10
wa	KH Z 16
]wa[	KH Z 21

Summary and Conclusions

Although the new finds of Linear B at Khania have increased considerably the index of KH Z inscriptions³⁹ they have not added much to our philological knowledge of Linear B. Only in two cases can we be fairly certain that a new word should be added to the Linear B vocabulary:]ti-da-[on KH Z 23 is incomplete and we cannot be certain whether or not it is part of a personal name. This, on the other hand, seems to be the case with]na-ta-[on KH Z 19, where we must rule out the earlier suggested reading *o-na-ta* since the inscription must have had at least two signs in front of *na* and possibly one behind *ta*.

Also palaeographically the number of signs has increased considerably (fig. 11). We may in all probability identify the same writer/painter in two of the]pu-ti[inscriptions (KH Z 4 and 18). In comparison with material found outside Khania it is worth noting that the]na-ta-[inscriptions on KH Z 19 and TH Z 975 have apparently been applied to stirrup jars with the same kind of decoration and they may very well have been produced and painted in the same workshop. This observation emphasizes the direct connections between Khania and Thebes. This may be

39. Compare with Hallager 1975 (*supra* n. 1), p. 71.

36. Ventris and Chadwick 1973 (*supra* n. 27), p. 581.

37. e.g. Shaw 1978 (*supra* n. 34), p. 129 and Frizell 1977 (*supra* n. 33), p. 178.

38. J. T. Killen, Some Adjunct to Sheep Ideograms on the Knossos Tablets. *Eranos* 61 (1964), pp. 89-93.

1 da 23	37 ti 23 18 4 10
3 pa 13 8	38 e 11 15
5 to 7	45 de 5
6 na 19	46 je 25
7 di 3	50 pu 4 18 10
10 u 10 22	52 no 20
12 so 5	54 wa 21 16
26 ru 1	59 ta 19
28 i 2	77 ka 6 1 17 24
36 jo 3 2	80 ma 2

Fig. 11. Table of signs used in the KH Z inscriptions. The small numbers refer to the KH Z number on which the sign is found.

the second case, where specimens of inscribed stirrup jars originating from the same west Cretan workshop (or even produced by the same painter) have been found both at Khania and Thebes. The first recognized were the *ta-[*22]-de-so* inscriptions on KH Z 5 and TH Z 869-72 and 876⁴⁰. Palaeographically only one sign may be considered a new attribution: the *no* on KH Z 20.

Concerning the chronology, two of the inscriptions KH Z 19 and 22 may be given the mark "excellent" in the terms of Catling *e.a.*⁴¹. They were found on the floor of the LM III A/B building destroyed within LM III B.

KH Z 18, 23 and 24 may be given the mark "good", being found in a large rubbish deposit of LM III B. The context of the remaining inscriptions is "poor".

KH Z 19 being found in an undisputable LM III B context, may —related to TH Z 975— be a further strong indication for a LM III B date of the still disputed date of the Theban stirrup jars⁴².

Most significant, however, about the new finds of Linear B from Khania, is the indication that the script is perhaps more widely used or more common —in Khania at least— than previously thought. Practically all painted Linear B inscriptions on stirrup jars have been painted either on the shoulder or the body of the vase. There are only two exceptions out of a total material

shape site	STIRRUP JARS					BOWL	CUP	TOTAL
	shoulder	body	disc	various	uncertain			
MY	6	4		1		1		12
TI	27	13	1	1		2		44
EL	1							1
KR		1						1
OR		1						1
TH	31	29			8			68
KN	1					1		2
MA	1							1
TOTAL I	67	48	11			4		130
KH	16	3	2	1		1	2	25
TOTAL II	83	51	3	4	8	4	2	155
TOTAL III	83	51	14			7		155

Table 1. Actual numbers of Linear B inscriptions found on pottery from various sites according to type and position on stirrup jars. The table has basically been worked out on information from Sacconi 1974 (*supra* n. 1). The table and the graphic representation below are conjectural and tentative since not all inscriptions on cups and bowls can be identified as such with certainty. This goes for TI Z 52, KN Z 1715 and KH Z 24 and 25. The numbers indicated are based on both complete and fragmentary inscriptions. The numbers in the shaded areas are those used in the graphic representation fig. 12.

of 127 specimen (Table 1): MY Z 207 where a possible sign has been painted perhaps on the inside of the spout of a

40. Catling *e.a.* 1980 (*supra* n. 5), pp. 88-90 n. 94 and 98 for further references.

41. Catling *e.a.* (*supra* n. 5), p. 100.

42. Catling *e.a.* (*supra* n. 5), pp. 95-97 with discussion and further references.

“gigant-stirrup jar”⁴³ and TI Z 30 + *fr* with the inscription]*du-ne-u* painted on the disc of the false neck⁴⁴. The latter inscription belongs according to clay analyses to western Crete⁴⁵. “Out-of-order-inscriptions” have been noticed three times at Khania. Two on discs of false neck, KH Z 13⁴⁶ and KH Z 16⁴⁷, and one on a painted clay-disc, which may have been a stopper in a spout⁴⁸. The amount of such inscriptions is as yet too small to say anything on the significance of their different position on the vases; but if the *wa* on KH Z 17 has been correctly interpreted as an abbreviation for *wa-na-ka-te-ro* an alternative position of the “owner” may be suggested?

More surprising is perhaps the growing evidence of inscriptions on bowls and now also for the first time on cups. Three such inscriptions have increased the numbers from 4 to 7. They are:

MY Z 712	<i>pi-ra-ki</i>	bowl
TI Z 28	<i>a[</i>	bowl
TI Z 52	<i>]ri</i>	bowl
KN Z 1715	<i>[.] *89-a</i>	bowl
KH Z 23	<i>]ti-da-[</i>	cup
KH Z 24	<i>]ka-ka[</i>	cup
KH Z 25	<i>je</i>	bowl

In comparison with the only complete inscription *pi-ra-ki*, which has been identified as a personal name, it would be tempting also to see the remaining six inscriptions as personal names or abbreviations

for such. Does this mean, that we have here the only examples of Linear B script used in a “non-official” way — in private use? Are we to think that those vases are precious belongings of people from the upper class who had their name painted on their pottery for domestic use? Or do they — like other Linear B inscriptions — signify an official use, hereto unknown? Spontaneously one would be inclined to accept the first idea, but several objections could be made against it. If such inscribed cups and bowls were really personal belongings of upper-class people (or potters) it is strange that they are found in such limited numbers, when one considers the extensive excavations which have taken place on the major Mycenaean sites. It may also be considered strange that no inscribed cups or bowls have as yet been recognized from tombs. With the rarity of such inscribed vases one would have thought them as precious personal belongings which might also have followed the owner to the grave. Other functions? Here we are in a very bad position since none of the vases is complete and none was found in clear architectural contexts⁴⁹. There are, however, few indications that the rubbish pit in which KH Z 23 and 24 were found might have contained waste from a town-shrine. Although this is by no means certain, it does give one the idea that such

43. Raison 1968 (*supra* n. 14), pp. 154-155.

44. Sacconi 1974 (*supra* n. 1), p. 100.

45. Catling *e.a.* (*supra* n. 5), p. 87.

46. Hallager 1975 (*supra* n. 1), p. 72.

47. Hallager and Vlasakis 1976 (*supra* n. 1), pp. 215-218.

48. Hallager 1975 (*supra* n. 1), p. 66 and n. 74.

49. MY Z 712: G. Mylonas, *An Inscribed Sherd from Mycenae*, *Kadmos* 1 (1962), pp. 95-97.

TI Z 28: unstratified, *cf.* MT III, Raison 1968 (*supra* n. 14), p. 159.

TI Z 52: see Sacconi 1974 (*supra* n. 1), p. 37.

KH Z 23-25: see above.

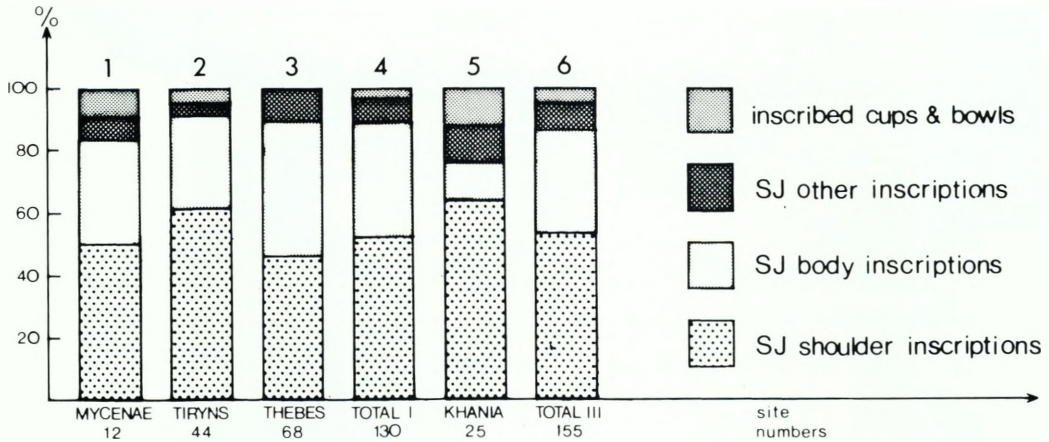

Fig. 12. Conjectural graphic representation of distribution in % percentage of Linear B inscriptions applied to stirrup jars and other vases from the four statistically valuable sites (see Table 1). In column four (Total I) all sites except Khania have been counted.

inscriptions may one way or the other have connections with the cult and thus reflect an “official use” which is well attested in Linear A. Other explanations may also be possible. Three out of the seven inscribed cups/bowls have been analysed according to clay composition and they all appear to be locally produced⁵⁰. It may be very significant, if this pattern proves to be consistent; but the material is still too scanty to permit anything more than speculation.

Whatever the correct explanation may be, the fact remains that Khania on the present evidence has a higher percentage

of painted Linear B inscriptions on vase-types other than stirrup jars (fig. 12) and that it has a higher percentage of “unusual” inscriptions than any other site. Perhaps this should not need to surprise us since western Crete on present evidence appears to be the main producer of painted Linear B inscriptions in the Late Minoan Mycenaean III B world. Out of 80 painted and positively identifiable inscriptions which have been analysed according to clay composition no less than 66—or 83%—appear to be of west Cretan origin⁵¹.

ERIK HALLAGER

50. Catling *e.a.* (*supra* n. 5), pp. 86-87 for MY and TI and unpublished report by R. Jones, on the clay compositions at Khania for KH Z 25.

51. Calculation made on figures given in Catling *e.a.* (*supra* n. 5), pp. 86-88.

Εικ. 1. Οι τοίχοι T1, T2, T3, τα αποθηκευτικά πιθάρια, οι κλίβανοι K1 και K2 και οι αποθέτες.

ΔΥΟ ΚΕΡΑΜΙΚΟΙ ΚΛΙΒΑΝΟΙ ΣΤΗΝ ΑΤΑΛΑΝΤΗ ΛΟΚΡΙΔΟΣ

Αφορμή για την αποκάλυψη των δύο κεραμικών κλιβάνων υπήρξε η σωστική ανασκαφή που έγινε στο οικόπεδο Χριστοφ. Κολομβρέζου στην Αταλάντη, το καλοκαίρι του 1981.

Εκτός από τους κλιβάνους, ήρθαν στο φως λείψανα οικοδομημάτων που φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκαν για τέσσερις τουλάχιστον συνεχείς αιώνες, από τις αρχές του 3ου ως τον 1ο αι. π.Χ. (σχ έ δ. 1, εικ. 1).

Στην παλιότερη φάση ανήκουν τρεις τοίχοι —οι T1, T2, T3— κατασκευασμένοι κυρίως από μεγάλες ορθογώνιες πλίνθους

πωρολίθου, και δύο αποθηκευτικά πιθάρια, μέσα στα οποία βρέθηκε πλήθος οστράκων από αγγεία, κυρίως μεγάλα, οικιακής χρήσης (χυτροειδή), και από μικρά μελαμβαφή (λυχνάρια, σκύφους, κύλικες, κανθάρους)*. Την ίδια με το οικοδόμημα των πωρολίθων εποχή, κατασκευάζονται και αρχίζουν να χρησιμοποιούνται οι κλίβανοι, όπως αποδεικνύεται από την παρόμοια κε-

* Ευχαριστώ την Αλέκα Τσεκούρα για τα σχέδια.

ραμική. Οι επόμενες φάσεις οικοδόμησης δε θα μας απασχολήσουν εδώ.

Οι δύο κλίβανοι, Κ1 και Κ2, βρίσκονται στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου, ο ένας δίπλα στον άλλο, με απόσταση μεταξύ τους 0,50 μ. Έχουν και οι δύο προσανατολισμό Β.-Ν. και είναι διώροφοι και υπέργειοι¹.

Κλίβανος Κ1. Σχήμα ελλειψοειδές² (ε ι κ. 1). Σώζεται σε καλή κατάσταση ο θάλαμος καύσης. Το στόμιο, στα νότια, έχει κλειστεί από το δάπεδο ή τη θόλο που έχει καταρρεύσει. Στο εσωτερικό δημιουργούνται με κεντρικό χώρισμα από πηλό δύο σήραγγες, που ακολουθούν το σχήμα του θαλάμου και ενώνονται στα βόρεια και νότια³ (σ χ έ δ. 2). Οι σήραγγες έχουν μήκος 3,20, πλάτος 0,80 και το ύψος τους κυμαίνεται από 0,60-0,70 μ.

Η εσχάρα από πηλό, πάχ. 0,45 μ., φέρει κατά διαστήματα οπές, διαμ. 0,10-0,15 μ. Υπάρχει τριπλή σειρά οπών και σώζονται τριάντα έξι.

Τα τοιχώματα του θαλάμου καύσης καλύπτονται από πυρακτωμένο πηλοκονίαμα. Από τη θόλο, που θα κάλυπτε το όλο κατασκεύασμα, δε σώζεται τίποτα. Οι διάμετροι του θαλάμου είναι 3,50 και 3,10 μ.

Κλίβανος Κ2. Πεταλόσχημος⁴. Σώζονται ο θάλαμος καύσης, τμήμα από την εσχάρα και, στα ανατολικά, σε μερικά σημεία οι

γενέσεις της θόλου. Κατασκευασμένος με τον ίδιο τρόπο όπως και ο Κ1 (ε ι κ. 1).

Σε μήκος 3,55 μ. στα νότια οι σήραγγες σταματούν και ενώνονται. Σ' αυτό το σημείο τελειώνει και το διάτρητο δάπεδο. Τα πλευρικά τοιχώματα όμως του θαλάμου συνεχίζουν ως τα 5,85 μ. και συγκλίνουν. Στο σημείο αυτό η απόσταση μεταξύ τους είναι 0,95 μ. Έτσι σχηματίζεται ο δρόμος πρόσβασης στο θάλαμο θέρμανσης⁵.

Η εσχάρα σώζεται μόνο πάνω από την ανατολική σήραγγα, σε μήκος 2,20 μ., και σε μικρό μόνο τμήμα της δυτικής. Είναι κατασκευασμένη από πηλό και σε μερικά σημεία σώζει ορθογώνιες οπτοπλίνθους, από μεταγενέστερη προφανώς επισκευή. Σώζονται μόνο οπές, που δε μας δίνουν στοιχεία για τον αρχικό τους αριθμό και τη διάταξη.

Η ιδιομορφία του κλιβάνου αυτού είναι τα διπλά πλευρικά τοιχώματα του θαλάμου καύσης, που στα νότια τα άκρα τους συνδέονται. Το πάχος τους είναι 0,10-0,25 μ. και η απόσταση μεταξύ τους 0,10-0,20 μ.

Οι γενέσεις της θόλου, που σώζονται σε μικρό τμήμα στα ανατολικά, δείχνουν ότι ήταν κατασκευασμένη από πηλό και μικρά χαλίκια. Όταν κάποια στιγμή καταστράφηκε και χρειάστηκε να κατασκευαστεί νέα θόλος, δημιουργήθηκε ίσως το διπλό τοίχωμα, που τώρα σώζεται μόνο σε λίγα εκατοστά ύψος.

Οι διαστάσεις του κλιβάνου είναι 4,10 × 5,85 μ.

Ανατολικά και δυτικά, στις απολήξεις των πλευρών του δρόμου, αποκαλύφθηκαν δύο αποθέτες λαξευμένοι στο έδαφος, κυλινδρικοί, με διαμέτρους 0,90 μ. ο ένας στα

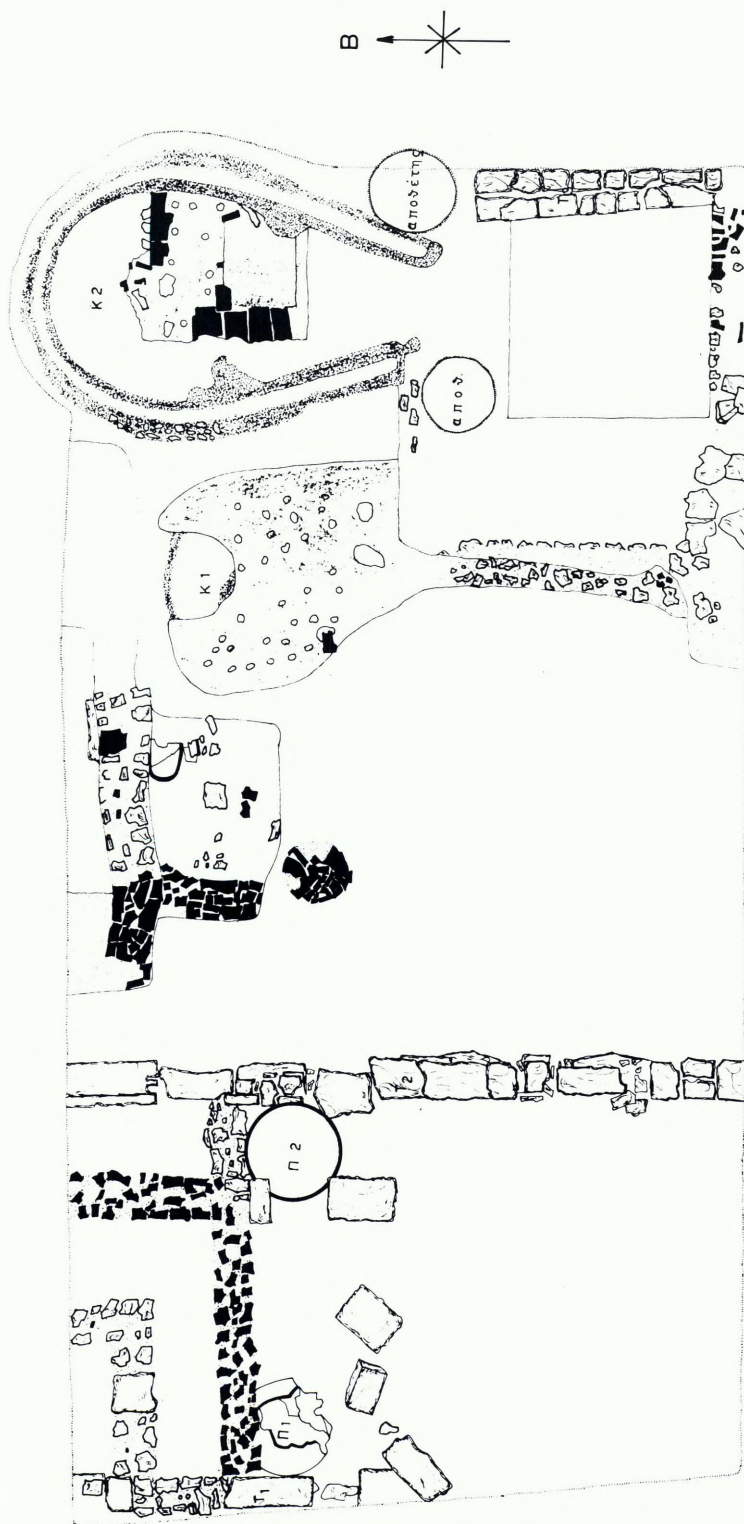
1. Α. Κ. Ορλάνδος, Υλικά Δομής, Α, σ. 87, εικ. 39 και 40.

2. Για παρόμοιους κλιβάνους ελληνιστικών χρόνων βλ. ενδεικτικά: ΑΑ 1936, σ. 209, εικ. 21, 1937, σ. 184 κ.ε., εικ. 4, 1938, σ. 609, παρ. πίν. 3, 1940, σ. 322 κ.ε., 1942, σ. 204 κ.ε., εικ. 1-3, ΠΑΕ 1959, σ. 31, πίν. 29 β.

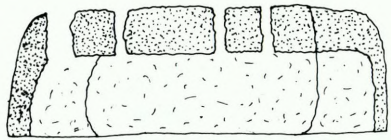
3. BSA 56 (1960), σ. 64 κ.ε.

4. Βλ. υποσημ. 2.

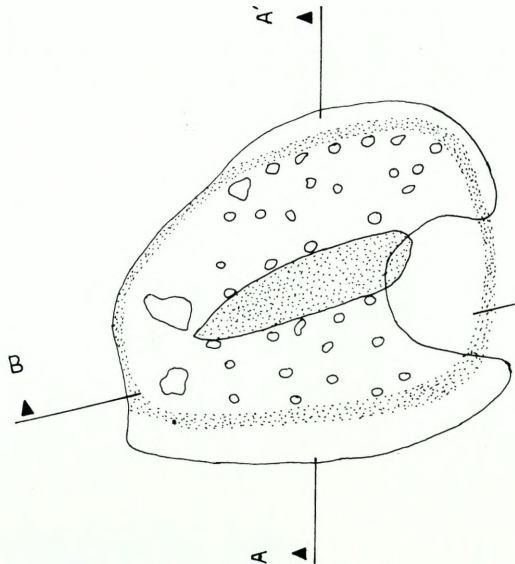
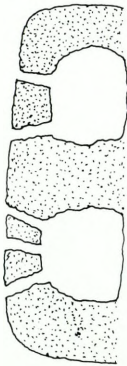
5. Βλ. υποσημ. 1.

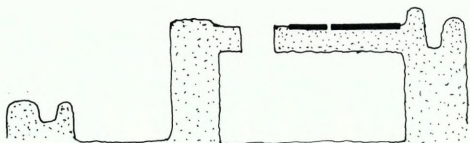
Σχ/εδ. 1. Οι κλίβανοι K1 και K2 από N.

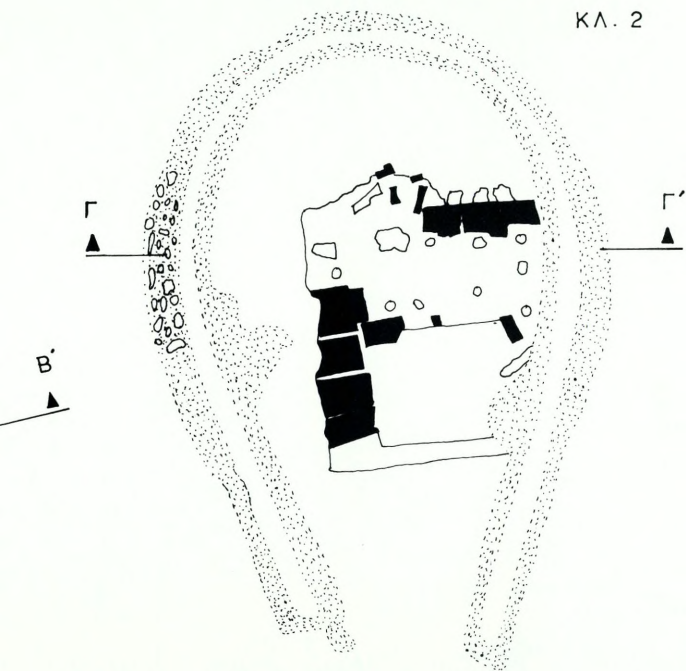
ΚΛ. 1

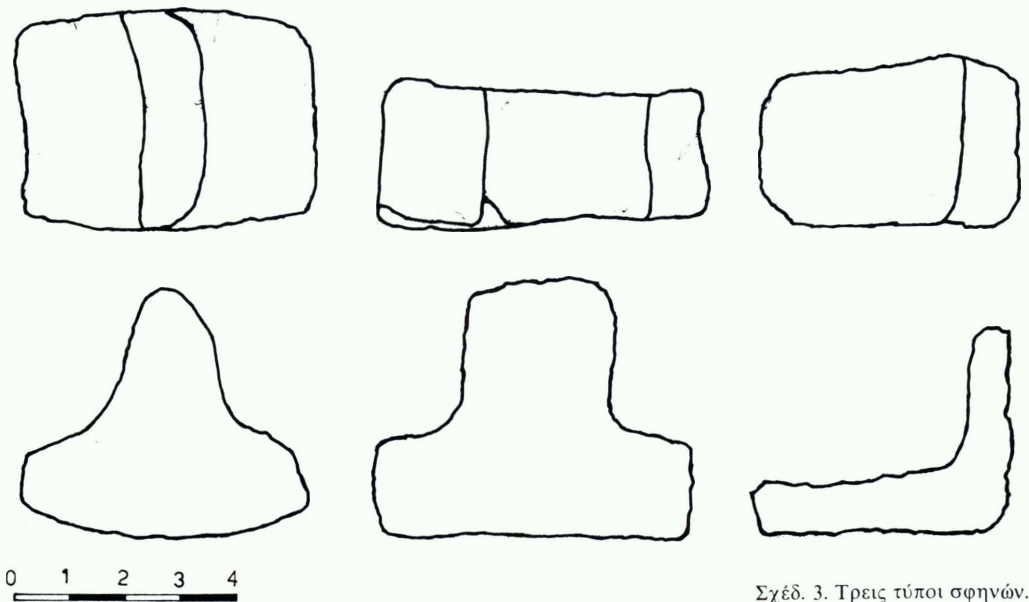

Σχέδ. 2. Κάτοψη και τομές των κλιβάνων Κ1 και Κ2.

ΚΛ. 2

Σχέδ. 3. Τρεις τύποι σφηνών.

δυτικά και 1 μ. ο άλλος. Το βάθος και των δύο ήταν περίπου 1 μ.

Μέσα στους αποθέτες βρέθηκαν όστρακα από αγγεία παρόμοια με αυτά που συλλέχθηκαν από τους κλιβάνους και τα δύο πιθάρια του οικοδομήματος των πωρολίθων. Ως επί το πλείστον, ανήκουν σε μεγάλα οικιακά άβαφα σκεύη (χύτερες, κάδους, αμφορείς, πρόχους) και μικρά αγγεία καθημερινής χρήσης μελαμβαφή (λυχνάρια, φιάλες, κανθάρους, σκύφους, κύλικες). Ελάχιστα όστρακα από τα μελαμβαφή φέρουν εγχάρκτη ή εμπίεστη διακόσμησή⁶. Αρκετά ανήκουν επίσης σε μελαμβαφείς κανθάρους τύπου «δυτικής κλιτύος», με πλαστικό φύλλο κισσού στις λαβές⁷. Τα

περισσότερα όστρακα από μελαμβαφή αγγεία δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Μερικά έχουν στιλπνό μαύρο γάνωμα και άλλα κακής ποιότητας, ή είναι κακοποιημένα. Ελάχιστα είναι τα όστρακα από αγγεία με ερυθρό γάνωμα⁸ και επάλληλες αυλακώσεις.

Εκτός από τα όστρακα, στους κλιβάνους και στους αποθέτες βρέθηκαν καμένα και υαλοποιημένα κομμάτια αγγείων, καθώς και «σφήνες»⁹ για τη στήριξη των αγγείων στον κλίβανο. Χαρακτηριστικά δείγματα δίνονται στο σχ έ δ. 3.

Οι δύο κλίβανοι προορίζονταν για ψήσιμο αγγείων και όχι μόνο μικρών, όπως

6. The Athenian Agora XII, 2, πίν. 47 κ.ε.

7. Ό.π., πίν. 29, αρ. 720, 721. Hesperia 3 (1934), σ. 320. Ο τύπος του αγγείου αυτού δεν παρουσιάζεται

πριν από τον 4ο αι. π.Χ., συνεχίζει όμως μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους.

8. The Athenian Agora V, πίν. 1, αρ. 22.

9. AAA III (1970), σ. 429-434.

δείχνουν οι μεγάλες διαστάσεις τους. Το σχήμα τους είναι γνωστό από άλλους κλασικούς και ελληνιστικούς κλιβάνους¹⁰.

Μπορούμε, με βάση την κεραμική, να υποστηρίξουμε ότι κατασκευάστηκαν στα

τέλη του 4ου ή τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Χρησιμοποιούνται κυρίως στον 3ο αι. π.Χ. ή και αργότερα. Γύρω στον 1ο αι. π.Χ. οι κλίβανοι δε χρησιμοποιούνται πια και το χώρο τους καταλαμβάνουν άλλης χρήσης οικοδομήματα ρωμαϊκών χρόνων.

10. Βλ. υποσημ. 2.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

TWO POTTERY KILNS IN ATALANTI (LOKRIS)

In 1981 two pottery kilns were found during a rescue excavation in the private building-plot of Chr. Kolomvrezos. The kilns were horse-shoe shaped, constructed of clay and repaired with bricks. Both were probably used for a long period of time, mainly in the beginning of the 3rd century B.C.

The pottery found in association with the kilns consists mostly of household coarse ware and of a smaller quantity of black-painted and "West-Slope" fine ware, dated to the end of the 4th or the beginning of the 3rd century B.C.

LAMBRINI LAMBROPOULOU

ΧΥΤΟΣ ΔΙΠΛΟΣ ΠΕΛΕΚΥΣ ΜΙΝΩΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΜΕ ΧΑΡΑΓΜΕΝΟ ΣΗΜΕΙΟ

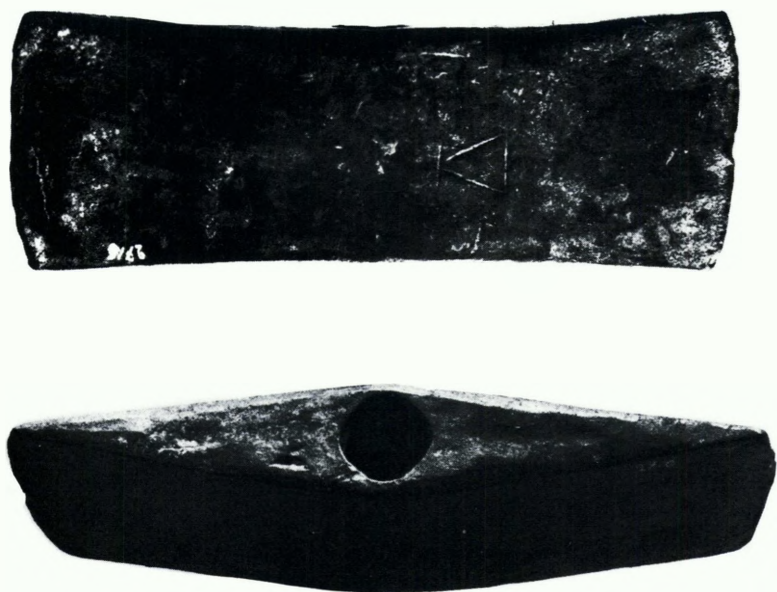
Η σπουδαιότητα του ευρήματος που δημοσιεύουμε εδώ (εικ. 1-2), προέρχεται από το γεγονός ότι χαραγμένα σημεία (graffiti) σε διπλούς πελέκεις και γενικότερα σε εργαλεία και σε άλλα μετάλλινα αντικείμενα στον αιγαιακό χώρο της εποχής του Χαλκού είναι σπάνια, αν μάλιστα τα συγκρίνουμε με αυτά που απαντούν σε πολυάριθμα κεραμικά προϊόντα. Η σπανιότητα των graffiti σε μετάλλινα αντικείμενα θα πρέπει να είναι συμπτωματική. Όταν δηλαδή τα τελευταία αχρηστευτούν, ξαναχυτεύονται για την κατασκευή καινούργιων

προϊόντων. Αντίθετα, τα κεραμικά όταν σπάσουν, συνήθως¹ παραμερίζονται.

1. Προέλευση και περιγραφή

Πρόκειται για τυχαίο εύρημα, που βρέθηκε στη θέση Αμυγδάλοι του Καλού Χω-

1. Σε σχέδη π.χ. με τον τεράστιο αριθμό των ακέραιων ή σπασμένων αγγειοπλαστικών ευρημάτων της αρχαιότητας, διαπιστώνουμε ότι μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις και για διάφορους ασφαλώς λόγους τα προϊόντα αυτά επισκευάζονταν.

Εικ. 1-2. Χυτός διπλός πέλεκυς από το Καλό Χωριό Πεδιάδας.

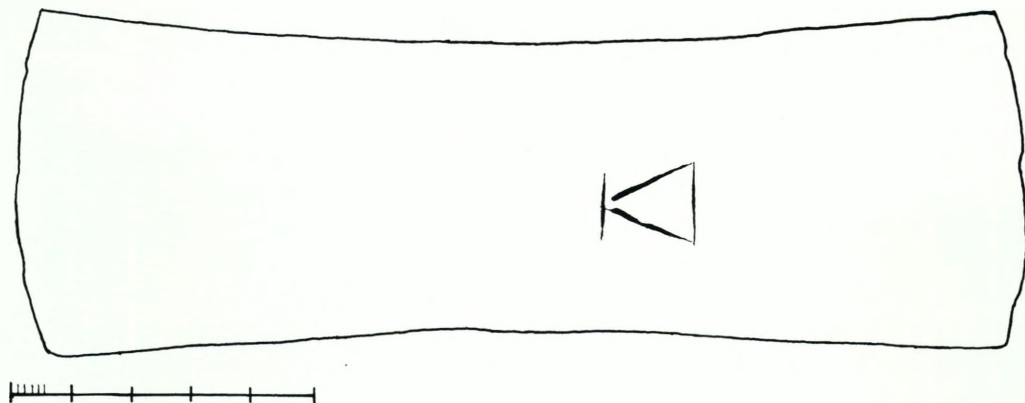
ριού Πεδιάδας². Παραδόθηκε στο Μουσείο του Ηρακλείου στις 29.6.1964 και καταγράφηκε στο ευρετήριο των χαλκινων αντικειμένων με τον αριθμό 2716.

Διαστάσεις: Μήκος 16,9 εκ., πλάτος ακμών κόψης 5,7 εκ., κεντρικό πλάτος 4,9 εκ., κεντρικό πάχος 2,6 εκ. Η οπή στείλωσης έχει κάπως ακανόνιστο κυκλικό σχήμα, με διάμετρο $1,9 \times 1,8$ εκ. στη μια μεριά και $2 \times 1,8$ εκ. στην άλλη.

Διατηρείται σε καλή κατάσταση και σώζεται η πάτινα σε μέρος της μιας από τις κύριες πλευρές. Οι ακμές κόψης είναι μόλις κυρτές και παρουσιάζουν εμφανή ίχνη χρήσης. Τα άκρα κατά μήκος των στενών πλευρών είναι κάπως λοξά, ώστε καθεμιά

απ' αυτές τις πλευρές να έχει ελαφρά τρίεδρη διαμόρφωση. Στη μια από τις στενές πλευρές υπάρχει μια ημικυκλική εγκοπή (ε ι κ. 2). Στη μια από τις κύριες πλευρές είναι χαραγμένο ένα σημείο που θυμίζει ένα πλαγιαστό Δ ή τρίγωνο με μια γραμμή στην κορυφή (ε ι κ. 1, 3). Και στις δυο κύριες πλευρές υπάρχουν πλήγματα από αιχμηρό εργαλείο και υπεύθυνη γι' αυτά είναι ασφαλώς η απόχρωση του εργαλείου που είναι χρυσωπή. Έχουμε παρατηρήσει τέτοιου είδους πλήγματα και σε άλλους χυτούς διπλούς πελέκεις και άλλα εργαλεία με ανάλογο χρώμα, που έχουν εισαχθεί στα διάφορα μουσεία ως τυχαία ευρήματα. Τα πρόσωπα δηλαδή που τους βρήκαν, συνήθως μπαίνουν στον πειρασμό να εξακριβώσουν αν έχουν να κάνουν με πολύτιμα αντικείμενα.

2. Στ. Αλεξίου, Κρητ. Χρον. 18 (1964), σ. 283 και ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 554.

Εικ. 3. Το χαραγμένο σημείο στο διπλό πέλεκυ από το Καλό Χωριό Πεδιάδας.

II. Κατασκευή, τυπολογία και χρονολογία

Σε καμιά από τις στενές πλευρές δεν υπάρχει το συνηθισμένο σημάδι, η ραφή όπως αναφέρεται από τον Τσουντά³, που αφήνει ο αρμός των δύο τμημάτων της μήτρας. Αυτός είναι και ο λόγος που μας κάνει να θεωρούμε ως πιθανή την κατασκευή του με τη μέθοδο του «χαμένου κεριού»⁴. Η ημικυκλική εγκοπή που είδαμε στη μια από τις στενές πλευρές (ε ι κ. 2) αρχικά μπορεί να ήταν κυκλική και να προξενήθηκε από φυσαλίδας που, στην περίπτωση του κρητικού ευρήματος, ο μεταλλοτεχνίτης κατάφερε να εξαλείψει με

σφυρηλάτηση μόνο προς την εξωτερική μεριά. Το χαραγμένο σημείο (ε ι κ. 1, σχ έ δ. 1) είναι σύγχρονο με την κατασκευή του εργαλείου. Η χάραξή του δε διαφέρει απ' αυτή των εικονιστικών παραστάσεων που απαντούν σε ορισμένους χυτούς διπλούς πελέκεις, έγινε δηλαδή ύστερα από τη στερεοποίηση του μετάλλου και φυσικά έξω από τη μήτρα⁵.

Τυπολογικά ο διπλός πέλεκυς ανταποκρίνεται στον τύπο I του Buchholz⁷, στον τύπο A του Deshayes⁸, στον τύπο Ib του Harding⁹ και τοποθετείται ανάμεσα στους

3. Χ. Τσουντάς, Αι Προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, 1908, σ. 354.

4. Κ. Μαυριγιαννάκη, Μινωική μεταλλική μήτρα από την Βασιλική της Ιεράπετρας. Η σημασία της μεταλλοτεχνίας στη διαμόρφωση της πρωτομινωικής κοινωνίας. Μέρος III και εικ. 11, όπου εκμαγείο διπλού πέλεκυ από λίθινη μήτρα, Κρητολογία 16-19 (1983-1984).

5. Κάτι ανάλογο αναφέρεται και από τον Τσουντά, ο.π., σ. 355.

6. C. Mavriyannaki, AAA XI (1978), σ. 204· La double hache dans le Monde Hellénique à l'âge du Bronze, RA 1983, 2, σ. 211-212.

7. H. G. Buchholz, Zur Herkunft der kretischen Doppelaxt, 1959, σ. 7, εικ. 1:1.

8. J. Deshayes, Les outils de bronze de l'Inde au Danube du IVe au IIe millénaire, 1960, I, σ. 225.

9. A. Harding, Mycenaean Greece and Europe: The Evidence of Bronze Tools and Implements, PPS 41 (1975), σ. 190.

τύπους II και III του Branigan¹⁰.

Σύμφωνα με τα δεδομένα των κρητικών παραδειγμάτων και τις τυπολογικές κατατάξεις, που ανταποκρίνονται στο διπλό πέλεκυ από το Καλό Χωριό της επαρχίας Πεδιάδας, η χρονολογία της κατασκευής του δεν είναι αρχαιότερη της MM I και δε θα πρέπει να ξεπερνά τα όρια της YM I περιόδου. Αλλά και τα στοιχεία που μας παρέχει πάνω σ' αυτό το θέμα το χαραγμένο σύμβολο είναι όχι μόνο σχετικά, αλλά και αβέβαια. Αν λάβουμε, πάντως, υπόψη μας τα συγγενέστερα παράλληλα, το terminus post quem της κατασκευής αυτού του εργαλείου θα πρέπει πιθανόν να περιοριστεί στην YM IA περίοδο.

III. Χυτοί διπλοί πελέκεις με χαραγμένα σημεία

Τα γνωστά παραδείγματα είναι τα ακόλουθα:

1. *Κνωσός*. Από σπίτι ΒΔ. του ανακτόρου. Ashmolean Museum. 1910-183.

Μήκος 18 εκ. Πλάτος ακμών κόψης 5,7-5,6 εκ. Κεντρικό πλάτος 4,9 εκ. Κεντρικό πάχος 2,5 εκ. Διάμετρος οπής στειλέωσης 1,6-1,7 εκ. Προς το κέντρο της μιας από τις κύριες επιφάνειες είναι χαραγμένο το σημείο 6 της Γραμμικής Α, ύψους 2,3 εκ.

J. Raison - M. Pope, *Corpus transnuméré du Linéaire A*, 1980, σ. 239, MM IIIB - YM IA.

2. *Κρήτη*. Ashmolean Museum. 1936-562. Μήκος 16,5 εκ. Πλάτος ακμών κόψης 5,5

εκ. Κεντρικό πλάτος 4,7-4,5 εκ. Κεντρικό πάχος 2,4 εκ. Διάμετρος οπής στειλέωσης 1,7 εκ. Προς το κέντρο της μιας από τις κύριες επιφάνειες και ακριβώς στην ίδια θέση του προηγούμενου παραδείγματος είναι χαραγμένο ένα σημείο, ύψ. 3 εκ., που πιθανόν να ταυτίζεται με το σημείο 32 της Γραμμικής Α.

Raison-Pope, ό.π., σ. 245· ακριβής χρονολογία αβέβαιη, αλλά πιθανόν να πλησιάζει σ' αυτή του προηγούμενου παραδείγματος.

3. *Καμηλάρης Πυργιώτισσας* (:). Συλλογή Ν. Μεταξά (Ηράκλειο). Αρ. ευρ. 1457.

Μήκος 16,2 εκ. Κεντρικό πλάτος 4,2 εκ. Κεντρικό πάχος 2,6 εκ. (οι διαστάσεις σύμφωνα με το ευρετήριο). Οπή στειλέωσης κυκλική. Στη μια από τις στενές πλευρές και κοντά στην οπή στειλέωσης ένα χαραγμένο σημείο.

Αδημοσίευτος. Μνεία: C. Mavriyannaki, RA 1983, 2, σ. 213, σημ. 107.

4. *Πινაკιανό (Καρδαμούτσα) Λασιθίου*. British Museum. 1954 10-20 I.

Μήκος 20,4 εκ. Στη μια από τις στενές πλευρές, αριστερά και δεξιά της οπής στειλέωσης, είναι χαραγμένα αντίστοιχα τα σημεία 6 και 25 της Γραμμικής Α. Πρόκειται για επιγραφή.

Raison-Pope, ό.π., σ. 147, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία· ακριβής χρονολογία αβέβαιη. L. Godart - J. P. Olivier, *Recueil des Inscriptions en Linéaire A*, 4 (Ét-Crét XXI, 4, 1982), σ. 149. R. Higgins, *The Archaeology of Minoan Crete*, 1973, εικ. στη σ. 103. H. G. Buchholz, *Zur Herkunft der kretischen Doppelaxt*, 1959, σ. 42, αρ. 27, τύπος I, πιθανόν YM ή MM III. J. Deshayes, *Les outils de bronze de l'Inde au Danube du IVe au IIe millénaire*, 1960, II, σ. 106, αρ. 2025 bis, τύπος A.

10. K. Branigan, *Copper and Bronze Working in Early Bronze Age Crete* (SIMA XIX, 1968), σ. 30-31. Ο ίδιος, *Aegean Metalwork in Early and Middle Bronze Age*, 1974, σ. 21.

5. *Σελάκανο Ιεράπετρας*. Ashmolean Museum. AE 85.

Μήκος 19,3 εκ. Πλάτος ακμών κόψης 5,5 εκ. Κεντρικό πλάτος 5 εκ. Κεντρικό πάχος 2,5 εκ. Διάμετρος οπής στειλέωσης 1,7-1,6 εκ. Στη μια από τις στενές πλευρές και όχι μακριά από την οπή στειλέωσης είναι χαραγμένα δύο πιθανόν σημεία, που ενδέχεται ν' αντιστοιχούν στα σημεία 30 και 98 της Γραμμικής Α. Δεν είναι βέβαιο ότι πρόκειται για επιγραφή.

Raison-Pope, ό.π., σ. 299, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία· ακριβής χρονολογία άγνωστη. Buchholz, ό.π., σ. 43, αρ. 33a, τύπος I, YM I (;), πίν. VII p. Deshayes, ό.π., σ. 105, αρ. 2018, τύπος A, πίν. XXXIV, 11.

6. *Έγκωμη*. Από μεταλλουργικό εργαστήριο. British Museum. 1897/4-1/1476.

Μήκος λίγο περισσότερο από 20 εκ. Πλησιάζει στον τύπο Va του Branigan¹¹. Στη μια στενή πλευρά και περίπου στο κέντρο του μακρύτερου φτερού είναι χαραγμένα δύο σημεία της κυπρομινωικής γραφής.

Το σύνολο των ευρημάτων του εργαστηρίου ανέρχεται στο 12ο αι. π.Χ. H. W. Catling, *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World*, 1964, σ. 88, εικ. 9:2, πίν. 6, 1. Buchholz, ό.π., σ. 51, αρ. 2a, τύπος I. Deshayes, ό.π., σ. 106, αρ. 2032, τύπος A.

Με το εύρημα από το Καλό Χωριό Πεδιάδας οι χυτοί διπλοί πελέκεις με χαραγμένα σημεία ανέρχονται σε επτά¹². Άξιο παρα-

τήρησης είναι ότι μόνο σε τρεις απ' αυτούς (από το Καλό Χωριό, την Κνωσό και στον αρ. 2) το σημείο χαράχτηκε στην κύρια και όχι, όπως στους υπόλοιπους, στη στενή πλευρά.

Ένα από τα κοινά χαρακτηριστικά αυτών των επτά παραδειγμάτων, έξι από την Κρήτη και ένα από την Κύπρο, είναι ότι όλα ανήκουν στον τύπο I του Buchholz και ότι όλα έχουν κυκλική οπή στειλέωσης. Αν εξαιρέσουμε επίσης τους αρ. 1 και 2, των οποίων δε διαθέτουμε φωτογραφίες, τα υπόλοιπα ανήκουν στον τύπο A του Deshayes, σ' αυτόν δηλαδή χωρίς αυλακώσεις στη μία από τις στενές πλευρές. Άλλο κοινό χαρακτηριστικό τους, πάλι με εξαίρεση τους αρ. 1 και 2, είναι ότι παρουσιάζουν εμφανή ίχνη χρήσης στις ακμές της κόψης¹³.

Από άποψη κατασκευής, κανένα από τα κρητικά παραδείγματα, όπως δείχνουν οι διαστάσεις τους, δεν κατασκευάστηκε στην ίδια μήτρα. Παρατηρούμε επίσης ότι οι στενές πλευρές του εργαλείου από το Καλό Χωριό είναι ανάλογες με αυτές των διπλών πελέκεων από το Πινακιανό και το Σελάκανο¹⁴. Η κατασκευή των κρητικών παραδειγμάτων είναι πιθανόν ότι ανάγεται λίγο πολύ στον ίδιο χρονολογικό ορίζοντα.

Faure, BCH 89 (1965), σ. 28· εξαιτίας του μήκους του, ίσως να πρόκειται για σφυρήλατο.

13. Για τα παραδείγματα από το Πινακιανό και το Σελάκανο, M. Pope, *Cretan axe-heads with Linear A Inscriptions*, BSA LI (1956), πίν. 36. Για το παράδειγμα της Έγκωμης, R. Dussaud, *Les civilisations préhelléniques dans le bassin de la mer Égée*, 1914², σ. 250, εικ. 18: 1476.

14. Πρβλ. την εικ. 2 με αυτές στον Pope, ό.π., πίν. 36, a, c.

11. Branigan, *Aegean Metalwork in Early and Middle Bronze Age*, 1974, σ. 22 και 165.

12. Υπάρχει και μαρτυρία για ένα ακόμη παράδειγμα από την ανατολική Κρήτη, μήκ. 26 εκ. και με τρία σημεία που απαντούν και στη Γραμμική Α, αλλά δεν καθορίζεται αν είναι χυτός ή σφυρήλατος, P.

IV. Το χαραγμένο σημείο σε αντικείμενα και σε γραφές

Απ' ό,τι γνωρίζω, όμοια και παρόμοια (χωρίς γραμμή στην κορυφή) παραδείγματα με το σημείο του διπλού πέλεκυ από το Καλό Χωριό, απαντούν χαραγμένα στα παρακάτω κεραμικά, οστέινα, λίθινα και μεταλλικά αντικείμενα¹⁵:

A. Κεραμικά

1. *Παλαίκαστρο*. Συνοικία χ (23).

Σε πόδι χύτρας.

E. Eccles, BSA LX (1938-1940), σ. 49.

2. *Παλαίκαστρο*. Συνοικία χ (26).

Στο σώμα ανοιχτού αγγείου. Όπως και το προηγούμενο παράδειγμα, φαίνεται MM ή προγενέστερο.

Eccles, ό.π.

3. *Κάστελλος (Τζερμιάδω) Λασιθίου*.

Από ένα αναποδογυρισμένο Δ απαντά σε πέντε πιθοειδή αγγεία και σ' ένα έκτο, αλλά, όπως φαίνεται, μαζί με άλλα σημεία. Χαραχτήκαν πριν από το ψήσιμο των αγγείων. MM III.

H. W. and J. D. S. Pendlebury - M. B. Money-Coutts, BSA XXXVIII (1937-1938), σ. 39-40, εικ. 15.

4. *Μάλια*. Συνοικία E, caniveau de la rue 2.

15. Η χρονολογία τους είναι αυτή που αναφέρεται στη σχετική για κάθε περιοχή βιβλιογραφία, που παραθέτουμε. Προσθέτουμε επίσης ότι τα παραδείγματα που απαριθμούνται στον κατάλόγό μας, δε φαίνεται να έχουν σχέση, όπως υποθέτουν άλλοι ερευνητές, με το χαραγμένο σημείο σε κεραμική από τη Φαιστό, L. Pernier, Il palazzo minoico di Festòs I, 1935, σ. 417, εικ. 245, και από τα Μάλια, F. Chapouthier, Mallia, Écritures minoennes (ÉtCrét II, 1930), σ. 86, εικ. 30· πρβλ. W.C. Brice, Inscriptions in the Minoan Linear Script of Class A, 1961, αντίστοιχα σ. 16, πίν. XXIV II 14 και σ. 17, πίν. XXV II 17 IV.

Σε όστρακο από μικρό πίθο, χαραγμένο πριν από το ψήσιμο. MM I-MM IIIA.

O. Pelon, Fouilles exécutées à Mallia. Exploration des maisons et quartiers d'habitation (1963-1966) (ÉtCrét XVI, 1970), σ. 137-138, πίν. 26:2.

5. *Μάλια*. Συνοικία Mu.

Παρόμοιο, αλλά με πολλές παραλλαγές, απαντά χαραγμένο σε διάφορα αγγεία, σε καλύμματα πιθαριών και σε απλά όστρακα. MM II.

J. C. Poursat - L. Godart - J. P. Olivier, Fouilles exécutées à Mallia. Le Quartier Mu (ÉtCrét XXIII, 1978), σ. 128-138, αρ. 104-129, 131· για τη χρονολογία, ό.π., σ. 25-26, 37.

6. *Ανάκτορο Κνωσού*.

Χαραγμένο ύστερα από το ψήσιμο, σε λαβή μηλιακής πρόχου. MM III.

A. Evans, PM I, 1921, σ. 561, εικ. 408 αριστερά. W. C. Brice, Inscriptions in the Minoan Linear Script of Class A, 1961, σ. 18, πίν. XXV II 23 ii.

7. *Κνωσός*. *Τζαφάρ Παπούρα*, λακκοειδής τάφος 34.

Στη στενή πλευρά του καλύμματος πήλινης ΥΜ λάρνακας.

A. Evans, The Prehistoric Tombs of Knossos, Archaeologia 59 (1905), σ. 440.

8. *Καλαθιανά Μεσσαράς*. Σπίτι Δ του οικισμού.

Χαραγμένο στο σώμα ιδιόρρυθμου αγγείου. MM I ή MM II.

St. Xanthoudides, The Vaulted Tombs of Mesarà, 1924, σ. 84, 85-86, πίν. XLV: 5704. Ch. Zervos, L'art de la Crète néolithique et minoenne, 1956, εικ. 181.

9. *Ανάκτορο Φαιστού*. Bastione I e rampa LII.

Σε όστρακο, πιθανόν από τριποδικό αγγείο, χαραγμένο πριν από το ψήσιμο. Πρώτη φάση του ανακτόρου.

D. Levi, *Festòs e la civiltà minoica*, I, 1976, σ. 159, πίν. 227 p.

10. Φυλακωπή Μήλου.

Χαραγμένο σε πολλά τριποδικά και σε άλλα ανάλογα μαγειρικά σκεύη.

C. C. Edgar, *Excavations at Phylakopi in Melos* (JHS Suppl. Paper 4, 1904), σ. 180 και πίν. στη σ. 179, F 12, G 14, I 14.

B. Οστέινα

11. *Ανάκτορο Κνωσού*. Ανατολικός τομέας, από την αποχέτευση στα νότια του θησαυροφυλακίου.

Χαραγμένο σε οστέινα πλακίδια, χρονολογούμενα όχι πριν από το τέλος του 16ου αι. π.Χ.

A. Evans, *PM III*, 1930, σ. 405-406, εικ. 269 αρ. 5, 10, εικ. 270, πάνω αριστερά.

Γ. Λίθινα

12. Ακρωτήρι Θήρας.

Χαραγμένο σε λίθινο δισκοειδές ζύγι. YM I ή προγενέστερο.

Σ. Μαρινάτος, ΠΑΕ 1968, σ. 107, 123, πίν. 81 β, 119 γ. S. Marinatos, *Excavations at Thera*, II, 1969, σ. 19, 49-50, πίν. 14, 2 και 41, 2. K. M. Petruso, *Kadmos XVII* (1978), σ. 28 αρ. 3, εικ. 1 και *Thera and the Aegean World*, Papers presented at the Second Intern. Scientific Congress I (1978), σ. 547 κ.ε.

Δ. Μετάλλινα

13. Αγία Ειρήνη Κέας.

Χαραγμένο σε δύο μολύβδινα σταθμά και ανά ζεύγος σε άλλα τρία, επίσης μολύβδινα. YM I αλλά και MM II-III (αρ. 7), YM I ή YE IIIA (αρ. 32).

J. L. Caskey, *ΑΔ 24* (1969): Μελέται, σ. 95-106, αρ. 7, 21, 32, 39, 46, εικ. 1, πίν. 53. Petruso, ό.π., σ. 32, αρ. 4, εικ. 1 και *Thera*

and the Aegean World, ό.π.

14. *Μυκήνες*. Θησαυρός Πώρινου Τοίχου.

Χαραγμένο σε κομμάτι ακατέργαστου χαλκού· πρόκειται πιθανόν για σπασμένο τάλαντο.

Θ. Σπυρόπουλος, *Υστερομυκηναϊκοί ελλαδικοί θησαυροί*, 1972, σ. 127, σημ. 6.

Προσθέτουμε ακόμη ότι απαντά στην Ιερογλυφική¹⁶ και στη Γραμμική Α ως σημείο¹⁷ και ως ιδεόγραμμα¹⁸. Απαντά επίσης

16. A. Evans, *Scripta Minoa I*, 1909, σ. 88-90, εικ. 42 (πίν. VI), σ. 206, εικ. 102 (πίν. XIII), σημείο 63, σ. 227-228, εικ. 103 (πίν. XIV), σημείο 130, σ. 228, εικ. 103 (πίν. XIV), σημείο 131. Πιθανόν το σημείο στον G. Pugliese Carratelli, *ASA tene N.S. XIX-XX* (1957-1958), σ. 371, αρ. 18, σ. 384, αρ. 56, σ. 386 που, από τους L. Godart - J. P. Olivier, *ÉtCrét XXI* (1976), Ph 12, κατατάσσεται στη Γραμμική Α, αλλά, επειδή ακριβώς είναι αμφίβολο, σωστά δε συμπεριλαμβάνεται στο *Corpus transnuméré du Linéaire A*, 1980, των J. Raison - M. Pope.

17. J. Raison - M. Pope, *Index transnuméré du Linéaire A*, 1977, σ. 17 και 48, σημείο 6. G. Pugliese Carratelli, *Le iscrizioni preelleniche di Haghia Triada in Creta e della Grecia peninsulare*, *MonAnt XL* (1945), σ. 465 σημείο L 6, σ. 466 σημείο L 18, εικ. 45. Ο ίδιος, *Le epigrafi di Haghia Triada in lineare A* (Minos, Suppl. 3 (1963), πίνακας στη σ. 80, L 6 και L 18. Brice, ό.π. (στην υποσημ. 15), πίν. 1, σημεία L 6 και L 18.

18. Pugliese Carratelli, *MonAnt*, ό.π., σ. 483, Lc 63, 66, 67, 75, εικ. 53. Ο ίδιος, *Le epigrafi di Hagia Triada in lineare A*, πίνακας στη σ. 88. Brice, ό.π., πίν. 1, L ' 9 και στον τελευταίο πίνακα του *Reverse Vocabulary*, έκτη στήλη. J. Raison - M. Pope, *Index du Linéaire A*, 1971, σ. 296, αρ. 63 και εικ. 214, σ. 298, αρ. 66, 67, 75 και εικ. 215. Raison - Pope, *Index transnuméré du Linéaire A*, σ. 56, σημεία 563 a-b, 566, 567, 575 και σ. 277, 279. Βλ. και φωτογραφίες σε μεγέθυνση στη F. Wandenabeele, *BCH XCVIII* (1974), σ. 19, εικ. 7-10· διαπιστώνουμε όμως ότι εδώ παραλείπεται συστηματικά οποιαδήποτε αναφορά στη μόλις προγενέστερη, γνωστή και χρησιμότερη εργασία των J. Raison - M. Pope.

μόνο μια φορά σε ζωγραφισμένη επιγραφή της Γραμμικής Β στο μεγάλο ψευδόστομο αμφορέα από τον Ορχομενό¹⁹, θυμίζει ορισμένα ιδεογράμματα πάντοτε της Γραμμικής Β²⁰ και μοιάζει σε σημείο κυπρομινωικής επιγραφής, ζωγραφισμένης σε αμφοροειδή κρατήρα του 13ου αι. π.Χ., από τάφο της Έγκωμης²¹.

Υ. Υποθέσεις για το πιθανό νόημα του χαραγμένου σημείου

«La marque apposée par l'ouvrier sur les outils qu'il façonne est une constante anthropologique»²². Πάντως, όπως αναφέραμε και στην εισαγωγή, χαραγμένα σημεία σε μετάλλινα γενικά εργαλεία της εποχής του Χαλκού είναι εξαιρετικά σπάνια.

Εκτός από τους διπλούς πελέκεις, «ιερογλυφικά» σημεία είναι χαραγμένα στη μια στενή πλευρά μονόστομου πέλεκου που, όπως αναφέρεται από τον Evans, προέρχεται από τους Δελφούς²³. Ένα χαραγμένο ση-

μείο απαντά στη μια από τις κύριες επιφάνειες επίσης μονόστομου πέλεκου από την Πελοπόννησο²⁴ και άλλα σε μερικά ακόμη εργαλεία από την Έγκωμη: από τρία συλλαβικά σημεία στη μια κύρια επιφάνεια επίπεδου πέλεκου και στην εσωτερική επιφάνεια υνίου αρότρου, από ένα στην εσωτερική επιφάνεια πάλι ενός υνίου αρότρου και μιας αξίνας²⁵.

Απ' όλα τα παράλληλα σημεία και τα ανάλογα των κρητομυκηναϊκών γραφών και της κυπρομινωικής, που παραθέσαμε στην προηγούμενη παράγραφο, το χαραγμένο σημείο στο εργαλείο του Καλού Χωριού πλησιάζει περισσότερο στο σημείο 6 του διπλού πέλεκου από το Πινακιανό (Καρδαμούτσα) Λασιθίου (III, αρ. κατ. 4) και σε ορισμένα σύνθετα ιδεογράμματα της Γραμμικής Α²⁶. Αλλά το ακριβέστερο παράλληλό του είναι αυτό που απαντά στο

19. J. Raison, *Les vases à inscriptions peintes de l'âge mycénien et leur contexte archéologique*, 1968, σ. XXIV, σ. 118-120, πίν. XCIX. A. Sacconi, *Corpus delle iscrizioni vascolari in Lineare B*, 1974, σ. 119-120 και 203, πίν. XXIII. Στην εικονογραφική βιβλιογραφία αυτού του γνωστότατου αγγείου, προσθέτουμε και O. Montelius, *La Grèce Préclassique*, 1924, σ. 133, εικ. 455.

20. Φωτογραφίες σε μεγέθυνση στους F. Wandena-bee - J. P. Olivier, *Les idéogrammes archéologiques du Linéaire B (ÉtCrét XXIV, 1979)*, πίν. CV, 1, πίν. CXXXVII 6, 7, 8.

21. V. Karageorghis, *CVA, Cyprus Museum I*, 1963, σ. 8, εικ. 3: 13, πίν. 8: 2. H. G. Buchholz - V. Karageorghis, *Prehistoric Greece and Cyprus*, 1973, σ. 173 και εικ. 1904 στη σ. 507.

22. P. Feller - F. Tourret, *L'outil, dialogue de l'homme avec la matière*, 1970, σ. 183.

23. A. Evans, *JHS* 14 (1894), σ. 280, εικ. 7. Ο ίδιος, ό.π. (στην υποσημ. 16), σ. 58-59, εικ. 35. P. Perdrizet,

FdD V (1908), σ. 5, εικ. 14. Montelius ό.π. (στην υποσημ. 19), σ. 179, εικ. 644 a-c. A. B. Cook, *Zeus, a Study in Ancient Religion*, II, 1, 1925, σ. 628, εικ. 533. Deshayes, ό.π. (στην υποσημ. 8) I, σ. 193, 198: II, σ. 79 αρ. 1539, πίν. XXV και πίν. LIX, 1. G. Glotz, *La civilisation égéenne*, 1952, σ. 433. Pope, ό.π. (στην υποσημ. 13), σ. 135.

24. Branigan, ό.π. (στην υποσημ. 11), αρ. καταλ. 584, πίν. 12.

25. H. W. Catling, *Cypriot Bronzework in Mycenaean World*, 1964, αντίστοιχα σ. 86 αρ. 3, εικ. 8:8, πίν. 6:γ' σ. 80 τύπος β, αρ. 13, εικ. 7:4, πίν. 4:ε. Πρβλ. Buchholz - Karageorghis, ό.π. (στην υποσημ. 21), σ. 171 και εικ. 1892 στη σ. 505: σ. 80 τύπος α, αρ. 1, εικ. 7:5, πίν. 4:α' σ. 90, εικ. 9:4, πίν. 7:φ. Τα εργαλεία που από τον Catling κατατάσσονται στα υνία, ο Θ. Σπυρόπουλος, *Υστερομυκηναϊκοί ελλαδικοί θησαυροί*, 1972, σ. 129, πιστεύει ότι είναι σκαλιστήρια.

26. Raison - Pope, ό.π. (στην υποσημ. 17), σ. 56, σημεία 566, 567 και 575, που αντιστοιχούν στα Lc 66, 67 75 του Pugliese Carratelli και L' 9 του Brice.

οστέινο πλακίδιο από την Κνωσό (IV, αρ. κατ. 11)²⁷ (εικ. 4).

Τα παραδείγματα που χαραχτήκαν σε ορισμένα αγγεία πριν από το ψήσιμο, άλλοτε θεωρούνται ως πιθανό μέτρο χωρητικότητας²⁸ (IV, αρ. κατ. 3) και άλλοτε ως πιθανή πάντοτε ένδειξη του περιεχομένου για το οποίο προορίζονταν (IV, αρ. κατ. 4).

Σε άλλες περιπτώσεις, χαραγμένα σε πήλινα αγγεία διάφορων σχημάτων, αλλά χωρίς να καθορίζεται αν έγιναν πριν ή μετά από το ψήσιμο, ταυτίζονται με το ιερογλυφικό σημείο 63 του Evans, δηλαδή το βουκράνιο, και κατατάσσονται σε μια ευρύτατη κατηγορία, γνωστή με το συμβατικό όρο «σήματα των αγγειοπλαστών» (IV, αρ. κατ. 5).

Η σημασία του πάνω σε σταθμά δεν είναι σαφής και ούτε υπάρχουν δεδομένα για να θεωρηθεί ως ένδειξη βάρους (IV, αρ. κατ. 12 και 13). Όπως παρατηρεί ο Caskey για τα ευρήματα της Κέας, το βάρος σ' αυτά που απαντά είναι διαφορετικό.

Τέλος, τα συγγενή ιδεογραφικά σημεία της Γραμμικής Α συνήθως ερμηνεύονται ως αγγεία.

27. Βλ. και Evans, ό.π. (στην υποσημ. 16), σ. 228. Για το κυπρομινωικό σημείο (ό.π. στην υποσημ. 21), ο O. Masson, RA 1956, σ. 33, αναφέρει ότι «sous reserve, il pourrait être rapproché du signe valant *ra* en chypriote classique, les deux hastes verticales étant écartées et plus ou moins mauvaises». Βλ. επίσης A. Evans - J. L. Myres, Scripta Minoa II, 1952, πίν. V κάτω (Cypriote Syllabary compared with Minoan Signs). M. Ventris - J. Chadwick, Documents in Mycenaean Greek, 1973², σ. 64, πίν. Α.

28. Βλ. και Α. Κ. Βαβρίτσας, ΠΑΕ 1968, σ. 82, εικ. 1 και πίν. 60 α, όπου και ανάλογη πιθανότητα για ανάλογα χαραγμένα σημεία, αλλά που συνοδεύονται και από αριθμητικές ενδείξεις, στο χείλος μεγάλου ελληνιστικού(;) πίθου.

Επειδή έχουμε να κάνουμε με χυτό διπλό πέλεκυ, μια απ' όλες αυτές τις απόψεις μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, αυτή δηλαδή του βουκρανίου (IV, αρ. κατ. 5). Ο συνδυασμός βουκρανίου-διπλού πέλεκυ είναι πάντοτε δελεαστικότερος και θα μπορούσε να μας προσανατολίσει σε θέματα για τα οποία ως τώρα έχει χυθεί πολύ μελάνι. Είναι, εξάλλου, γνωστοί δύο χυτοί διπλοί πελέκες με χαραγμένο ένα ωραιότατο φυσιοκρατικό βουκράνιο στις κύριες επιφάνειες²⁹. Δυστυχώς όμως, απ' αυτά τα graffiti δεν μπορούν όλα να θεωρηθούν, έστω και συμβατικά, ως βουκράνια. Αυτά δηλαδή που θυμίζουν περισσότερο ένα απλό δέλτα ή, αν θέλουμε, τα πιο σχηματοποιημένα (οι αριθμοί στη δημοσίευση 111, 113, 115, 116, 120, 123 και 127) είναι απaráλλαχτα με graffiti σε μικρό πίθο από την ίδια περιοχή (Μάλια), που θεωρήθηκε ως πιθανή ένδειξη του περιεχομένου για το οποίο αυτό το αγγείο προοριζόταν (IV, αρ. κατ. 4). Μια εκδοχή δηλαδή που μας φαίνεται πιθανότερη.

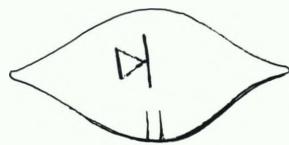
Διαπιστώνουμε τελικά ότι ούτε οι αναλογίες ούτε και ο ταυτισμός του με χαραγμένα σημεία σε διάφορα αντικείμενα, ούτε τα ιδεογράμματα της Γραμμικής Α, αλλά και καμιά από τις διάφορες απόψεις που διατυπώθηκαν για την πιθανή ερμηνεία τους, δε μας βοηθούν στη λύση του προβλήματος που αφορά την έννοια του χαραγμένου σημείου στο μινωικό εργαλείο από το Καλό Χωριό. Θα λέγαμε, μάλιστα, ότι το πρόβλημα δεν εντοπίζεται μόνο σ' αυτό το εργαλείο, αλλά αφορά όλους τους χυτούς διπλούς πελέκες (για να περιοριστούμε μόνο σ' αυτούς) με χαραγμένα σημεία.

29. AAA XI (1978), σ. 199, εικ. 2-3. RA 1983, 2, σ. 212, εικ. 16.

Ας δούμε τώρα ποιες άλλες πιθανές ερμηνείες μας απομένουν.

Το αινιγματικό σημείο του εργαλείου από το Καλό Χωριό θα μπορούσε π.χ. να είναι το σήμα του μεταλλοτεχνίτη ή του εργαστηρίου³⁰. Θυμίζει, όπως είδαμε, τα χαραγμένα σημεία δύο χυτών διπλών πελέκων (III, αρ. κατ. 1 και 4), και στον πρώτο μαλιστα απ' αυτούς, όπως και στο παράδειγμα του Καλού Χωριού, είναι χαραγμένο στην κύρια επιφάνεια. Κάτω απ' αυτή την άποψη δεν έχει φυσικά σημασία το ότι αυτά τα τρία εργαλεία δε χυτεύτηκαν στην ίδια μήτρα. Ταυτόχρονα, όμως, αναρωτιόμαστε ποιο νόημα να κρύβεται στο πανομοιότυπο σημείο που απαντά σε αντικείμενα διαφορετικής φύσης (IV, αρ. κατ. 11) (εικ. 4).

Αν υποθέσουμε ότι πρόκειται για σήμα ιδιοκτησίας³¹, τότε θα πρέπει και να δεχτούμε ότι αυτό το εργαλείο έγινε κατά παραγγελία. Αντίθετα δηλαδή απ' ό,τι συμβαίνει στην κεραμική, όπου ως σήματα ιδιοκτησίας θεωρούνται, σε γενικές γραμμές, αυτά που χαραχτήκαν ύστερα από το ψήσιμο των αγγείων. Στην περίπτωση του μετάλλινου εργαλείου μας, ο κατασκευαστής του θα πρέπει να γνώριζε για ποιον προοριζόταν.

Εικ. 4. Το χαραγμένο σημείο σε οστέινο πλακίδιο από την Κνωσό.

Ενδέχεται, όμως, το σημείο αυτό να δηλώνει και τη συγκεκριμένη χρήση για την οποία το εργαλείο κατασκευάστηκε³², τη σύνθεση του κράματος³³ ή το βάρος του εργαλείου.

Κάθε εργαλείο χρησιμεύει για τη διεκπεραίωση συγκεκριμένων εργασιών και γι' αυτόν το λόγο κάθε εργαλείο κατασκευάζεται με ορισμένα κριτήρια. Από τα τελευταία, αυτά που ενδιαφέρουν το θέμα μας είναι το μέγεθος που ισοδυναμεί με το βάρος³⁴ και η σύνθεση του μετάλλου. Για

30. Feller - Tourret, ό.π. (στην υποσημ. 22). Ανάλογη πιθανότητα για σήματα σε όπλα εκλεκτής κατασκευής, αλλά από διαφορετικό γεωγραφικό και πολιτιστικό χώρο, P. Vouga, La Tène, 1923, σ. 36-37.

31. Όπως π.χ. υποθέτει ο Catling για ορισμένες κυπρομινωικές επιγραφές σε κυπριακά αγγεία, ό.π. (στην υποσημ. 25), σ. 202. Vouga, ό.π., σ. 36. Feller-Tourret, ό.π. Ανάλογη ερμηνεία για επιγραφές σε τάλαντα N. F. Parise, Dialoghi di Archeologia VII (1973), σ. 387.

32. Feller-Tourret, ό.π. (στην υποσημ. 30).

33. Π.χ. στα τάλαντα θεωρείται και ως σήμα της ποιότητας του μετάλλου, Parise, ό.π. (στην υποσημ. 31).

34. Θα πρέπει πάντως να διευκρινίσουμε ότι οι διάφορες ύλες από τις οποίες ο διπλός πέλεκυς κατασκευάζεται, το σχήμα του που δεν ανήκει μόνο σε έναν, αλλά σε διάφορους τύπους και, κυρίως, επειδή οι μεταλλικοί δεν έχουν σταθερό βάρος, είναι στοι-

το πρώτο απ' αυτά τα κριτήρια παρατηρούμε ότι και στα σημερινά σφυριά είναι τυπωμένο το ακριβές βάρος τους σε γραμμάρια³⁵. Για το δεύτερο δεν έχουμε να προ-

χεία που αποκλείουν τη δυνατότητα ότι στον αιγαιακό χώρο της εποχής του Χαλκού μπορεί ποτέ να χρησιμοποιήθηκε ως σταθμική μονάδα με νομισματική αξία. Όπως είναι γνωστό, από παλιότερους ερευνητές διάφορων ειδικοτήτων, για δυο κυρίως λόγους (μνείες συγγραφέων της ιστορικής περιόδου και η παρουσία ορισμένων διπλών πελέκων με μικροσκοπική οπή στειλέωσης στη βόρεια Ευρώπη), τα αιγαιακά ευρήματα της εποχής του Χαλκού συνδύαστηκαν με το σχήμα του ταλάντου και θεωρήθηκαν ότι έχουν καθορισμένο βάρος με νομισματική αξία: μεταξύ των άλλων, βλ. G. Pinza, *MonAnt* XI (1901), σ. 175, σημ. 8. I. N. Σβορώνος, *Journal Int. d'Archéologie Numismatique* 9 (1906), σ. 161-181. J. Déchelette, *Manuel d'Archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine* II (1910), σ. 399-400, 403-407, εικ. 163. Για τους διπλούς πελέκεις της βόρειας Ευρώπης, βλ. και W. M. Flinders Petrie, *Tools and Weapons*, 1917, σ. 14-15, και για πρόσφατη δημοσίευση ορισμένων απ' αυτούς, όπου και συζήτηση του σχετικού θέματος, K. Kibbert, *Die Äxte und Beile im mittleren Westdeutschland* I (PBF IX: 10, 1980), σ. 35 κ.ε., πίν. 2, 3, 4, 60 B και 73, αρ. 7, 10. Όσο για τα τάλαντα, η σύγχρονη μετρολογία δεν παραδέχεται ότι το σχήμα τους έχει σχέση με αυτό του διπλού πέλεκυ, και αποδείχτηκε ότι ούτε και το βάρος τους είναι καθορισμένο. Για τελευταίες πάνω στο θέμα σχετικές απόψεις, βλ. N. F. Parise, *I pani di rame del II millennio B. C. Considerazioni preliminari*, *Atti e Memorie del 1° Congresso Intern. di Micenologia*, I, 1968, σ. 117 κ.ε.

35. Πράγμα που διαπίστωσα σε πολλά σφυριά διάφορου μεγέθους και προερχόμενα από διαφορετικές χώρες, αλλά αυτός που έστρεψε την προσοχή μου σε αυτό το σημείο είναι ο αγαπητός φίλος N. F. Parise.

σθέσουμε τίποτα, επειδή, απ' ό,τι γνωρίζουμε, σε κανέναν από τους χυτούς διπλούς πελέκεις με χαραγμένα σημεία δεν έγινε μεταλλογραφική μελέτη και χημική ανάλυση. Ως πιθανό σήμα βάρους θεωρείται από τον Pendlebury το συγγενές σημείο στο παράδειγμα του Πινακιανού (Καρδαμούτσα) Λασιθίου³⁶ (III, αρ. κατ. 4). Πάντως, αν τα χαραγμένα σημεία είναι ή όχι σήματα που δηλώνουν το βάρος, είναι θέμα που πιθανόν να διευκρινίσει το ζύγισμα με την ίδια ζυγαριά ακριβείας των έξι κρητικών παραδειγμάτων και, σε σύγκριση με αυτά, και το κυπριακό.

Ποιος, όμως, μας αποκλείει και την πιθανότητα ότι το νόημα των σημείων που βρίσκονται στις κύριες επιφάνειες (παράδειγμα Καλού Χωριού και III, αρ. κατ. 1, 2) δε διαφοροποιείται απ' αυτό των όσων χαραχτήκαν στις στενές πλευρές (III, αρ. κατ. 3, 4, 5, 6); Στους τελευταίους, αν γνωρίζαμε από ποια μεριά εισχωρούσε ο στείλεός και αν τα χαραγμένα σημεία βρίσκονται σ' αυτή ακριβώς την πλευρά, θα μπορούσαν να είναι και αποτροπαϊκά³⁷, να έχουν δηλαδή σχέση με τη γερή στειλέωση του εργαλείου και ν' αποσκοπούν στον άνετο και κυρίως στον ακίνδυνο χειρισμό του.

KATEPINA MAYPIGIANNAKH

36. BSA XXXVIII (1937-1938), σ. 40, σημ. 1.

37. Γενικά στο Vouga, ό.π. (στην υποσημ. 30).

UNE DOUBLE HACHE MINOËNNE AVEC SIGNE GRAVÉ

L'importance de cette trouvaille consiste dans le fait que la présence de signes gravés sur des outils ou d'autres objets métalliques est extrêmement rare. Cette rareté doit être considérée comme un phénomène occasionnel.

Elle provient du village de Kalò Choriò Pediàdas (lieu-dit Amygdàloi), et se trouve maintenant au Musée d'Hérakleio (n° de l'Inv. 2716). Aux tranchants sont visibles des traces d'usure. Sur l'une des surfaces larges est gravé un signe en forme d'un Δ ou d'un triangle couché, avec une ligne au sommet (figs. 1, 3). Il semble très probable que cette double hache fût fabriquée avec la méthode de la «cire perdue». Au point de vue typologique elle correspond aux types I de Buchholz, A de Deshayes, Ib de Harding et se place entre les types II et III de Branigan. Sa fabrication ne peut être antérieure au MM I et n'est probablement pas postérieure au MR IA.

En plus de l'outil de Kalò Choriò, les doubles haches fonctionelles avec des signes gravés connues de nous atteignent le numéro sept (III). Ces exemplaires, six de Crète et un de Chypre, appartiennent tous au type I de Buchholz et ils sont munis d'un trou d'emmanchement circulaire. Par ailleurs, exception faite de deux d'entre eux (III, n°s du cat. 1, 2), pour lesquels nous ne disposons pas d'illustrations, le reste correspond au type A de Deshayes et présente des traces visibles d'usure aux tranchants. Enfin, les exemplaires crétois, en considérant leurs dimensions, ont été fabriqués par des moules différents et probablement sont datés plus ou moins de la même époque.

Un signe, parfois identique et parfois à

peu près analogue (sans ligne au sommet) à celui gravé sur l'outil de Kalò Choriò, se rencontre sur divers objets de terre cuite, d'os, de pierre et de métal (IV). Il se rencontre aussi au Hiéroglyphique, comme signe et comme symbole au Linéaire A, une seule fois dans une inscription peinte du Linéaire B, il rappelle certains idéogrammes de la même écriture et il ressemble au signe d'une inscription chyro-minoenne peinte, du XIIIe s. av. J.-C.

Parmi tous les signes que nous présentons dans notre liste, ainsi que parmi ceux qui se rencontrent dans les écritures minoenne, mycénienne et chyro-minoenne, le signe gravé sur l'outil de Kalò Choriò ressemble le plus au signe 6 de la double hache de Pina-kiano (Kardamoutsa) Lassithiou (III, n° du cat. 4) et à certains idéogrammes du Linéaire A. Mais son homologue le plus exact est celui incisé sur une trouvaille de Knossos (IV, n° du cat. 11), (fig. 4).

En ce qui concerne la signification du signe de notre outil, on doit examiner les diverses hypothèses qui ont été proposées pour interpréter des signes analogues. Par exemple, les signes gravés sur certains vases avant cuisson, sont considérés, tantôt comme une unité de mesure (IV, n° du cat. 3), tantôt comme la désignation du contenu auquel ce vase a été destiné (IV, n° du cat. 4). Dans d'autres cas, sans même qu'il soit précisé s'ils ont été tracés avant ou après cuisson, les signes gravés sur des vases de formes diverses sont identifiés au signe hiéroglyphique 63 de Evans, c'est-à-dire le bucrâne, et ils sont classés dans une vaste catégorie connue sous le terme conventionnel de «marques de potier» (IV, n° du cat. 5).

En outre, leur signification sur les poids n'est pas claire et nous ne disposons pas des preuves qui permettraient de les considérer comme un indice de poids (IV, n° du cat. 12-13). Enfin, les idéogrammes du Linéaire A, sont d'habitude interprétés comme des vases.

Comme il s'agit d'une double hache fonctionnelle, et étant donné que la combinaison bucrâne-double hache est très séduisante, un de ces points de vue présente un intérêt particulier pour notre sujet, c'est celui du bucrâne (IV, n° du cat. 5). Mais tous ces graffiti ne peuvent pas, même conventionnellement, être interprétés comme des bucrânes. Ceux qui rappellent le plus un Δ, ou, si l'on veut, les plus stylisés, sont identiques à un signe que l'on a interprété de la manière la plus vraisemblable à notre avis comme désignant le contenu (IV, n° du cat. 4).

Ainsi, le problème de la signification du signe gravé sur l'outil de Kalò Choriò, qui concerne d'ailleurs toutes les doubles haches fonctionnelles portant des signes analogues, reste jusqu'à maintenant insoluble.

Ce signe aurait donc pu être la marque de l'artisan, de l'atelier, ou enfin, celle de l'ac-

quéreur. Mais, dans ce dernier cas, comme nous avons déjà constaté que ce signe est contemporain de la fabrication de l'outil, cette double hache aurait dû être commandée. Ce pourrait être aussi un signe indiquant l'usage spécifique de cet outil, la composition de l'alliage, ou enfin, le poids.

Chaque outil est fabriqué selon certains critères qui dépendent de l'usage auquel il est destiné. En écartant donc la possibilité que la double hache dans le monde Égéen pendant l'âge du Bronze fût jamais utilisée comme une unité de poids avec valeur monétaire, il est très vraisemblable que le signe gravé peut se rapporter à deux de ces critères: soit au volume qui correspond au poids de l'outil, soit à la composition du métal. Mais, on peut aussi penser que la signification des signes gravés sur les surfaces principales (outil de Kalò Choriò et III, n°s du cat. 1, 2) diffère de celle des signes gravés sur les côtés étroits (III, n°s du cat. 3, 4, 5, 6). Dans ce cas, si le manche a été inséré du côté de ces signes, ces derniers pourraient être talismaniques, afin de rendre solide l'emmanchement de l'outil et d'en assurer par conséquent un maniement aisé et surtout sûr.

CATERINA MAVRIYANNAKI

ΧΡΥΣΟΙ ΑΝΑΘΗΜΑΤΙΚΟΙ ΔΙΠΛΟΙ ΠΕΛΕΚΕΙΣ ΣΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ Κ. ΚΑΙ Μ. ΜΗΤΣΟΤΑΚΗ

Τέσσερις μικροί χρυσοί ΥΜ Ι πελέκεις μπήκαν στη Συλλογή Μητσοτάκη* στα Χανιά, το 1982, οι τρεις πρώτοι μαζί και ο τέταρτος λίγο αργότερα.

Ανήκουν όλοι στον ίδιο τύπο, αποτελούμενοι από χρυσό λεπτό έλασμα, χωρίς εγχάρκτη διακόσμηση, με στέλεχος¹. Η επιφάνεια του ελάσματος, επειδή ο χρυσός είναι πολύ μαλακός, έχει φθορές που δε διακρίνονται με γυμνό μάτι (ε ι κ. 1).

Το πρόβλημα της γνησιότητας των αντικειμένων των ιδιωτικών συλλογών υπάρχει πάντα, ιδίως όταν αυτά είναι κατασκευασμένα από πολύτιμο μέταλλο². Στην περίπτωση μας όμως, πρόκειται για τύπο κοινό, με βεβαιωμένα ανασκαφικά παράλληλα, στην ίδια ακριβώς τεχνική. Εξάλλου, οι φθορές της επιφάνειας —αβαθείς χαρακιές που πιθανώς έχουν προκληθεί τυχαία— δείχνουν, ιδίως επειδή δεν είναι ορατές με γυμνό μάτι, ότι δεν πρόκειται για αντικείμενα κίβδηλα.

*Ευχαριστώ θερμά τον κ. και την κ. Μητσοτάκη για την άδεια δημοσίευσης των πελέκεων της Συλλογής τους και τις διευκολύνσεις κατά τη διάρκεια της μελέτης.

Η φωτογραφία της ε ι κ. 3 οφείλεται στον Ι. Pini και οι υπόλοιπες στο φωτογράφο Σ. Αλεξάνδρου.

1. H. G. Buchholz, *Zur Herkunft der kretischen Doppelaxt*, 1959, σ. 33-34 (με βιβλιογραφία), πίν. 1, τύπος II b. Γενικά για εικονογραφικά και ερμηνευτικά προβλήματα βλ. B. Rutkowski, *Frühgriechische Kulturstellungen*, Βερολίνο 1981.

2. Γενικά για την προβληματική, J. A. Sakellarakis, *Über die Echtheit des sogenannten Nestorrings*, Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο 1971, Εν Αθήναις 1973, σ. 304-306, με παλιότερη βιβλιογραφία.

Είναι ενδιαφέρουσα η πληροφορία των συλλογέων ότι ως τόπος εύρεσης αναφέρεται η ιερή σπηλιά του Αρκαλοχωριού³. Η σπηλιά και τα σημαντικά ευρήματά της είναι πολύ γνωστά από τη βιβλιογραφία, αν και μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει συστηματική δημοσίευσή τους⁴. Ερευνήθηκε α-

Εικ. 1. Συλλογή Μητσοτάκη. Μ 13. Διακρίνονται οι φθορές στην επιφάνεια του ελάσματος. Φωτογραφία από μικροσκόπιο.

3. Οι πληροφορίες των συλλογέων κρίνονται γενικά αξιόπιστες, όπως έχει εξακριβωθεί και με την ευκαιρία της μελέτης άλλων αντικειμένων της Συλλογής τους.

4. P. Faure, *Fonction des cavernes crétoises*, Παρίσι 1964, σ. 160-162 κ.α. E. L. Tyree, *Cretan Sacred Caves*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Missouri 1974, σ. 28-30.

νασκαφικά από τους Χατζηδάκι (1912)⁵ και Μαρινάτο - Πλάτωνα (1935)⁶. Και οι δύο ανασκαφές έγιναν μετά από εκτεταμένες καταστροφές και συλήσεις.

Όπως ήταν φυσικό, το ενδιαφέρον των αρχαιοκαπήλων τράβηξαν κυρίως οι αναθηματικοί πελέκεις από πολύτιμο μέταλλο,

Εικ. 2. Συλλογή Μητσοτάκη. Μ 13. Πίσω όψη.

που μάλιστα ήταν συγκεντρωμένοι σ' ένα σημείο στο κέντρο της σπηλιάς, όπου ο Μαρινάτος υπέθεσε την ύπαρξη βωμού. Πολλά από τα χρυσά δείγματα πήραν το δρόμο για μουσεία του εξωτερικού και ιδιωτικές συλλογές. Είναι γνωστοί οι χρυσοί πελέκεις του Μητροπολιτικού Μου-

σείου της Νέας Υόρκης⁷, του Μουσείου Καλών Τεχνών της Βοστώνης⁸, και των Συλλογών Γιαμαλάκη⁹ και Σταθάτου¹⁰. Αναφέρεται επίσης ένας ενεπίγραφος πέλεκυς σε ιδιωτική συλλογή στην Αλεξάνδρεια¹¹.

Η ανασκαφή, εξάλλου, πλούτισε το Μουσείο Ηρακλείου με είκοσι έξι χρυσά δείγματα. Ανάμεσά τους υπάρχουν μερικά όμοια στο σχήμα, το μέγεθος και την τεχνική μ' αυτά της Συλλογής Μητσοτάκη.

Διατηρώντας κάποιες επιφυλάξεις, εφόσον η προέλευση δεν είναι ανασκαφικά βεβαιωμένη, πιστεύουμε ότι η απόδοση των πελέκεων που εξετάζουμε στη σύληση της σπηλιάς του Αρκαλοχωριού μπορεί να γίνει με αρκετή ασφάλεια. Πάντως, το ότι για τόσα χρόνια δεν είχαν εμφανιστεί, μπορεί, ίσως, να γίνει κατανοητό, αφού είναι φτιαγμένα από πολύτιμο μέταλλο.

Μ 13 (ε ι κ. 1-2)

Διπλός πέλεκυς από λεπτό χρυσό έλασμα με στέλεχος. Ακέραιος. Μέγ. πλ. 0,0335, ύψ. 0,035 μ. Η μια πλευρά του κάπως ασύμμετρη. Το στέλεχος αποτελείται επίσης από έλασμα, στριμμένο, και συνδέεται με τον πέλεκυ μ' ένα τρίτο έλασμα, συγκολλημένο δεξιά και αριστερά του.

7. G. Richter, Metropolitan Museum - Greek Collection, Χάρβαρντ 1953, σ. 16-17.

8. H. G. Buchholz, ό.π., σ. 34.

9. Ό.π., σ. 34.

10. P. Amandry, Collection Hélène Stathatos, I. Les bijoux antiques, Στρασβούργο 1953, σ. 19, πίν. VI, 1, 2, III. Objets antiques et byzantins, Στρασβούργο 1963, σ. 237.

11. BSA 51 (1956), σ. 135.

5. BSA 19 (1912-1913), σ. 35-47.

6. ΠΑΕ 1935, σ. 212-220.

Εικ. 3. Συλλογή Μητσοτάκη. Μ 14.

Εικ. 5. Συλλογή Μητσοτάκη. Μ 16.

Εικ. 4. Συλλογή Μητσοτάκη. Μ 15.

Εικ. 6. Συλλογή Μητσοτάκη.
Μ 16. Εμπρός όψη.

Μ 14 (ε ι κ. 3)

Διπλός πέλεκυς όμοιος με τον προηγούμενο. Ακέραιος. Μέγ. πλ. 0,02, ύψ. 0,0345 μ. Το στέλεχος συνδέεται επίσης με έλασμα συγκολλημένο δεξιά και αριστερά του, που απολήγει όμως σε τέσσερις γωνίες που διπλώνουν στην πίσω όψη.

Μ 15 (ε ι κ. 4)

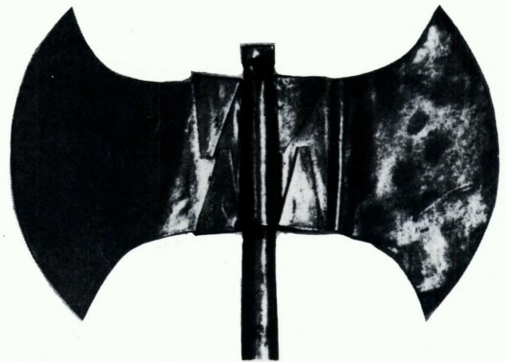
Διπλός πέλεκυς όμοιος με τους προηγούμενους. Μέγ. πλ. 0,0295, σωζ. ύψ. 0,0095 μ. Το στέλεχος σπασμένο ψηλά. Η σύνδεσή του όπως στο Μ 13.

Μ 16 (ε ι κ. 5-7)

Διπλός πέλεκυς όμοιος με τους προηγούμενους. Ακέραιος. Μέγ. πλ. 0,02, ύψ. 0,046 μ. Μπήκε στη Συλλογή διπλωμένος (ε ι κ. 5) (το έλασμα αποκαταστάθηκε στο αρχικό του σχήμα από τον τεχνίτη του Μουσείου Χανίων Κ. Κωνσταντάκη). Το στέλεχός του έχει κυμάτιο στο κάτω μέρος. Συνδέεται όπως και ο Μ 14 (ε ι κ. 7).

Σητεία, Ιανουάριος 1984

ΜΕΤΑΞΙΑ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

Εικ. 7. Συλλογή Μητσοτάκη. Μ 16. Λεπτομέρεια της πίσω όψης.

GOLDEN VOTIVE DOUBLE AXES IN THE MITSOTAKIS COLLECTION

Four small votive LM I golden double axes are presented here. They have been bought by the collectors in 1982. They are all made of thin sheet metal and have round hollow shafts. In one case (M 15) the shaft

has been broken.

These double axes probably come from the plundering of the well-known sacred cave at Arkalochori.

Siteia, January, 1984

METAXIA TSIPOPOULOU

ΤΟ ΠΑΝΔΟΧΕΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΟΣΚΟΥΡΕΙΟ ΤΩΝ ΦΕΡΩΝ*

Το πανδοχείο και το Διοσκούρειο των Φερών¹ (σημερινό Βελεστίνο) μαρτυρούνται από το Δημοσθένη στο λόγο του «Πε-

* Οφείλω θερμές ευχαριστίες στον καθηγητή της αρχαιολογίας Μ. Τιβέριο για τις παρατηρήσεις του, τόσο από άποψη μορφής όσο και περιεχομένου. Επίσης ευχαριστώ το συνάδελφο Ε. Κακαβογιάννη για τις συζητήσεις που είχα μαζί του σχετικά με το πρόβλημα του πανδοχείου και του Διοσκούρειου των Φερών.

1. Για τις Φερές, βλ. RE, Suppl. VII (1940), στ. 984 κ.ε. (E. Kirsten). F. Stählin, *Das Hellenische Thessalien*, 1924, σ. 104-108. Y. Bequignon, *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie*, 1937. A. Philippson, *Die Griechische Landschaften*, I, I, σ. 121 κ.ε. ΠΑΕ 1907, σ. 153 κ.ε., 1910, σ. 229-234, 1915, σ. 157 και σ. 164-67, 1925, σ. 37-42, 1926, σ. 115-117. Για τις νεότερες έρευνες βλ. ΑΑΑ XI (1978), σ. 174-187, XIII (1980), σ. 262-283, Ε. Κακαβογιάννης, *Κείμενα του Βόλου* 5 (1979), σ. 415-429 και 7 (1980), σ. 619-627. Επίσης ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 119 κ.ε.

ρί Παραπρεσβείας XXX, 158»: *Ἀλλὰ νῆ Δί' ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ τοὺς ὄρκους ἔλαβον παρὰ τῶν συμμάχων, ἢ τὰλλ' ἃ προσῆκεν ἐποίησαν. πολλοῦ γε καὶ δεῖ, ἀλλὰ τρεῖς μῆνας ὅλους ἀποδημήσαντες, καὶ χιλίας λαβόντες δραχμὰς ἐφόδιον παρ' ὑμῶν, παρ' οὐδεμιᾶς πόλεως, οὐθ' ὅτ' ἐκεῖσ' ἐπορεύοντο οὐθ' ὅτ' ἐκείθεν δεῦρο, τοὺς ὄρκους ἔλαβον, ἀλλ' ἐν τῷ πανδοκείῳ τῷ πρὸ τοῦ Διοσκουρείου (εἴ τις ὑμῶν εἰς Φεράς ἀφίκται, οἶδ' ὃ λέγω), ἐνταῦθ' ἐγίνονθ' οἱ ὄρκοι, ὅτε δεῦρ' ἤδη τὸ στράτευμα ἄγων ἐβάδιζε Φίλιππος, αἰσχροῶς ἄνδρες Ἀθηναῖοι καὶ ἀναξίως ὑμῶν. καίτοι τοῦτο Φίλιππος ἀπάντων ἂν ἐτιμήσατο πλείστου τοῦτον τὸν τρόπονπραχθῆναι.*

Ο ίδιος ρήτορας, μιλώντας σε άλλο μέρος του λόγου του (XVIII, 32) για τον όρκο που έδωσε μόνος του ο Φίλιππος στους Αθηναίους πρέσβεις, αναφέρει: *ἐπειδὴ γὰρ ὤμοσεν τὴν εἰρήνην ὁ Φίλιππος προλαβὼν*

τὴν Θράκην διὰ τούτους, οὐχὶ πεισθέντες τῷ ἐμῷ ψηφίσματι, πάλιν ὠνεῖται παρ' αὐτῶν, ὅπως μὴ ἄπιμεν ἐκ Μακεδονίας, ἕως τὰ τῆς στρατείας τῆς ἐπὶ τοὺς Φωκέας εὐτρεπῇ ποιήσαιο. Εκθέτοντας ο Δημοσθένης στη βουλή των Αθηναίων τα γεγονότα της δεύτερης πρεσβείας, που είχε σταλεί για να λάβει τους όρκους από το Φίλιππο και τους συμμάχους του, υποστηρίζει ότι ο Φίλιππος δωροδόκησε τον Αισχίνη και τους άλλους φιλιππίζοντες της πρεσβείας και κατόρθωσε να δώσει αυτός μόνο τους όρκους στην Πέλλα και οι ίδιοι οι πρέσβεις να παραμείνουν εκεί, μέχρι να συμπληρωθούν οι προετοιμασίες της πολεμικής επιχείρησης εναντίον των Φωκέων. Συνεχίζοντας, ο αντίπαλος του Φιλίππου λέγει ότι, αφού ο Φίλιππος ήταν σε όλα έτοιμος, πήρε το στράτευμά του και ακολουθούμενος από τους πρέσβεις έφτασε στις Φερές της Θεσσαλίας, όπου και οι σύμμαχοι του Φιλίππου έδωσαν τους όρκους της ειρήνης και της συμμαχίας στο πανδοχείο που βρισκόταν πριν από το Διοσκούρειο.

Από τις παραπάνω πληροφορίες του Δημοσθένη, συμπεραίνουμε ότι οι όρκοι δόθηκαν με τη δική του παρουσία στις Φερές από τους συμμάχους του, ενώ ο ίδιος ορκίστηκε στην Πέλλα. Η άποψη ορισμένων ερευνητών, ότι οι όρκοι του Φιλίππου και των συμμάχων του δόθηκαν στις Φερές, στηρίζεται κυρίως στη γραφή *ὡμολόγησε* αντί του *ὥμοσε*, αλλά δε φαίνεται πειστική².

Μετά τους τελικούς όρκους³, έχοντας

πλέον την κατάσταση στα χέρια του, ο Φίλιππος κατέλαβε την Άλω, έγινε κύριος των Θερμοπυλών και συνέτριψε ολοκληρωτικά τους Φωκέις, με συνέπεια τον έλεγχο της δελφικής αμφικτιονίας, που θα του χρησίμευε ως όργανο για να επιβάλει τον έλεγχό του στα ελληνικά πράγματα.

Η ορκωμοσία έγινε στα τέλη Ιουνίου του 346 π.Χ., γιατί η αθηναϊκή πρεσβεία επέστρεψε στην Αθήνα την 13η του μήνα Σκιροφοριώνα, δηλαδή στις 8 Ιουλίου.

Η μαρτυρία για το Διοσκούρειο και το πανδοχείο των Φερών επαναλαμβάνεται από το Θεοδώρητο Κύρρου (Θεραπευτικά, VIII, 5ος αι. μ.Χ.), αλλά από σύγχυση εντοπίζεται στην Αθήνα: *Καὶ μὲντοι καὶ τοὺς Τυνδαρίδας θεοὺς ἐκάλεσαν Ἕλληνας, καὶ Διοσκούρους ὠνόμασαν, καὶ Ἐφεστίους καὶ ἄνακας καὶ τεμενῶν οὐκ ἐν Σπάρτῃ μόνον, ἀλλὰ καὶ Ἀθήνῃσι τούτους ἠξίωσαν. Καὶ τούτοις μὲννηται Δημοσθένης, οὕτωςι λέγων Ἐν τῷ πανδοκίῳ τῷ πρὸ τοῦ Διοσκουρείου.*

Ο Πολύαινος (Στρατηγήματα VI. 1, 3), σε ένα από τα σοφίσματα του τυράννου των Φερών Ιάσονα⁴, αναφέρεται σε θεοξένια⁵

σ. 43-59 στο βιβλίο Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage, W. L. Adams - E. N. Borza (1982). C. Cawkwell, Ο Φίλιππος και η δελφική αμφικτιονία, σ. 78-89 στο βιβλίο, Φίλιππος, βασιλεύς των Ελλήνων, 1980. Ραμού, ό.π., σ. 43 κ.ε.

4. Για τον Ιάσονα βλ. Ξενοφών, Ελληνικά, VI. 1, 4-19. RE, IX, 1, σ. 771-777 (Stählin). Ισοκράτης, Φίλιππος 119. O. Wasteleake, Thessaly in the Fourth Century B.C. (1935). M. Σακελλαρίου, Ιστορία του Ελλην. Έθνους Γ 1 (1972), σ. 104-106 και 410-414. J. Cargil, The Second Athenian League, 1981. σ. 83-85. Θ. Αξενίδης, Η Πελασγίς Λάρισα και η αρχαία Θεσσαλία, Α. 1947, σ. 180 κ.ε.

5. Για τα θεοξένια βλ. F. Deneken, De theoxeniis, 1881. 1 κ.ε. E. Simon, Gnomon 42 (1970), σ. 709. K. Schauenburg, Χαριστήριο Mansel I, σ. 101 κ.ε. J. H.

2. Α. Ραμού, Φίλιππος και Δημοσθένης ως πολιτικοί αντίπαλοι, 1969, σ. 52, σημ. 39.

3. Νεότερη βιβλιογραφία για τη Φιλοκράτειο ειρήνη βλ. J. R. Ellis, Philip and the Peace of Philocrates,

των Διοσκούρων στις Φερές: 'Ιάσων πόλεμον νικήσας ἔφη πρὸς τὴν μητέρα, τοὺς Διοσκούρους φανερωτάτους αὐτῷ γενέσθαι συμμάχους, καὶ διὰ τοῦτο εὖξασθαι νικήσας ξενίσαι τοὺς θεοὺς· κεκληκέναι δὲ ἐπὶ εὐωχίαν τοὺς ἡγεμόνας τοῦ στρατεύματος καὶ λοχαγούς καὶ ταξιάρχους καὶ τοὺς ἐν τέλει πάντας. Ἡ δὲ πιστεύσασα ὅσον εἶχε κόσμον ἐκπωμάτων, κρατήρων, τραπεζῶν, ἀργύρου, χρυσοῦ πάντα ἔπεμψεν· ὁ δὲ πολλῶν χρημάτων κύριος γενόμενος, τὸν μισθὸν ἀπέδωκε τοῖς μισθοφόροις.

Ο Ἰάσωνας προσκαλεῖ τους Διοσκούρους σε θεοξένια, για να γιορτάσει τα επινίκεια κάποιου πολέμου. Οι Διόσκουροι, οι ίδιοι ἐφιπποὶ και σύμμαχοι του στρατού και του ιππικού του Ἰάσωνα⁶ —που ως πολέμαρχος φαίνεται ότι τους τιμοῦσε συχνά, για να γίνει πιστευτός από τη μητέρα του— παριστάνονται στο μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο από τη Λάρισα, του 2ου αι. π.Χ., που βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο του Λούβρου⁷. Η μοναδική μνεία θεοξενίων στους Διοσκούρους από τον Ἰάσωνα στη Θεσσαλία, μας οδηγεί στη σκέψη μήπως ο μεγάλος τύρραννος των Φερών κατέστησε τη λατρεία των Διοσκούρων για ευνόητους λόγους δημοφιλή στις Φερές. Δεν αποκλείεται να μερίμνησε για το κτίσιμο κά-

ποιου ναοῦ προς τιμὴν τους, σε χώρο που θα σχετιζόταν με το ιππικό και το στρατό του⁸.

Στο Μουσείο του Βόλου (Λ 770) υπάρχει αδημοσίευτο μαρμάρινο κεφάλι Διοσκούρου, στο μισό του φυσικού μεγέθους, που βρέθηκε στη Λάρισα. Στο κεφάλι του φοράει πῖλο με εξάκτινο αστέρι. Χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.

Την ὑπαρξη της λατρείας των Διοσκούρων στις Φερές επιβεβαιώνουν επιγραφικά τρεις αναθηματικές στήλες:

Η πρώτη μαρμάρινη αναθηματική στήλη⁹ μεταφέρθηκε από τον έκτακτο επιμελητή Ν. Γιαννόπουλο στο Μουσείο του Αλμυρού και πρωτοπαρουσιάστηκε στο Δελτίο Φιλαρχαίου Εταιρείας της Ὀθρυος (ΔΦΕΟ) II, Αλμυρός 1899, 9, 12, ως εξής: «Ὑν Βελεστίνω, ἐν τινι τάφω, ανευρέθη ὑπὸ ιδιώτου πλαξ φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην: ΖΩΠΥΡΟΣ / PARMENIΩΝΟΣ / ΔΙΟΣΚΟΥΡΟΙΣ. Αναθηματικὴ ἐπιγραφή του Ζωπύρου του Παρμενίωνος εἰς τὸν ναόν των Διοσκούρων μετενεχθεῖσα πιθανῶς βραδύτερον και τεθείσα ἐπὶ μεταγενεστέρου τάφου». Ὑψ. 1,34, πλ. 0,53, πᾶχ. 0,09 μ. Ὑψ. γραμμ. 0,02-0,03 μ.

Η δεύτερη μαρμάρινη αναθηματική στήλη αναφέρεται από τον Α. Αρβανιτόπουλο (ΠΑΕ 1910, σ. 234): «Ἐκ τοῦ χωρίου Βελεστίνου μετεκομίσασμεν εἰς Βόλον στήλην αναθηματικὴν τοῖς Διοσκούροις, ομοίαν ἐν IG IX², 419». Ὅπως μπορεῖ κανεὶς να

Harrison, Themis, A Study of the Social Origins of Greek Religion, 1977, σ. 304-307.

6. Για τον πολυπληθὴ μισθοφορικὸ και συμμαχικὸ στρατό του Ἰάσωνα, βλ. Ξενοφών, Ἑλληνικά, VI, I, 4 και 6.

7. L. Heuzey, Mission archéologique de Macédoine, 1876, σ. 419 κ.ε., πίν. 25, I. Deneken, ὁ.π., σ. 6-7. M. P. Nilsson, Ἑλληνικὴ λαϊκὴ θρησκεία. 1966, μετάφρ. I. Κακριδῆ, σ. 65 κ.ε., εἰκ. 31. Στο ἴδιο βιβλίο στα αγγλικά, σ. 68-69, εἰκ. 32. L. R. Farnell, Greek Hero Cults and Ideas of Immortality, 1921, σ. 219-220.

8. Η πεδινὴ ἑκταση ΒΑ. των Φερών, πέρα από τη σιδηροδρομικὴ γραμμὴ Βόλου-Λάρισας, πρόσφερε στο στρατό και το ιππικὸ του Ἰάσωνα ἄριστο χώρο για τὴν ἀσκήσή του. Ἐνας ναὸς των Διοσκούρων σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ἦταν ἰδιαίτερα χρήσιμος.

9. O. Gern, IX, 2, σ. 419. Sardé-Laurent, BCH XXVI (1902), σ. 388, αρ. 96.

Εικ. 1. Αναθηματική στήλη των Διοσκούρων (Μ. Βόλου Ε 666).

δει, η δεύτερη στήλη (ε ι κ. 1) έχει εγγεγραμμένο ανάγλυφο αέτωμα με μια ασπίδισκη στο κέντρο του. Κάτω από το οριζόντιο γείσο του αετώματος υπάρχει η επιγραφή του 3ου αι. π.Χ.: ΖΩΠΥΡΟΣ / ΥΠΕΡ ΛΕΟΝΤΟΣ / ΔΙΟΣΚΟΥΡΟΙΣ. Η στήλη έχει απολεπίσματα και η διάβρωση από τις καιρικές συνθήκες απλώνεται σε όλη της την επιφάνεια. Το μάρμαρο είναι λευκόφαιο με λοξά νερά. Ύψ. 0,79, πλ. 0,29, πάχ. 0,08 μ.¹⁰.

Στην πρώτη αναθηματική στήλη ένας Ζώπυρος Παρμενίωνος αναθέτει τη στήλη για κάποιο λόγο στους Διοσκούρους, ενώ στη δεύτερη αναθέτης πάλι είναι ένας Ζώπυρος, που αφιερώνει τη στήλη στους Διοσκούρους για το Λέοντα. Η ομοιότητα των στηλών και των γραμμάτων, καθώς και του ονόματος, μας οδηγούν στη σκέψη μήπως ο αναθέτης είναι το ίδιο πρόσωπο, ο Ζώπυρος Παρμενίωνος.

Η τρίτη αναθηματική μαρμάρινη στήλη βρέθηκε στη «Μαγούλα» του αγροκηπίου Βελεστίνου και μεταφέρθηκε από τον παλιό φύλακα αρχαιοτήτων Φερών Β. Μαλιάκα στο Μουσείο του Αλμυρού. Ο Γιαννόπουλος που τη δημοσιεύει (ΑΕ 1930, σ. 180) αναφέρει: «Στήλη αναθηματική εντελής λευκού μαρμάρου μετ' αετώματος και ακρωτηρίων, ευρεθείσα κατ' εκσκαφήν εν τη «Μαγούλα» αγροκηπίου Βελεστίνου πλησίον του μνημείου των πεσόντων οπλιτών εις τον πόλεμον του 1897».

Η στήλη φέρει την επιγραφή: ΚΟΤΤΥΦΑ ΠΕΤΑΛΙΑΙΑ / ΠΕΡ ΣΙΜΟΥΝΟΣ / ΕΥΞΑΜΕΝΑ ΔΙΟΣΚΟΥΡΟΙΣ. Σύμφωνα με το σχήμα των γραμμάτων η στήλη χρονολο-

10. Μουσείο Βόλου Ε 666. Bequignon, ό.π., σ. 91, αρ. 62.

γείται μέσα στον 3ο αι. π.Χ. Ὑψ. 1,20, μέγ. πλ. 0,37, πάχ. 0,10 μ.¹¹. Ὑψ. γραμμ. 0,015 μ.

Για τις δύο πρώτες στήλες δεν ξέρουμε την ακριβή θέση που βρέθηκαν, ενώ για την τρίτη μαρτυρείται ότι βρέθηκε «κατ' εκσκαφήν» στη «Μαγούλα» του αγροκηπίου, θέση όπου θα προσπαθήσουμε να δείξουμε παρακάτω ότι βρίσκεται το ιερό των Διοσκούρων¹².

Οι μέχρι σήμερα ερευνητές των Φερών έκαναν διάφορες υποθέσεις για τη θέση του Διοσκουρείου.

11. Βλ. και Bequignon, ό.π., σ. 96, αρ. 78.

12. Οι Διόσκουροι στη Θεσσαλία λατρεύονταν ως Μεγάλοι Θεοί (βλ. IG IX², 581 από τη Λάρισα και 264 από το Κιέριο), ως Θεοί Διόσκουροι (επιγραφή από τους Γόννους, Μ. Λάρισας Ε 888, ανάγλυφο από το Χόρτο Μαγνησίας στο Μουσείο Βόλου, Ε 888, δημοσιευμένο από τον Αρβανιτόπουλο, ΠΑΕ 1910, σ. 221), ως Θεοί Σωτήρες (IG IX², 34 από την Υπάτη) και ως Σουτεϊρίουν (IG IX², 1229 από τη Φάλαννα).

Οι μυθολογικές σχέσεις των Διοσκούρων και των μυκηναίων ηρώων της Θεσσαλίας είναι πολύ στενές. Πρβλ. RE V, I, στ. 1120-1121, λ. Dioskuren (Bethe).

Για τους Διοσκούρους βλ. EAA III, σ. 122-127 (V. Bianco). W. A. Roscher, Lexikon der griechischen und römischen Mithologie, I, I, 1154-1177. RE V, I, στ. 1087-1123, λ. Dioskuren (Bethe). M. P. Nilsson, The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion, 1950, σ. 541 κ.ε. Ο ίδιος, Geschichte der griechischen Religion, I, 1950, σ. 380 κ.ε. Ο ίδιος, Griechische Feste von religiöser Bedeutung, 1957², σ. 417. Ο ίδιος, Η μυκηναϊκή προέλευση της ελληνικής μυθολογίας, μετάφραση Ι. Κ. Μαζαράκη-Αινιάν, 1979, σ. 83-87. F. Chapouthier, Les Dioscures au service d'une déesse, 1935. AE 1955, σ. 91-113. AD 19 (1964): Μελέτα, σ. 199-265. F. Deneken, ό.π., σ. 1.

Για τους Καβείρους στη Θεσσαλία, βλ. RE X, 2, στ. 1417-1418, λ. Dioskuren (Kern). Για την αναθηματική στήλη στους Καβείρους από τη Λάρισα, βλ. AE 1910, σ. 375, αρ. 23.

Ο Stählin¹³ υπέθεσε ότι το Διοσκούρειο ήταν ο ναός που τελικά αποδείχθηκε πως είναι της Εννοδίας και του Διός Θαυλίου¹⁴ (σ χ έ δ. 1, 8).

Ο Liebinger¹⁵, βασιζόμενος στην αναφορά του Leake¹⁶ για ένα μικρό στρογγυλό ναό κοντά στην Υπέρεια Κρήνη¹⁷ (σ χ έ δ. 1, 9), προτείνει την ταύτιση «του λεγόμενου ναού» με το ναό του Κάστορα και του

13. Stählin, ό.π., σ. 107.

14. Για το ιερό του Διός Θαυλίου στις Φερές βλ. Bequignon, ό.π., σ. 29 κ.ε. K. Killian, Fibeln in Thessalien, 1975, σ. 186. Για τις πόρπες, ό.π., σ. 6 κ.ε. Για άλλα χάλκινα από το ίδιο ιερό, βλ. I. Killian-Dirlmeier, Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit, 1979, σ. 6 κ.ε.

Για το Δία Θαύλιο βλ. W. Baege, De Macedonum sacris, 1913, σ. 63. J. N. Kalleris, Les anciens Macédoniens, I, 1954, σ. 183 σημ. 4 και II, 1976, σ. 593 σημ. 3. Bequignon, ό.π., σ. 87-88. V. Constanzi, Atti della Accademia delle scienze di Torino, 1913/14, σ. 907-913. Ο ίδιος, Athenaeum 1913, Pavia, σ. 406-411 και 1914, σ. 49-51. Για επιγραφές του Διός Θαυλίου από τη Θεσσαλία, βλ. ΠΑΕ 1907, σ. 151-153 και AE 1910, σ. 407, 1913, σ. 218, I, 1914, σ. 92 και 1915, σ. 78, εικ. I. Hiller von Gärtringen, Hermes 1911, σ. 154-156. Επίσης ΔΑΕΟ 1913, σ. 25-29. Για τις επιγραφές του Δία Θαυλίου από τα Φάρσαλα, βλ. A. S. McDewitt 1970, σ. 26, αρ. 169-170 και από τις Φερές, σ. 36, αρ. 238-241. Για μια άλλη υπόσταση του Διός από το ίδιο ιερό, του Διός Αφρίου, βλ. Ν. Δ. Παπαχατζής, Δίας Ἄφριος, Κέρνος, Χαριστήριον Μπακαλάκη, 1972, σ. 119-121. Μια τρίτη αναθηματική στήλη από την ίδια θέση βρίσκεται στο Μουσείο Βόλου, Ε 1289, με την επιγραφή Διί Αφρίου-Θαυλίου σε μία λέξη.

Για την Εννοδία, βλ. Αρχαιογνωσία 2 (1981), σ. 96-106, Α. Mustaka, Kult und Mythos auf thessalischen Münzen, 1983.

15. J. Liebinger, De rebus Pheraeis, 1862.

16. W. M. Leake, Travels in Northern Greece IV, 1835, σ. 441.

17. Bequignon, ό.π., σ. 18, 21 κ.ε.

Πολυδεύκη. Η πρόταση αυτή είναι τολμηρή. Άλλωστε, πρέπει να αναφερθεί ότι ο Liebingner δεν επισκέφτηκε ποτέ τις Φερές, για να έχει σαφή αντίληψη του τόπου.

Ο Αρβανιτόπουλος (ΠΑΕ 1910, σ. 231), από ένα δωρικό σπόνδυλο που είδε στην κορυφή της «Μαγούλας» αγροκηπίου, συμπεραίνει κάποιο ναό πάνω σ' αυτή. «Ολίγον περαιτέρω του σιδηροδρομικού σταθμού Βελεστίνου, εις την αρχήν της εις Ριζόμυλον οδού υπάρχει προϊστορικός συνοικισμός, εφ' ου και εις μεταγενεστέρους χρόνους εκτίσθησαν οικοδομήματα, διότι είδομεν δώριον σπόνδυλον μετ' αυλάκων και τοίχον ασβέστου· θα ήτο ναός τις, εφ' ου εκτίσθη κατόπιν εκκλησία και σταθμός Τουρκικός». Ο ναός που υποθέτει ο Αρβανιτόπουλος, ίσως να είναι των Διοσκούρων, όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε παρακάτω.

Η «Μαγούλα» αγροκηπίου είναι ένας χαμηλός λοφίσκος, που κατοικήθηκε ήδη στα νεολιθικά χρόνια¹⁸, πάνω στον οποίο υπάρχουν σήμερα μερικά πεύκα και κυπαρίσσια. Στην κορυφή του υπάρχει μια υδατοδεξαμενή σε χρήση και στο βόρειο τμήμα του γεωργικές αποθήκες (σ χ έ δ. 1, 1). Στο ανατολικό τμήμα του υπάρχουν επιφανειακά αρχαίες πωρόπλινθοι διάφορων μεγεθών, κομμάτια μαρμάρων και άλλες πέτρες.

Ο Γιαννόπουλος¹⁹, δημοσιεύοντας μια μεγάλη μαρμάρινη ανάγλυφη ενεπίγραφη

επιτύμβια στήλη²⁰ των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, που βρέθηκε «κατ' εκσκαφήν» κοντά σε κιβωτιόσχημο τάφο στη «Μαγούλα» αγροκηπίου, αναφέρει ότι εκεί υπήρχε νεολιθικός οικισμός, που κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο των Φερών. Επίσης βρήκε και μετέφερε στο Μουσείο του Βόλου βυζαντινά όστρακα, ένδειξη ότι η «Μαγούλα» ξανακατοικήθηκε το μεσαίωνα.

Ο συνάδελφος Ε. Κακαβογιάννης²¹ βρήκε το 1977 μια μαρμάρινη στήλη σε μορφή ναΐσκου, ίσως επιτύμβια, με δυσδιάγνωστη επιγραφή στο επιστύλιό της, ανάμεσα στις πέτρες και τα μάρμαρα που βρίσκονται στην κορυφή της «Μαγούλας» αγροκηπίου.

Ο Μ. Σακελλαρίου²² σχολιάζει ότι η συμφωνία του Φιλίππου με τους Αθηναίους επικυρώθηκε με τον όρκο που έδωσε όχι σε ένα ιερό, αλλά σε ένα πανδοχείο κοντά στις Φερές, ενώ σε μικρή απόσταση από αυτό υπήρχε ναός των Διοσκούρων. Με αυτό τον τρόπο ήθελε να δείξει ότι δεν απέδιδε σημασία στη σύναψη της ειρήνης με τους Αθηναίους και τους συμμάχους τους.

Ο Μακεδόνας βασιλιάς, με το να δώσει τους όρκους στο πανδοχείο και όχι στο Διοσκούρειο, που βρισκόταν κοντά και μετά από αυτό, δεν ήθελε να δείξει ότι δεν απέδιδε σημασία στη σύναψη της ειρήνης. Αντίθετα, πάντα προσπαθούσε να κρύβει

18. ΠΑΕ 1910, σ. 231. ΑΕ 1932, σ. 29. Δ. Θεοχάρης, Νεολιθική Ελλάδα, 1973, σ. 349, αρ. 49.

19. ΑΕ 1932, σ. 27-29, εκ. 5 (Αρχαιολογικά Χρονικά).

20. Για τη στήλη, βλ. και Bequignon, ό.π., σ. 92-94, αρ. 69, πίν. XXIII, 4.

21. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 125.

22. Μ. Σακελλαρίου, ό.π., Γ 2, 1972, σ. 66.

τους πραγματικούς σκοπούς του και να προσφέρει όσο το δυνατό λιγότερες υποψίες για τις μελλοντικές του ενέργειες, δίνοντας στους αντιπάλους του ελπίδες και υποσχέσεις.

Από την τοπογραφία της περιοχής των Φερών πρέπει να αποκλειστεί η τοποθέτηση του Διοσκουρείου και του πανδοχείου προς τα νότια, τα δυτικά και τα βόρεια της αρχαίας πόλης των Φερών, εξαιτίας της ανωμαλίας του εδάφους και της γεωγραφικής θέσης της πόλης σε σχέση με τη μεγάλη οδική αρτηρία που περνούσε ανατολικά των Φερών, στην πεδιάδα. Από την Υπερεια Κρήνη (σ χ έ δ. Ι, 9) μέχρι το σιδηροδρομικό σταθμό Βελεστίνου (σ χ έ δ. Ι, 4) και τη «Μαγούλα» αγροκηπίου (σ χ έ δ. Ι, Ι) η περιοχή είναι γεμάτη με περιβόλια και φράχτες, όπως μαρτυρεί και ο Πολύβιος²³ περιγράφοντας τις κινήσεις των στρατευμάτων του Φιλίππου Ε' και του Ρωμαίου στρατηγού Φλαμινίνου, πριν από τη σύγκρουση στις Κυνός Κεφαλές, κατά το δεύτερο μακεδονικό πόλεμο (Ιούνιος 197 π.Χ.): *Κατὰ δὲ τὴν ἐπιούσαν ἀμφοτέροι δυσαρεστούμενοι τοῖς περὶ τὰς Φεράς τόποις διὰ τὸ καταφύτους εἶναι καὶ πλήρους αἵμασιων καὶ κηπίων ἀνέζευξαν* (βλ. σ χ έ δ. Ι, 7). Οι φράχτες και οι κήποι, που ποτίζονται από τα άφθονα νερά της Υπερείας Κρήνης, θα υπήρχαν πιθανότατα και στα κλασικά χρόνια, όταν υπογράφηκε η Φιλοκράτειος ειρήνη στο πανδοχείο των Φερών (346 π.Χ.).

Ανατολικά από τη γραμμή του τραίνου Βόλου-Λάρισας το έδαφος είναι πεδινό, χωρίς φράχτες και δέντρα. Από εδώ περ-

νούν σήμερα η εθνική οδός Αθηνών-Λάρισας και ο δρόμος Βόλου-Ριζόμυλου-Λάρισας (σ χ έ δ. Ι).

Οι αρχαίοι δρόμοι Λάρισας-Φερών-Φθιώτιδων-Θηβών, Παγασών-Φερών-Λάρισας περνούσαν από αυτή την περιοχή. Ο Αρβανιτόπουλος αναφέρει στην περιοχή αυτή νεκροταφείο με τύμβους και τάφους και σημειώνει το δρόμο, που βρισκόταν σε χρήση μέχρι τις ημέρες του, τη γνωστή «Βελεστινόστρατα»²⁴.

Ποιοι ήταν οι λόγοι για τους οποίους υπογράφηκε η Φιλοκράτειος ειρήνη στο πανδοχείο και όχι στο Διοσκούρειο των Φερών; Μερικές από τις συμμαχικές θεσσαλικές δυνάμεις θα είχαν συγκεντρωθεί στις Φερές, πάνω στο δρόμο της πορείας του Φιλίππου προς την Άλω, αναμένοντας την κάθοδο του στρατεύματός του. Η θέση της συγκέντρωσης θα ήταν η πεδιάδα βορειοανατολικά των Φερών, πέρα από την περιοχή με τους φράχτες και τους κήπους, στην περιοχή όπου συναντιόνταν οι αρχαίοι δρόμοι και από όπου περνούν και οι σημερινοί. Ο Μακεδόνας βασιλιάς και το στρατεύμά του, φθάνοντας κατάκοποι από τη Λάρισα, μετά από ταχεία πορεία, στρατοπέδευαν στην ίδια πεδινή έκταση, για να ξεκουραστούν και να συνενωθούν με τους Θεσσαλούς συμμάχους, ενώ οι Αθηναίοι και οι άλλοι πρέσβεις βρήκαν καταλυμα για τη νύχτα στο πανδοχείο²⁵ των Φερών, που βρισκόταν πάνω στο δρόμο, κοντά στο Διοσκούρειο. Την άλλη μέρα ο Φίλιππος, αφού ήταν παρόντες όλοι οι σύμμαχοί του και ήταν πλέον κοντά στην

23. Πολύβιος, XVIII, 20, Ι. Πρβλ. και Λίβιος, XXXIII, 6. Πρβλ. Bequignon, ό.π., σ. 20, σημ. 3.

24. ΠΑΕ 1907, σ. 154, 1911, σ. 30-32 και 1915, σ. 164-167.

25. RE XVIII, 3, σ. 520-529, λ. Πανδοκείον (Kruse).

Ἄλω και στις Θερμοπύλες, συναντήθηκε τελικά με τους Αθηναίους πρέσβεις και με τους πρέσβεις των συμμάχων των Αθηναίων στο πανδοχείο, όπου δόθηκαν οι όρκοι των συμμάχων του Φιλίππου, καθορίζοντας το τελικό κείμενο της συνθήκης. Το πανδοχείο, που εξυπηρετούσε τη μεγάλη κίνηση των ταξιδιωτών και των εμπόρων που περνούσαν από την κύρια οδό επικοινωνίας, θα ήταν μεγάλο και θα πληρούσε τις ανάγκες μιας τέτοιας τελετής.

Όλα τα πιο πάνω στοιχεία, σε συνδυασμό με τη μαρτυρία του Δημοσθένη, μας έπεισαν ότι έπρεπε να ερευνηθεί επιφανειακά η πεδινή έκταση νοτιοανατολικά από τη «Μαγούλα» αγροκηπίου. Έτσι, τον Οκτώβρη του 1983, μετά από περιοδεία στην περιοχή με το φύλακα αρχαιοτήτων Βελεστίνου Α. Βουλκούδη, διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα. Σε απόσταση γύρω στα 150 μ. νοτιοανατολικά από τη «Μαγούλα» αγροκηπίου, περίπου 125 μ. βορειοανατολικά από το σιδηροδρομικό σταθμό Βελεστίνου και γύρω στα 75 μ. ανατολικά του δρόμου Βόλου-Ριζόμυλου-Λάρισας, σε αγρό, παρατηρήσαμε τρεις σωρούς με αρχιτεκτονικό υλικό που μάζεψε ο ιδιοκτήτης, έπειτα από πρόσφατη βαθιά καλλιέργεια (σ χ έ δ. 1, 3): Μεγάλο σπόνδυλο από πωρώδη ηφαιστιογενή λίθο (ύψ. 0,82, διαμ. 0,30 μ.). Τμήματα δύο μεγάλων αράβδωτων σπονδύλων από σκληρό γκριζωπό λίθο (διαμ. 0,70-0,80 μ.). Μεγάλες λιθοπλίνθους από σκληρό γκριζο ντόπιο ασβεστόλιθο, με επιφάνειες δουλεμένες με βελόνι. Τμήματα ασβεστολιθικών πλακών και άλλων λίθων διάφορων διαστάσεων. Τμήμα μυλόπετρας από τραχείτη και τμήμα από μεγάλο πήλινο υδραγωγό, κυκλικής τομής. Στον αγρό, γύρω από τους σωρούς αυτούς, υπάρχουν πολλά κεραμικά λακωνικού τύπου, καθώς και αβαφής

και μελαμβαφής κεραμική. Το αρχιτεκτονικό υλικό πρέπει να προέρχεται από κάποιο μεγάλο κτίριο.

Ίσως εδώ βρίσκεται το πανδοχείο των Φερών, στην πεδιάδα, πάνω στην κύρια οδό επικοινωνίας, κοντά, νοτιοανατολικά και πριν από το Διοσκούρειο. Η συνηθισμένη μορφή του πανδοχείου σε μεγάλα αρχαία ιερά²⁶ ήταν τετράπλευρο κτίριο με εσωτερική αυλή, πολλά δωμάτια γύρω γύρω και όροφο.

Το πανδοχείο των Φερών, που δε γνωρίζουμε αν ήταν δημόσιο ή ιδιωτικό, θα εξυπηρετούσε το πλήθος των ταξιδιωτών και των ζώων τους. Θα διέθετε χώρους για φαγητό, καθαριότητα και ύπνο για τους ανθρώπους, σταύλους με τροφή και νερό για τα ζώα.

Οι Διόσκουροι, εκτός του ότι ήταν προστάτες και σωτήρες των ναυτικών και των ταξιδιωτών στη θάλασσα, ήταν και προστάτες των ταξιδιωτών στην ξηρά. Ως θεοί του σπιτιού και της φιλοξενίας, προστάτευαν τους οδοιπόρους και τους ξένους, και ως εκ τούτου ένα ιερό τους κοντά σε πανδοχείο γίνεται περισσότερο κατανοητό.

Λιγότερο από μισό χιλιόμετρο βορειοανατολικά από τη «Μαγούλα» αγροκηπίου και σε μικρή απόσταση νότια του αγροτικού δρόμου «Καναλιόστρατα» (παλιός δρόμος, που οδηγούσε στο χωριό Κανάλια και στην αποξηραμένη σήμερα αρχαία λί-

26. Βλ. τον ξενώνα στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου (Δ. Παπαχατζής, Πausanίου Ελλάδος Περιήγησις II, 1976, σ. 201, αρ. 12), το «Λεωνίδαιο» της Ολυμπίας (ό.π., V, 1979, σ. 271), τον ξενώνα του Ωρωπού (Β. Πετράκος, Ο Ωρωπός και το ιερόν του Αμφιαράου, 1968, σ. 112, παρ. πίν. Α).

Εικ. 2. Άγιος Γεώργιος, «Τούρκικα Μνήματα». Όρθια αρχιτεκτονικά μέλη.

μνη Βοιβήδα), υπάρχει μικρή προϊστορική μαγούλα, όπου στα βυζαντινά χρόνια κτίστηκε μικρός ναΐσκος, που ερειπώθηκε στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Ύστερα από λαθρανασκαφή με μηχανήμα, που έγινε στις αρχές Οκτωβρίου του 1983 και που κατέστρεψε τμήματα των τοίχων και του δαπέδου του ναΐσκου, διαπιστώθηκε η ύπαρξη μεγάλων αρχαίων πωροπλίνθων και λιθοπλίνθων (μήκ. 0,65-0,75, πλ. 0,55-0,75 και ύψ. 0,29-0,32 μ.), καθώς και βάση επιτύμβιας ή αναθηματικής στήλης από γκρίζο ντόπιο ασβεστόλιθο (ύψ. 0,28, μήκ. 0,52 και πλ. 0,32 μ.), με ορθογώνιο τόρμο στο μέσο της πάνω επιφάνειάς της (βάθ. 0,10, μήκ. 0,18, πλ. 0,11 μ.). Αν το αρχαίο αυτό υλικό δεν προέρχεται από κάποιο ναό στην

ίδια θέση, πιθανόν να μεταφέρθηκε για να κτιστεί ο βυζαντινός ναΐσκος από τα κτίρια που βρίσκονταν σε κοντινή απόσταση. Μεταξύ αυτών θα ήταν πιθανόν το πανδοχείο και το Διοσκούρειο.

Σε απόσταση 50 μ. δυτικά από το δρόμο που συνδέει το χωριό Άγιος Γεώργιος με το δρόμο Βόλου-Λάρισας και 700 μ. περίπου νότια από αυτόν, σε κοινοτικό χώρο που ονομάζεται «Τούρκικα Μνήματα», υπάρχουν διάσπαρτα διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, σε έκταση ενός περίπου στρέμματος, που προέρχονται από μεγάλο ή μεγάλα κτίρια (Σ χ έ δ. 1, 6' ε ι κ. 2). Παρατηρήσαμε πέντε πώρινους σπονδύλους από δωρικούς κίονες, έναν αράβδωτο σπόνδυλο, ένα μεγάλο μαρμάρινο κατώφλι

(μήκ. 2,20 μ.) και πολλές άλλες μαρμαροπλίνθους και ασβεστοπλίνθους. Τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη ήταν στημένα επίτηδες όρθια σε άτακτες θέσεις. Μικρές δοκιμαστικές τομές που ανοίξαμε, με πρωτοβουλία του συναδέλφου Ε. Κακαβογιάννη, δίπλα στα πιο σημαντικά από αυτά, απέδειξαν ότι η όρθια θέση τους ήταν σκόπιμη, επειδή κάτω από αυτά υπήρχαν μικρές πέτρες και πλάκες για να τα υποστηρίξουν. Δε βρέθηκαν αρχαία όστρακα και επίχωση. Το υλικό ήταν πολύ περισσότερο, γιατί οι κάτοικοι του χωριού πήραν παλιότερα λίθους για να κτίσουν το ηρώο

του χωριού. Το πιθανότερο είναι το υλικό αυτό να μεταφέρθηκε από τους Τούρκους των «Μικρών Φερών» (Αγίου Γεωργίου Βελεστίνου)²⁷ στη θέση αυτή, για να χρησιμοποιηθεί ως σήματα τάφων, από τα κοντινά κτίρια της περιοχής²⁸ και, δεν αποκλείεται, κι από το πανδοχείο των Φερών, που τα ερείπιά του ήταν ακόμα ορατά.

Η τοπογραφική έρευνα για τον εντοπισμό του Διοσκουρείου και του πανδοχείου των Φερών πιστεύουμε ότι τώρα προσφέρει τις βασικές προϋποθέσεις για τη μελλοντική ανασκαφική έρευνα των μνημείων αυτών.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

27. Ο Ρήγας Φεραίος στη «Χάρτα της Ελλάδος» (βλ. ΔΙΕΕ της Ελλάδος 14 (1960), σ. 245 κ.ε.), ονομάζει τον Άγιο Γεώργιο «Μικραί Φεραί» (Βιέννη 1797).

28. Για «το ηρώο», που ανέσκαψε ο Αρβανιτόπουλος, βλ. ΠΑΕ 1907, σ. 153-157, πίν. Β', εικ. 2. Bequignon, ό.π., σ. 27.

THE PANDOCHION AND THE DIOSKOURION AT PHERAE

The Pandocheion and the Dioskourion at Pherae have been recorded by Demosthenes (Peri Paraprosbeias, XXX, 158).

The so-called Peace-Treaty of Philocrates was signed in the Pandocheion, which was founded before the Dioskourion. This event was also recorded by Theodoritus in the 5th century A.D. (Therapeutica, VIII), although by confusion this author places the Pandocheion in Athens.

Polyaenus (Strategemata, VI, 1, 3) referring to one of the *sophismata* of Jason,

tyrant of Pherae, mentions the Theoxenia of the Dioskouroi at Pherae.

The cult of the Dioskouroi at Pherae is attested by three inscribed votive stelae, now housed in the Almyros and Volos Museums. One of them was found at Magoula Agrokepiou, 1.5 km. NE of Velestino, while the origin of the other two is unknown.

This led to a survey of the area around Magoula Agrokepiou and to the discovery, some 150 m. to the SE, of three piles of stone — constructive material, parts of unfluted

columns, etc. Judging from the scattered plain and black-burnished pottery, these finds are dating from the Classical and Hellenistic periods.

The location of the Pandocheion in this area seems quite probable. Moreover, the

size of the building, as well as its position on the main road connecting Larisa and Pargasae, could be considered adequate reasons for the choice of the Pandocheion as the place for signing the Peace-Treaty (346 B.C.).

PAUL CHRYSOSTOMOU

ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΤΑΞΙΑΡΧΗ ΤΗΣ ΜΕΣΑΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΝΔΡΟ

Βυζαντινές τοιχογραφίες, που τις σκέπαζαν τ' ασβεστοχρίσματα, ήρθαν στο φως τα τελευταία χρόνια (1978-1982) στο σταυρικό εγγεγραμμένο με τρούλο, του δικιόνιου τύπου ναό του Ταξιάρχη Μιχαήλ στη Μεσαριά της 'Ανδρου'. Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή στο επίθημα του βόρειου οκταγωνικού κίονα, η εκκλησία ανοικοδομήθηκε το έτος 1158, μήνα Μάρτιο, *ἐπὶ βασιλέως κυροῦ Μανουήλ τοῦ Κομνηνοῦ*. Κτήτορες ο Κωνσταντίνος Μοναστηριώτης και η σύζυγός του Ειρήνη Πρα-

σινή².

Στο Μάρτιο του 1158 χρονολογείται και άλλη, γνωστή από προηγούμενες δημοσιεύσεις επιγραφή, χαραγμένη σε μαρμάρينو αρχιτεκτονικό μέλος που βρέθηκε το 1978 πλάι στην Αγία Τράπεζα³ (ε ι κ. 1). Το μάρμαρο διαμορφώθηκε πολύ ύστερα σε κοσμημένη με ανάγλυφο βάση σταυρού, με την επιγραφή προς τα κάτω, μάλλον απ' τον τεχνίτη που κατασκεύασε το σωζόμενο μαρμάρينو τέμπλο, πιθανότατα από τον Κωνσταντίνο Μοναστηριώτη στο έτος 1775, σύμφωνα με την επιγραφή στο βόρειο κίονα⁴.

1. Εργασίες της 2ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, που πραγματοποίησαν με τη διεύθυνσή μου ο συντηρητής Ν. Μίνος και συνεργάτες (Σ. Μίνου, Ι. Γρατσιάνης κ.ά.) σε βραχύχρονες θερινές περιόδους. Σε πολλά σημεία η έρευνα ήταν δειγματοληπτική. Οι εργασίες δε συμπληρώθηκαν. Για την εκκλησία βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, Βυζαντινά μνημεία της 'Ανδρου, ΑΒΜΕ Η' (1955-56), σ. 8 κ.ε.

2. Ορλάνδος, ό.π., σ. 28 κ.ε., εικ. 19.

3. Από το Ν. Μίνο. Ο Ορλάνδος είχε σημειώσει ότι δε βρισκόταν στην εκκλησία (ό.π., σ. 31).

4. Ορλάνδος, ό.π., σ. 32 κ.ε., εικ. 20.

Εικ. 1. Η επιγραφή του έτους 1158 από τον Ταξιάρχη της Μεσαριάς.

Η τετράστιχη, μεγαλογράμματη επιγραφή (λείπουν μέρη στην άκρη δεξιά) έχει, σε ανάγνωση που διαφέρει σε μερικά σημεία από του Δ. Π. Πασχάλη⁵, ως εξής:

*ΔΑΝ(ΙΗΛ)⁶ Μ(Ο)Ν(Α)Χ(ΟΥ) ΤΟΥ ΓΟΥΡΙΣ ΜΕ-
ΝΟΥ ΚΑΙ ΚΟCΜΑ ΤΟΥ ΠΙ[ΚΡΗ]/ΚΑΙ ΟΙ
ΑΝΑΓΙ 'Γ' ΝΟCΚΟΝΤ(ΕC) ΕΥΧ(Ε)C ΘΕ ΔΙΑ
Τ(ΟΝ) ΚΤ[ΗΤΟΡΑ]⁷/ Ο Θ(ΕΟ)C CΩCΙ ΑΥ-
Τ(ΟΝ) ΜΙΝΙ ΜΑΡΤΗΩ [ΕΤΟΥC]/ ΖΧΕC ΒΑCΙ-
ΛΕΒΟΝΤ(ΟC) ΜΑΝΟΥΗΛ ΤΟΥ ΚΟΜΝ(ΗΝ)ΟΥ*

5. Χριστιανική 'Ανδρος, Andros Sacra, ΔΧΑΕ, περ. Β' - τ. Α' (1924), σ. 13. Ο ίδιος, Μεσαιωνικά και μεταγενέστερα επιγραφαί της νήσου 'Ανδρου, ΕΕΒΣ Δ' (1927), σ. 50. Ορλάνδος, ό.π., σ. 31. Η επιφάνεια της επιγραφής έχει μέγιστο μήκος 0,43 και ύψος 0,125 μ. Ύψος γραμμάτων 0,02 μ.

6. Η συμπλήρωση του ονόματος κατά Πασχάλη.

7. 'Ομοια. Προφανώς η επιγραφή σωζόταν ακέραιη όταν τη διάβασε ο Πασχάλης.

8. Θα συμπλήρωνα *διὰ τούς κτήτορας*, σε αναλογία με την αναγραφή *τῶν κτητόρων* στην πρώτη επιγραφή (βλ. Ορλάνδος, ό.π., υποσημ. 2), αλλά στη μεταγραφή ο Πασχάλης σημειώνει *ΔΙΑ Τ ΚΤΙΤΟΡΑ*. (Χριστιανική 'Ανδρος, ό.π., υποσημ. 5).

Η επιγραφή είναι σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της 'Ανδρου, όπου μεταφέρθηκε επίσης μικρό τμήμα από μάρμαρο με επιπεδόγλυφη διακόσμηση του 12ου αι., που βρέθηκε στο χώρο της εκκλησίας.

Σαν άρχισε η έρευνα στα επιχρίσματα, ήταν ορατές στο Ιερό και στον κυρίως ναό οι τοιχογραφίες⁹: Στην καμάρα του Ιερού η Ανάληψη (ε ι κ. 2), σωζόμενη κατά μέρος, και διακοσμητικό σχέδιο στην παρυφή της δυτικά. Στο φουρνικό που καλύπτει την πρόθεση, η Παναγία Βλαχερνήτισσα σε προτομή, εγγραφόμενη σε κύκλο, με το Χριστό σε μετάλλιο στο στήθος. Στα ανατολικά λοφία του φουρνικού, ο Ιωακείμ και η 'Αννα σε κυκλικά στηθάρια. Στο φουρνικό του διακονικού, ο αρχάγγελος Μιχαήλ σε προτομή, με σκήπτρο και σφαίρα. Στην καμάρα του βορειοδυτικού διαμερίσματος του κυρίως ναού, στη νότια πλευρά

9. Ορλάνδος, ό.π., σ. 26. Κ. Μ. Skawran, The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece, Πραιτώρια 1982, σ. 176.

η Γέννηση της Παναγίας (ε ι κ. 3) και στη βόρεια τα Εισόδια¹⁰ (ε ι κ. 4).

Τα επόμενα χρόνια αποκαλύφθηκαν οι εξής τοιχογραφίες:

Πρόθεση

Στο βόρειο τοίχο, τμήματα από τρεις ολόσωμους, μετωπικούς ιεράρχες, με όμοια στάση και χειρονομίες. Ο αριστερός,

10. Οι δύο παραστάσεις από την ιστορία της Παναγίας αναφέρονται πρώτη φορά εδώ.

Εικ. 2. Η Ανάληψη (λεπτομέρεια).

Εικ. 3. Η Γέννηση της Παναγίας (λεπτομέρεια). Η προετοιμασία του λουτρού.

που σώζεται περισσότερο, έχει το δεξιό χέρι του μπροστά, μάλλον σε ευλογία, και κρατεί στο αριστερό κλειστό, σταχωμένο βιβλίο.

Διακονικό

Ίχνη ζωγραφικής στο νότιο τοίχο (δείγμα).

Κυρίως ναός

Βορειοδυτικό διαμέρισμα: Στο τύμπανο της δυτικής πλευράς, η Φιλοξενία του Αβραάμ· διακρίνονται οι μορφές των τριών αγγέλων. Ακολουθούσε κάτω η παράστα-

ση των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης με το σταυρό. Αποκαλύφθηκε δεξιά ο άγιος Κωνσταντίνος, ολόσωμος κατά μέτωπο, με το αριστερό χέρι του στο στήθος, στηρίζοντας με το δεξιό το σταυρό, ορατό κατά μέρος (εικ. 5). Στο βόρειο τοίχο, τμήματα από τρία κυκλικά στηθάρια αγίων (ίσως τέσσερα αρχικά), σε μεσαία ζώνη του διακόσμου, κάτω απ' τα Εισόδια της Παναγίας, και μέρη από ολόσωμες μορφές αγίων, σε τρίτη ζώνη κάτω. Νοτιοδυτικό διαμέρισμα: Το επάνω μέρος της μορφής ολόσωμου κατά μέτωπο στρατιωτικού αγίου, στην κάτω ζώνη. Στην αντίστοιχη

Εικ. 4. Τα Εισόδια της Παναγίας (λεπτομέρεια).

ζώνη του δυτικού τοίχου, δείγμα απ' τα φορέματα άλλου αγίου.

Νάρθηκας

Στο δυτικό, το βόρειο και το νότιο τοίχο, αταύτιστες παραστάσεις που έχουν αποκα-

λυφθεί κατά μέρος. Στους θόλους, η Δευτέρα Παρουσία· χοροί αγίων και ο παράδεισος στη βόρεια καμάρα, η κόλαση στη νότια και μικρά τμήματα τοιχογραφίας (δείγματα) στην κεντρική καμάρα. Συγκεκριμένα: Στην ανατολική πλευρά του βό-

Εικ. 5. Ο άγιος Κωνσταντίνος (λεπτομέρεια).

ρειου θόλου, τέσσερις χοροί σε δύο επάλ-
ληλες ζώνες. Ο πρώτος χορός αριστερά
επάνω είναι των προφητών (ορατοί μπρο-
στά οι προφητάνακτες Δαβίδ και Σολομών
και τρίτος προφήτης με μακριά λευκή κό-
μη, ίσως ο Ησαΐας) και ο δεύτερος δεξιά
στην κάτω ζώνη μάλλον των αποστόλων.
Οι μορφές κατευθύνονται δεξιά, προς τον
κεντρικό θόλο, όπου θα εικονιζόταν ο Χρι-
στός κριτής με τους αποστόλους και τους
αγγέλους. Στη δυτική πλευρά της καμάρας,
με αντίστοιχη κατεύθυνση, οι άγιοι Πά-
ντες στην πύλη του παραδείσου, με τον

Πέτρο που προπορεύεται και στην πυκνή
ομάδα πίσω τον Παύλο μ' έναν ιεράρχη
πλάι και τους άλλους αγίους. Στην κλειστή
πύλη, σεραφεΐμ και μπροστά ένας άγγελος
με ορθωμένα φτερά, γυρισμένος προς τους
αγίους. Στην ανατολική πλευρά της νότιας
καμάρας (ε ι κ. 6-9), από αριστερά οι τι-
μωροί άγγελοι και οι χοροί των αμαρτω-
λών στον πύρινο ποταμό και στην άκρη
επάνω δεξιά ο Αντίχριστος. Στη δυτική
πλευρά, τα μαρτύρια των κολασμένων. Στο
τύμπανο του νότιου τοίχου, σπαράγματα
μορφής αγγέλου.

Εικ. 6. Η Δεύτερα Παρουσία (λεπτομέρεια). Ἄγγελος.

Θα πρέπει να σημειωθούν περισσότερα για τις παραστάσεις της νότιας καμάρας του νάρθηκα, που έχουν αποκαλυφθεί σε μεγάλη ανάλογα έκταση, για το εικονογραφικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν.

Στην ανατολική πλευρά¹¹, όσα συμβαίνουν είναι στον ποταμό του πυρός, που δί-

11. Η επιφάνεια έχει μήκος 2,05 και ύψος 2,20 μ.

Εικ. 7. Η Δευτέρα Παρουσία (λεπτομέρεια). Τιμωροί άγγελοι και αμαρτωλοί στον πύρινο ποταμό.

νει το καστανοκόκκινο βάθος με τις γλώσσες που ασπρίζουν εδώ κι εκεί της φωτιάς και τις ανταύγειες που φεγγίζουν στα φορέματα και τα πρόσωπα. Η πολύμορφη σύνθεση ξεδιπλώνεται σε συνέχεια με τη δεξιό-

στροφή, δυναμική κίνηση των τιμωρών αγγέλων, με τη χαμηλότονη αντικίνηση και τα «στάσιμα» των αμαρτωλών στους πυκνούς και μικρογραφημένους ομίλους και κλείνει με την αντίστροφή, προς τ'

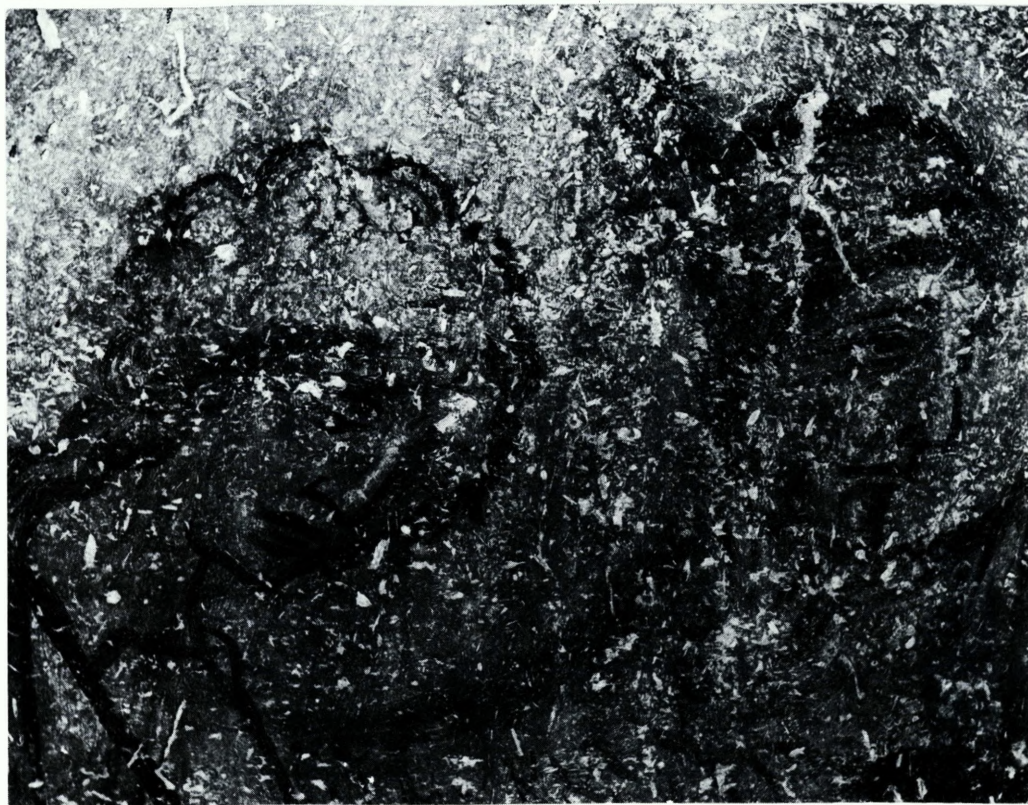

Εικ. 8. Η Δευτέρα Παρουσία (λεπτομέρεια). Άγγελοι σε μονοχρωμία.

αριστερά, θέση του Αντίχριστου στην κορυφή δεξιά.

Αριστερά, στην αρχή παριστάνονται τέσσερις το λιγότερο άγγελοι, σε επένθεση ο ένας πίσω απ' τον άλλο, σε ζωηρό βηματισμό δεξιά. Του μεσαίου τα όρθια φτερά

διασταυρώνονται σ' εντυπωσιακό κλείσιμο ψηλά, όπως στα εξαπτέρυγα. Ο πρώτος άγγελος, με αγαλματένιο σώμα, με προβαλλόμενο το δεξιό πόδι του που σηκώνεται σχεδόν σε ορθή γωνία, απλώνει το δεξιό χέρι ίσια μπροστά του, όπου στέ-

Εικ. 9. Λεπτομέρεια της εικ. 8.

κεται πλάι ένας βασιλιάς (εικ. 6). Ελαφρά γυρισμένος αυτός προς τον άγγελο, εκκλινεί με σκυμμένο κεφάλι και τα χέρια σε δέηση, το δεξιό του στο στήθος με την παλάμη προς τα έξω και το αριστερό σηκωμένο, με κάθετη κάμψη του αγκώνα στο πλάι. Ακολουθούν αμέσως δεξιά και λίγο πιο πίσω οχτώ περίπου άγγελοι — φαίνονται οι τρεις και των άλλων οι φωτοστέφανοι (εικ. 7-9). Ζωγραφισμένοι σε μονοχρωμία, είναι σαν άυλοι στο ανοιχτό ρόδινο της φωτιάς. Προπορεύεται ένας δεξιά με τη ράχη στο θεατή και το πρόσωπο σε κατατομή, που κρατεί με το χέρι του σηκω-

μένο ψηλά ένα καμάκι. Τον καλύπτει κατά μέρος ο άγγελος σε πρώτο επίπεδο, που κρατεί κι αυτός με τα δύο χέρια διαγώνια υψωμένο καμάκι και πλαταίνοντας το βήμα χτυπάει και σπρώχνει στις φλόγες μπρούμιτα πεσμένο στα πόδια του έναν άνθρωπο, κουβαριασμένο, με το κεφάλι δεξιά χωμένο στους ώμους, που κοιτάζει με ανοιχτά απ' τον τρόπο μάτια εμπρός του (εικ. 7). Μαζεμένοι στο φόβο τους οι άλλοι αμαρτωλοί, παραπίσω, βλέπουν τα τελούμενα υποταγμένοι. Κοντά στους αγγέλους είναι συναθροισμένοι βασιλιάδες και άλλα σημαίνοντα εν ζωή πρόσωπα. Ο αριστερός

πρεσβύτης, με γαλάζια βασιλική στολή και στέμμα, σφίγγεται αλαφιασμένος στο διπλανό του μπροστά, με το βλέμμα χαμένο. Ο άλλος, γέροντας επίσης με κύρος, με κόκκινο κάλυμμα στο κεφάλι, που πέφτει αριστερά σε φούντα, με σκιά που χαρακτηώνει τη δεξιά παρειά κάτω απ' το μάτι, σε δειλιασμένη ανεπαίσθητη κίνηση φυγής δεξιά, δέεται με το δεξιό χέρι του στο στήθος με την παλάμη προς τα έξω, με υψωμένο το βλέμμα στον κοντινότερο άγγελο. Παρακάτω μπροστά, συνωθούνται έξι αμαρτωλοί ιερωμένοι, σε λίγο μικρότερη κλίμακα, όλοι με άσπρα καλυμαύχια και ο πρώτος με ωμοφόριο όπου διακρίνονται οι σταυροί (ε ι κ. 7). Ψηλότερα λίγο απ' τους αγγέλους, προβάλλουν σε μικρό άνοιγμα της φωτιάς τρεις περίεργοι αμαρτωλοί με σαρίκια, που δείχνουν για κοσμικά πρόσωπα, ένας κοιτάζοντας αριστερά κάτω κι ο άλλος δεξιά (του τρίτου πίσω φαίνεται η κορυφή απ' το σαρίκι). Θα ήταν άστοχο να υποθέσουμε πως η ντόπια βούληση έβαλε εδώ να καίγονται στην κόλαση οι αλλόθρησκοι Σαρακηνοί πειρατές, που λυμαίνονταν τα νησιά του Αιγαίου και την ίδια την Άνδρο σε καιρούς όχι πολύ μακρινούς¹²; Ακολουθούν δύο ακόμη χοροί με φθαρμένες μορφές ως την άκρη δεξιά της σκηνής, ψηλότερα λίγο απ' τους βασιλείς και τους ιερωμένους, αντίστοιχα. Επάνω μοιάζει να είναι γυναίκες, μορφές τρυφερές με μακριά στους ώμους μαλλιά, όσο φαίνεται, μία πίσω με γαλάζιο κλειστό στέμμα, και καλόγεροι σε πρώτο επίπεδο κάτω. Πιο πάνω απ' τις γυναίκες, η σύν-

θεση τελειώνει με τη μεγάλη σε κλίμακα μορφή του Αντίχριστου, που κάθεται επάνω σε κουλουριασμένο ερπετό, χαμένο στις φλόγες, σε τρία τέταρτα προς τ' αριστερά, ημίγυμνος με περίζωμα ακίνητος, με τα χέρια και τα πόδια που κλείνουν αντίστοιχα μπροστά· πολίος γέροντας με τρομερό, απλανές βλέμμα.

Στη δυτική πλευρά του θόλου, απέναντι, ανιστορούνται τα μαρτύρια των κολασμένων σε εννέα τετράγωνους πίνακες που ισομοιράζονται σε τρεις επάλληλες ζώνες. Στην πρώτη επάνω ζώνη σώζεται καλύτερα τμήμα του δεξιού στην άκρη πίνακα, με στρογγυλά ανθρώπινα κεφάλια σε δύο σειρές, που σαν να στάζουν αίμα. Στη μεσαία ζώνη παριστάνονται από αριστερά: *Ο ΤΡΙΓΜΟC ΤΟΝ ΟΔΟΝΤΟΝ*, με στρογγυλά αποστεωμένα κρανία ανθρώπων, σε δύο πάλι σειρές ζυγισμένα, με αραιά δόντια που εξέχουν στο αδειανό, σε μακρύ μισοφέγγαρο ολάνοιχτο στόμα που σαν να σαρκάζει. *Η ΛΥΜΝΗ ΤΟΥ ΠΥΡΟC* (ε ι κ. 10), όπου γυμνές στη φωτιά γυναίκες με ωραίο νεανικό πρόσωπο, σε ροζ μονοχρωμία σκιαγραφημένες σαν τους αγγέλους της άλλης πλευράς, γέρνουν θρηνώντας με έκφραση πάθους στο πρόσωπο και στάσεις οδύνης. *Ο CΚΟΛΙΞ Ο ΑΚΥΜΙΤΟC*, με κρανία κι εδώ σε δύο κανονικές σειρές, που τα τρώνε άσπρα σκουλήκια. Στην κάτω ζώνη, από αριστερά, είναι: τρεις γυμνές μορφές, οι δύο κρεμασμένες ανάποδα και ίσια, με το σώμα σε απότομο τόξο (αριστερά μάλλον αυτός που κλέβει στο ζύγι), η τρίτη πεσμένη στα γόνατα, κουλουριασμένη με το κεφάλι και τα χέρια μπροστά, προς τ' αριστερά· μία ακαθόριστη, συστραμμένη μορφή και άλλη δεξιά, νέα γυναίκα που χορεύει με αέρινη κίνηση σηκώνοντας επάνω απ' το κεφάλι τα πέπλα· ασαφής πάλι

12. Δ. Ι. Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος 1981, σ. 47 κ.ε.

Εικ. 10. Η Δευτέρα Παρουσία (λεπτομέρεια). Η λίμνη του πυρός.

μορφή με ψηλόλιγνο σώμα, σε βηματισμό προς τ' αριστερά.

Οι τοιχογραφίες του νάρθηκα και του ναού πρέπει να είναι σύγχρονες, έργα του ίδιου ζωγράφου ή συνεργείου ζωγράφων, όπως δείχνει η σύγκριση των παραστάσεων στον πρόναο με την Ανάληψη στο Ιερό¹³ (ε ι κ. 2), με τα Εισόδια της Παναγίας (ε ι κ. 4) και τον άγιο Κωνσταντίνο (ε ι κ. 5) στον κυρίως ναό, που διατηρούνται καλύτερα.

Συστατικά κοινής γραφής τους και ύ-

13. K. M. Skawran, *Stylistic Cross Currents in Twelfth Century Painting in Greece*, *Actes du XVe Congrès int. d'Ét. Byz.* II, B, σ. 711, εικ. 20. Η ίδια, ό.π. (υπόσημ. 9), εικ. 337-338. D. Mouriki, *Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries*, *DOP* 34-35 (1980-1981), σ. 106, εικ. 54-56.

φους αποτελούν: Η ποιότητα και η γραμμική-ζωγραφική λειτουργία του σχεδίου. Η τονική αξία και η συνθετική επάρκεια του χρώματος. Η χρήση, συγκεκριμένα, του πράσινου στον προπλασμό του προσώπου και άλλων, όπως το μπλε και το γαλάζιο χρώμα στον κάμπο και πολύ στα φορέματα, το γλυκό πράσινο, καστανό, καστανόκόκκινο του κρασιού, ρόδινο, άσπρο, βαθύτονο πορτοκαλί και πιο ανοιχτό στο μπέζ χρώμα, που συναλλάσσονται στους προσφιλείς του 12ου αι. διπλούς, συμπληρωματικούς συνδυασμούς στα υφάσματα, και το λίγο κόκκινο σε λεπτομέρειες μόνο. Τα διακοσμητικά σχέδια, όμοια ή ανάλογα σε μορφή, με το λεπτό κέντημα, τα πολλά μαργαριτάρια και τις πολύτιμες πέτρες στο θαμπό χρυσοκίτρινο ύφασμα, που στολίζουν μετρημένα τις τραχηλιές των κοριτσιών στα Εισόδια και τις βασιλικές φορε-

σιές, με έμφαση απλωμένα στη στολή του αγίου Κωνσταντίνου (εικ. 5). Ο πλούσιος ρυθμός των πτυχών στα φορέματα, που αλαφροδένουν το σώμα, σπουδάζουν με διάκριση τη συγκρατημένη και συχνά αισθητή πλαστική παρουσία του, αναλύονται, κυλάνε ή φεύγουν ακολουθώντας την κίνηση στα πολύστροφα, σε ανταπόκριση ζυγισμένα γυρίσματα, που συνθέτουν τη ζωηρή διαλεκτική σχέση των μορφών στην αφηγηματική ενότητα του θέματος. Η κυρίαρχη θέση της ανθρώπινης μορφής στην πυκνούφασμένη εικόνα, όπου τα περιορισμένα στοιχεία του φυσικού και αρχιτεκτονικού τοπίου στοιχειοθετούν τη νοητή πραγματικότητα των σκηνών¹⁴ κι όπου οι ήρεμες, συχνότερα ανήσυχες και τολμηρές στην εκζήτησή τους στάσεις, οι μεταβαλλόμενες αναλογίες και η ρέουσα κίνηση με ευαίσθητες διακυμάνσεις διαπερνούν τα επίπεδα και δημιουργούν την ιδιότυπη αίσθηση του βάθους στο χώρο της. Οι λεπτοφυείς μορφές με τα ιδανικά ωραία πρόσωπα, που κρατούν στις γραμμές τους την ανάμνηση του αρχαίου κάλλους¹⁵ με την ευγένεια του χαρακτήρα και τη σκιά του πάθους ή τη ρέμβη του ονείρου στο βλέμμα, που έχουν στην πομπική συστοιχία τους έναν αέρα τελετουργικής επισημότητας πάντα, αξιοπρέπεια και τη χάρη μιας ανάλαφρης παρουσίας.

Είναι το πιο πιθανό πως οι τοιχογραφίες του Ταξιάρχη της Μεσαριάς χρονολογούνται στο 1158 ή πολύ κοντά στο χρόνο που ιδρύθηκε η εκκλησία¹⁴. Η εκλεπτυσμένη

τέχνη τους, με ασυνήθιστη ποιότητα για μικρό σχετικά ναό της επαρχίας, έχει τα γνωρίσματα της κομνηνικής ζωγραφικής όπως διαμορφώνεται γύρω στα μέσα του 12ου αι., πριν φτάσει στο τέλειο της διακοσμητικής μελωδικότητας και της μνημειακής καλλιέπειας με το θαυμάσιο έργο της εκκλησίας του Nerezi, λίγα χρόνια αργότερα (1164). Αν η χρονολόγηση είναι σωστή, η μεγάλη, απλωμένη στους θόλους του νάρθηκα Δευτέρα Παρουσία αποτελεί ένα από τα πρώιμα δείγματα του θέματος στη μνημειακή ζωγραφική.

Οι τοιχογραφίες του Ταξιάρχη, σε αρμονική συμφωνία με το κομψό, καλοφτιαγμένο κτίσμα, με τη διακοσμητική γραμμή και την ώριμη τέχνη των αρχιτεκτονικών γλυπτών του, έχουν τοποθετηθεί εύστοχα λίγο μετά τις τοιχογραφίες των ναών της Κοσμοσώτειρας Φερρών και της Μεταμορφώσεως του Χορτιάτη¹⁵. Πληρέστερη εκτίμηση θα μπορεί να γίνει όταν αποκαλυφθούν και συντηρηθούν όλες οι τοιχογραφίες που σώζονται στην εκκλησία, σε συστηματική μελέτη που θα δείξει τη σημασία του έργου για την έρευνα των καλλιτεχνικών τάσεων στη μνημειακή ζωγραφική της εποχής, ιδίως στον ελλαδικό χώρο. Σε πρώτη εξέταση, αξίζει να παρατηρηθούν εδώ οι αναλογίες σε δύο σημεία των τοιχογραφιών του νάρθηκα: του πρώτου απ'

του ίδιου λήμματος ότι οι τοιχογραφίες «μπορούν δικαιολογημένα ν' αποδοθούν στην αρχική διακόσμηση αυτής της εκκλησίας των μέσων του 12ου αι.». Σύγχρονες με το κτίσμα και το γλυπτό διάκοσμο του δείχνει να θεωρεί τις τοιχογραφίες του Ταξιάρχη η Mouriki (ό.π.) τις τοποθετεί γύρω στα μέσα του 12ου αι., «slightly later» από της Κοσμοσώτειρας Φερρών και της Μεταμορφώσεως του Χορτιάτη.

15. Βλ. υποσημ. 14.

14. Με αρκετή ασάφεια η Skawran, στο σχετικό λήμμα του καταλόγου της (υποσημ. 9), τοποθετεί στην αρχή τις τοιχογραφίες του Ταξιάρχη στον ύστερο 12ο ή τον πρώιμο 13ο αι., σημειώνοντας στο τέλος

τους αγγέλους στην ανατολική πλευρά της νότιας καμάρας (ε ι κ. 6) με τον Ιούδα της Κοινωνίας των Αποστόλων στην Παναγία Ασίνου της Κύπρου (1105-1106), ως προς τη στάση, τη διάταξη και την πτυχολογία των ιματίων¹⁶. του άλλου αγγέλου στην επόμενη ομάδα, που προπορεύεται δείχνοντας τη ράχη στο θεατή και το πρόσωπο σε κατατομή (ε ι κ. 7-8), με την κόρη σε αντίστροφη θέση, στην άκρη δεξιά της σκηνής, στη Γέννηση της Παναγίας του Nerezi¹⁷.

Οι γραπτές πηγές μαρτυρούν για την ευημερία της Άνδρου το 12ο αι., όταν άκμαζε η παραγωγή και το εμπόριο των φημισμένων μεταξωτών της (εξάμιτα και ζεντάτα)¹⁸. Οι γνωστές βυζαντινές τοιχογραφίες στο δεύτερο σε μέγεθος νησί των Κυκλάδων είναι του Ταξιάρχη της Μεσαριάς, του Ταξιάρχη της Μελίδας¹⁹, του Αγίου Νικολάου στο Άνω Κόρθι²⁰ και του Αγίου

Γεωργίου στη Βαθειά κοντά στις Μένητες²¹, που δεν ξεπερνούν το 12ο ή τις αρχές του 13ου αι. Ελάχιστες, σε σύγκριση μάλιστα με της Νάξου, όπου γνωρίζουμε περί τις εκατόν τριάντα βυζαντινές εκκλησίες και περισσότερα από εκατόν ογδόντα τοιχογραφημένα σύνολα²², και παρότι δεν έχουν ακόμη αποκαλυφθεί στη σωζόμενη έκτασή τους, οι βυζαντινές τοιχογραφίες της Άνδρου είναι σημαντικές για την ποιότητα της ζωγραφικής τους, ιδίως αυτές του Ταξιάρχη της Μεσαριάς, που είναι και οι καλύτερα γνωστές. Με την αρχιτεκτονική των εκκλησιών και τον ωραίο γλυπτικό αρχιτεκτονικό διάκοσμο που σώθηκε στο νησί, αποτελούν σαφείς μαρτυρίες για την άνθηση της μεσοβυζαντινής τέχνης στην Άνδρο, για την οικονομική ευμάρεια και για το υψηλό επίπεδο αισθητικής καλλιέργειας των κατοίκων της.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

16. Βλ. πρόχ. Α. Papageorgiou, *Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus*, Λευκωσία 1965, πίν. Χ, 1.

17. Πρόχ. Ρ. Miljković-Pepel, Nerezi, εκδ. Jugoslavija, Βελιγράδι 1966, εικ. 5 και 8.

18. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 6. Πολέμης, ό.π., σ. 48 κ.ε.

19. Ορλάνδος, ό.π., σ. 43 κ.ε.

20. Για το κτίσμα βλ. Δ. Βασιλειάδης, *Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου*, Ο ναός του Αγίου Νικολάου Κόρθιου, ΑΕ 1960, σ. 3 κ.ε. Είναι ορατές κατά μέρος μορφές αγίων στο χώρο του διακονικού.

21. Πολέμης, ό.π., σ. 53. Στην πρόθεση εικονίζεται στην κόγχη νεαρός διάκονος άγιος, μάλλον ο Στέφανος, που θυμιατίζει.

22. Σύμφωνα με τελευταία στοιχεία που συγκέντρωσα, κατά μεγάλο μέρος από καταγραφές της 2ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Στα τοιχογραφημένα σύνολα περιλαμβάνονται οι συχνά κατά αλληπάλληλες φάσεις εργασιών διακοσμήσεις μιας εκκλησίας (όπως π.χ. η Πρωτόθρονη στο Χαλκί), ανεξάρτητα από την έκτασή τους.

UNKNOWN WALL-PAINTINGS IN THE CHURCH OF THE TAXIARCHIS AT MESARIA, ANDROS

Cleaning operations undertaken by the 2nd Ephorate of Byzantine Antiquities in the church of the Taxiarchis at Mesaria in Andros brought to light Byzantine wall-paintings that had been covered at a later date by layers of plaster. The works, carried out during short summer periods between 1978 and 1982, have not been completed and investigation was largely limited to uncovering only samples of the mural decoration.

The church of the Taxiarchis is of the inscribed-cross type with dome supported on two columns and dates from the year 1158, as recorded by the founder inscription on the impost of the north octagonal column. To the same year (1158) is assigned a second inscription —known from earlier publications— on a marble architectural member which was used, probably in 1775, as base for a cross with the inscription hidden under the lower side.

In 1978 the following wall-paintings were visible: The Ascension on the sanctuary vault. The Virgin in the type of the Blacherinitissa with Christ depicted in a medallion on her breast, on the little blank vault of the prothesis. Joachim and Anne in round medallions on the east pendentives of the same vault. The Archangel Michael on the little blank vault of the diakonikon. The Birth of the Virgin and the Presentation of the Virgin in the Temple on the south and north side, respectively, of the vault in the northwest section of the nave.

Recent works included the uncovering and conservation of the following wall-paintings: Three full-length frontal figures of

hierarchs, partly preserved on the north wall of the prothesis. The Hospitality of Abraham, as much of it as can be seen, in the northwest section of the nave, on the tympanum of the west wall, and in the lower register of the same wall the figure of St. Constantine on the right with part of the Holy Cross (the figure of St. Helen would have been painted on the left). Medallions with busts of Saints in the middle register of the decoration on the north wall, below the scene of the Presentation of the Virgin in the Temple, and part of the garments from the full-length figure of a Saint in the lower register of the same wall. The upper part of the figure of a warrior Saint in the southwest section, in the lower register of the decoration on the south wall, and fragments of figures on the west wall. In the narthex, where the wall-paintings had been unknown so far, cleaning operations have revealed some unidentified representations on the west, north and south walls, and the Last Judgement on the three barrel-vaults (only samples have been cleaned on the central vault).

On the north vault of the narthex, four choirs of Saints (Prophets, Apostles etc.) have been partly uncovered on the east side, and the congregation of All Saints before the gate of Paradise, which is guarded by an Angel, on the west side. On the south vault of the narthex, the east side shows the punishing Angels in two groups and the hosts of sinners (kings, priests, monks etc.) in the fiery river of Hell, with the Antichrist seated on a coiling reptile at the extreme

right, above the scene. Part of the figure of an Angel is visible on the tympanum of the south wall. The west side of the south vault shows the torments of the damned in nine paintings equally divided into three successive registers (the lake of fire, the grinding of teeth, the worm that sleepeth not, etc.).

The wall-paintings of the church proper and of the narthex must be contemporary, executed by the same painter or group of painters, as the common identical features of technique and style suggest. Similarities are obvious in all elements that make up their distinctive style, such as the quality of the design, the colouring, the modelling of faces, the richly and lightly draped garments, the often marked effect of plasticity and the dynamic movement of figures.

The wall-paintings are to be assigned close to the year of foundation (1158) of the church. Their refined quality, rather unusual for a relatively small church of the provinces, displays the characteristics of the art of the Comnenian period in the mid-12th century.

Literary sources testify to the prosperity of Andros in the 12th century, when the

manufacture and trade of the island's famous silks was flourishing. On this island, the second in size among the Cyclades, the Byzantine wall-paintings known today are those in the churches of the Taxiarchis at Mesaria, of the Taxiarchis at Melida, of St. Nicholas at Korthi, and of St. George at Vathia near Menites. The surviving remains of the murals of these churches are for the most part covered with layers of plaster. As compared with the situation on Naxos, where no less than one hundred and thirty Byzantine churches and over one hundred and eighty mural ensembles are known to us, the Andros wall-paintings are very few indeed. Nonetheless, they are quite important because of the quality of their art, especially those of the church of the Taxiarchis, which are better known. In fact, the architecture of the Andros churches, the rich sculptured decoration of their architectural parts and their fine wall-paintings, all bear witness to the flowering of middle Byzantine art on this island, as well as to the prosperity and aesthetic standards of the island's inhabitants.

MYRTALACHEIMASTOU-POTAMIANOU

ΑΓΝΩΣΤΕΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΜΕΝΕΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ 13ου ΚΑΙ 14ου ΑΙΩΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΝΑΞΟ ΚΑΙ ΤΗ ΣΙΚΙΝΟ

Στους περισσότερους από το πλήθος των βυζαντινών ναών που η έρευνα, κυρίως των τελευταίων είκοσι-εικοσιπέντε ετών, έχει εντοπίσει στη Νάξο, ο ζωγραφικός διάκοσμος (αρχικός ή αναζωγράφιση) ανάγεται

στο β' μισό του 13ου και στις αρχές του 14ου αι., σε μια εποχή δηλαδή που το νησί βρισκόταν κάτω από την ξενική κατοχή των Βενετών. Σε μερικά μνημεία της περιόδου αυτής έχει διασωθεί και η χρονολογία:

συγκεκριμένα, γνωστές ως τώρα είναι οκτώ επιγραφές των ετών 1253¹, 1270², 1281³, 1286⁴, 1288⁵, 1309⁶, 1311⁷ και 1315⁸. Παρακάτω γίνεται μια σύντομη παρουσίαση τεσσάρων άγνωστων χρονολογημένων ναξιακών επιγραφών (οι τρεις από την περιοχή του χωριού Φιλώτι)⁹ και μιας από τη Σίκινο.

Άγιος Γεώργιος Νόσκελου (1286/87)

Βρίσκεται στα ανατολικά υψώματα της περιοχής «Πολύχνη», κοντά στον πύργο του Νόσκελου. Πρόκειται για μικρό καμαροσκέπαστο ναό με μεγάλη (εξωτερικά) ημικυκλική αψίδα, η οποία εσωτερικά έχει ιδιόμορφο (εν μέρει ημικολουροπυραμιδοειδές) σχήμα χωρίς τεταρτοσφαίριο¹⁰.

1. Ν. Δρανδάκης, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 546.

2. Ν. Καλογερόπουλος, Τριάκοντα πέντε βυζαντινοί ναοί της Νάξου (ανάτυπο από τη Νέα Εστία 1933), σ. 16.

3. Α. Κατσουρός, Τοπωνύμια της Νάξου, Ναξιακόν Αρχαίον Α (1947), σ. 79, σημ. 6.

4. Γ. Δημητροκάλλης, Χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές του ΙΓ' και ΙΔ' αι. από τη Νάξο, Επιθεώρηση Τέχνης 90 (Ιούν. 1962), σ. 708 (= Συμβολαί εις την μελέτην των βυζαντινών μνημείων της Νάξου, 1972, σ. 22).

5. Ν. Δρανδάκης, Αι τοιχογραφίαι της Παναγίας «στης Γιαλλούς» Νάξου, ΕΕΒΣ 33 (1964), σ. 261, εικ. 16.

6. Καλογερόπουλος, ό.π., σ. 28. Δρανδάκης, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 544, Πίν. 583 β.

7. Γ. Δημητροκάλλης, Ο Άγιος Κωνσταντίνος Βουρβουριάς Νάξου, ΕΕΚΜ Γ (1963), σ. 551.

8. Δημητροκάλλης, Χρονολογημένες επιγραφές, ό.π. (= Συμβολαί, σ. 24).

9. Για τους ναούς της περιοχής Φιλωτιού θα δημοσιευθεί σύντομα εργασία μου, απλούστερη μορφή της οποίας κατέθεσα προ ετών στην έδρα της Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

10. Παρόμοια διαμόρφωση υπάρχει και στο βυ-

Στην ανατολική και τη βόρεια πλευρά σώζεται, με αρκετές φθορές, μέρος του ζωγραφικού διακόσμου που —όπως θα αναπτύξουμε αλλού— παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Στο κέντρο της αψίδας διακρίνονται λείψανα του Παντοκράτορα, που εικονίζεται μόνος σε ερυθρό βάθος. Στην καμάρα που βρίσκεται πάνω από τη (μεταγενέστερη) κτιστή Αγία Τράπεζα εικονίζονται, σχεδόν από τα γόνατα και πάνω, οι δεόμενες προς το Χριστό μορφές της Θεοτόκου, του Προδρόμου και των αποστόλων Πέτρου και Παύλου (σε ερυθρό επίσης βάθος)¹¹. Χαμηλά συγκλίνουν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, ενώ στη στενή επιφάνεια του ανατολικού τοίχου τοποθετείται το Άγιο Μανδήλιο, ο Ευαγγελισμός (η Θεοτόκος όρθια) και δύο διάκονοι (σώζεται μόνο ο ένας). Ο βόρειος τοίχος χωρίζεται με φάσα σε δύο ανισόπλατα διαχωρά, στα οποία τοποθετείται ο «Μικρασιάτης» προστάτης των (ναξιακών) ποιμνίων άγιος Μάμας, κρατώντας ένα «ριφάκι»¹², μια αταύτιστη αγία (ε ι κ. 1) και ο άγιος Γεώργιος έφιππος.

ξαντινό ναό του Αγίου Νικολάου Τρούλλου Σκαδού Νάξου.

11. Ερυθρό βάθος έχει η Δέηση και σε άλλα ναξιακά μνημεία, όπως στο Θεολόγο Αφικλή Απειράνθου (1309) (Ν. Δρανδάκης, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά σ. 543), στον Άγιο Παντελεήμονα Σαντάνη Τραγαίας (β' μισό 13ου αι.), στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στην Κάμινο Φιλωτιού (1315), στο παρεκκλήσιο (ή πλάγιο νάρθηκα) της Αγίας Κυριακής Απειράνθου (β' μισό 13ου αι.), κ.α.

12. Για την ιδιαίτερη τιμή του αγίου στη Νάξο βλ. Γ. Δημητροκάλλης, Ο ναός του Αγίου Μάμαντος στην Ποταμιά Νάξου (Συμβολαί, σ. 66-67). Χαρακτηριστικό ότι ο άγιος Μάμας εικονίζεται και σε μη

Στις τοιχογραφίες αυτές παρατηρείται σχεδιαστική άνεση και ζωγραφική αίσθηση (ιδιαίτερα στην απόδοση των σαρκωμάτων). Η μορφή της Θεοτόκου της Δέησης είναι, χωρίς αμφιβολία, μια από τις ωραιότερες της Νάξου. Τα έργα εντάσσονται σε ένα επαρχιακό ρεύμα, στο οποίο όμως αντανακλάται λίγο πολύ κάποιος απόηχος από τη ζωγραφική των μεγάλων κέντρων της εποχής. Επιγραφές σώζονται στο βόρειο τοίχο, συγκεκριμένα στο έδαφος των δύο ολόσωμων αγίων και στο βάθος του αη-Γιώργη, όπου και η χρονολογία 6794 = 1286/87:

+ ετους / εψηδ
 ἰδ' / ἰα

Εικ. 1. Ἅγιος Γεώργιος Νόσκελου. Ἅγιος Μάμας και αγία (;). Τοιχογραφία του 1286/87 στο βόρειο τοίχο (σχέδιο Γ. Σ. Μ.).

α) Δέ (ησις) / [Στε]φάνου / υἱοῦ / τοῦ π(α)π (α) / Χριστο/[φ]όρου καὶ [τ]ῆς συνβίου αὐτ(οῦ)/ Πλητῆς¹³.

β) δι᾿ / ἰλῆς τοσου / ἰωτῶν Γεώργιε.
 + ετους εψηδ' / Ἰνδ (ικτιῶνος) ἰδ'

επάνυμους ναοὺς, ὅπως στην Παναγία Γιαλλοῦς (Δρανδάκης, Παναγία «Γιαλλοῦς», ὁ.π., εικ. 26, σ. 265) και στο β' στρώμα του εικονομαχικοῦ ναοῦ του Αγίου Ἰωάννου Ἀθησαροῦ (ὅπου και παρατηρεῖται μεγάλη σχεδιαστική ομοιότητα με την τοιχογραφία του Νόσκελου).

13. Το ὄνομα Πλυτή συναντάται σε επιγραφή του Αγίου Ἰωάννου Θεολόγου Φιλωτιοῦ (βλ. ὑποσημ. 11), καθώς και σε μεταγενέστερες ναζιακές πηγές.

Ἅγιος Γεώργιος Διστόμου (1287/88)

Βρίσκεται στη γεωργοκτηνοτροφική περιφέρεια του Φιλωτιοῦ «Δίστομο». Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, με ημικυκλική αψίδα, κτισμένος πιθανόν στη θέση παλιότερου. Εσωτερικά διαμορφώνονται δύο χαμηλωμένα σφενδόνια, ἀπὸ τα οποία

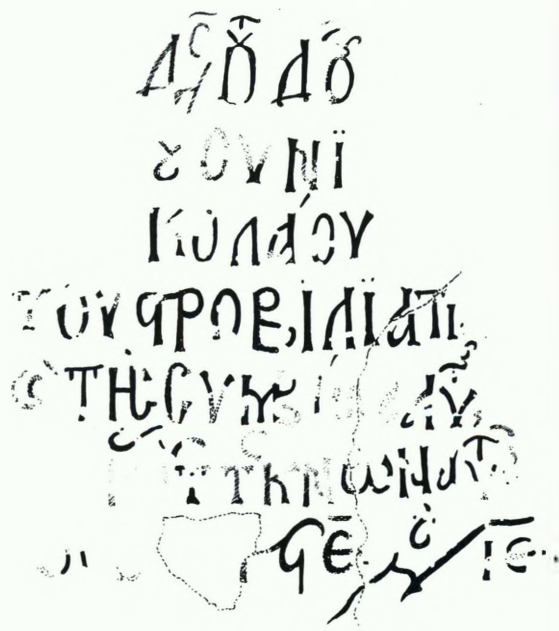

Εικ. 2. Άγιος Γεώργιος Διστόμου. Τοιχογραφία του Παντοκράτορα (1287/88) στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού (αντίγραφο Γ.Σ.Μ.).

το ανατολικό έχει από παλιά συμπληρωθεί και μετατραπεί σε κτιστό τέμπλο¹⁴. Στην κόγχη της ασίδας του αρκετά σκοτεινού ιερού τοποθετείται η επιχωριάζουσα στη

14. Παρόμοιο κτιστό τέμπλο υπάρχει και σε άλλους ναζιακούς βυζαντινούς ναούς, όπως στην Παναγία Αργιάν (το τέμπλο αυτό κτίστηκε γύρω στο 13ο-14ο αι.), στον Άγιο Στέφανο Μαραθού κ.ά.

Νάξο «ανατολική»¹⁵ παράσταση της Δέησης (τρίμορφο) με αρκετές φθορές¹⁶ (ε ι κ. 2). Χαμηλότερα εικονίζονται συλλειτουργούντες μπροστά στον «Αμνό» ιεράρχες. Διακρίνονται οι χαρακτήρες ενός επαρχιακού εργαστηρίου, στο οποίο ανήκουν πιθανότατα και άλλα ναζιακά έργα. Η χρονολογία, κοντά στα χέρια της μεσιτεύουσας Θεοτόκου, είναι μισοκατεστραμμένη αλλά ευκολοσυνμπλήρωτη (6795 = 1287/88):

+ Δέ(ησις) του δούλου / [τ]οῦ Θεοῦ Νι/-
κολάου / τοῦ Στροβιλιάτι / καὶ τῆς συμβίβου/
αὐτ(οῦ) / [καί] τ(ῶν) τέκνων αὐτοῦ / [ἐτους
ψ]ηλε ἴνδ (ικτιῶνος) ιε¹⁷.

15. Ch. Walter, Two Notes on the Deesis, REB 26 (1968), σ. 334-335.

16. Για την εικονογραφία του θέματος βλ. T. Velmans, L'image de la Déisis dans les églises de Géorgie et dans celles d'autres régions du monde byzantin, CA 29 (1980-81), σ. 49. Για τη συχνότητα της παράστασης στη Νάξο βλ. Α. Στρατή, Τοιχογραφία από τον Άγιο

Το όνομα Στροβιλιάτης (από το Στρόβιλος)¹⁷ συναντάται σε διάφορες βυζαντινές πηγές¹⁸, καθώς και σε κυκλαδική επιγραφή του 10ου αι.¹⁹. Πιθανόν ο ίδιος ο δωρητής είναι πρόσφυγας από τη Στρόβιλο της Καρίας (απέναντι από την Κω), που μόλις πρόσφατα είχε καταληφθεί από τους Τούρκους²⁰. Εν τωιαύτη περιπτώσει η αναγραφή του πατριδωνυμικού θα μπορούσε να σημαίνει και νοσταλγία για τη χαμένη πατρίδα. Η εμφάνιση στη Νάξο μικρασιατικών ονομάτων, όπως Ατταλειώτης, Διασίτης, Διασορηνός, Φιλαδελφειανός, Χωματιανός²¹ κ.ά., θα πρέπει, ίσως, να οφείλεται σε —μεμονωμένες έστω— μεταναστεύσεις των ταραγμένων εκείνων χρόνων (ιδίως από τα τέλη του 11ου αι. και μετά), αν και δεν πρέπει να ξεχνά κανείς πως ανέκαθεν υπήρχαν σχέσεις ανάμεσα στο νησί και τη Μικρασία.

Ἅγιος Πολύκαρπος Διστόμου²² (1306/7)

Βρίσκεται στην ίδια περιοχή και σε μικρή απόσταση από τον προηγούμενο. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, με δύο συνεχόμενες κατά μήκος οικοδομικές φάσεις που εφάπτονται στο μέσο περίπου του κτίσματος. Αξιόλογες αλλά κακοποιημένες τοιχογραφίες σώζονται στο βόρειο τοίχο του δυτικού τμήματος (προσθήκης) και εν μέρει στο δυτικό τοίχο. Διακρίνονται ολόσωμες μετωπικές μορφές μάρτυρα, μοναχού, ιεράρχη, αποστόλου (;) κ.ά. (ε ι κ. 3). Πριν από πέντε-έξι χρόνια, κατέπεσε η καμάρα παρασύροντας και ολόκληρο το νότιο τοίχο, στον οποίο όμως δεν υπήρχαν παρά μερικές εγχάρακτες μεταβυζαντινές επιγραφές. Στο βόρειο άκρο του δυτικού τοίχου διακρίνεται κάτω από παχύ στρώμα αιθάλης η κατάληξη μιας επιγραφής σε λευκό βάθος με τη χρονολογία 6814=1306/7:

καί τῶν τέκνων αὐτῶν ἔτους ςωιδ´

Γεώργιο Λαθρήνου Νάξου, Θεσσαλονίκη 1982 (ανάτυπο από την Κληρονομία), σ. 56-57.

17. Για το τοπωνύμιο βλ. Κ. Ἀμαντος, Στρόβιλος, Ελληνικά ΙΑ (1939), σ. 292. Στρόβιλος συναντάται στη Λυκία, Καρία, Βιθυνία, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη (L. Robert, Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον Α΄ 1965, σ. 332 και σημ. 37).

18. Miklosich - Müller, Acta et Diplomata Graeca 3, σ. 51.

19. D. Feissel, Inscriptions byzantines de Ténos, BCH 104 (1980), σ. 488, σχέδ. 4.

20. H. Ahrweiler, Byzance et la mer, 1966, σ. 372. Ὅπως γράφει ο σύγχρονος Παχυμέρης «...καί ἡ περίπυστος Καρία πᾶσα τοῖς ἔχθοις κατετρέχοντο»

ἐὼ λέγειν Τραχείαν καί Στάδια Στρόβιλον τε καί τὰ ἀντίπεραν Ῥόδου, ἃ χθές καί πρῶν ὑπὸ Ῥωμαίους τελοῦντα ἔχθρων ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ ἐγένοντο ὀρμητήρια» (I, σ. 311).

21. Τα ονόματα αυτά συναντώνται σε ναξιακά έγγραφα του 16ου-18ου αι. (βλ. I. Προμπονάς, Μικρασιάται εις Νάξον, Αθήνα 1968, σ. 8-10). Ο Δημητροκάλλης προσθέτει και το Σμυρναίος, Συναδηνός, Σαμψούντιος (Παρνασσός IB΄ (1970), σ. 417 (= Συμβολαί, σ. 193).

22. G. Dimitrokallis, Gli affreschi bizantini dell'isola di Nasso, Felix Ravenna, 43, Δεκέμβριος 1966, σ. 65 (= Συμβολαί, σ. 159).

Άγιος Σώζων Γιαλλούς (1314/15)

Ο μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός του «εκ Λυκαονίας ποιμένος» βρίσκεται στη γεωργοκτηνοτροφική περιφέρεια του Φιλωτιού «Γιαλλούς», σε μικρή απόσταση από τη γνωστή χρονολογημένη (1288/89) εκκλησία της Παναγίας²³. Σήμερα το μνημείο παρουσιάζει εικόνα διάλυσης· η κα-

23. Δρανδάκης, Παναγία «Γιαλλούς», ό.π.

Εικ. 3. Άγιος Πολύκαρπος Διστόμου. Τοιχογραφία αγίου (1306/7).

μάρα έχει καταπέσει τελείως, όπως και ένα μέρος από τον ανατολικό τοίχο και το τεταρτοσφαίριο της αψίδας, το οποίο —ας σημειωθεί— σχίζεται από μεγάλη διαμετρική ρωγμή.

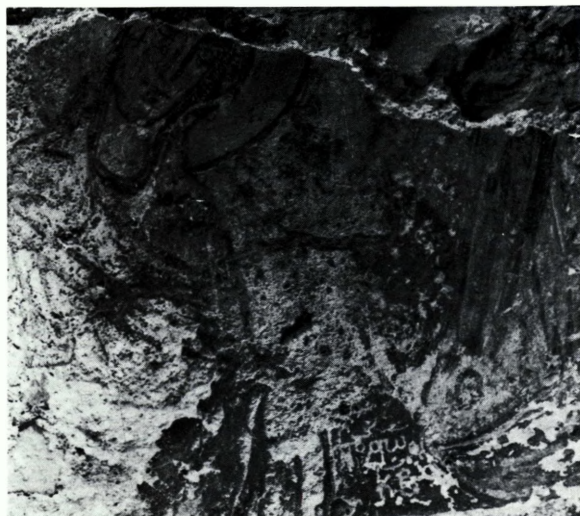
Τοιχογραφίες, με μεγάλες όμως φθορές, σώζονται στην κόγχη του Ιερού (Δέηση ή τρίμορφο), στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου (Ευαγγελισμός με τη Θεοτόκο καθισμένη) και στο βόρειο τοίχο (κάτω από εξέχον τόξο εικονίζεται μετωπικός μάρτυρας, πιθανότατα ο άγιος Σώζων). Τα έργα αυτά —που φαίνεται να ανήκουν επίσης σε ένα ντόπιο συνεργείο— είναι καλής σχετικά ποιότητας, αν κρίνει κανείς από τα συμμετρικά περιγράμματα της δεόμενης Θεοτόκου (εικ. 4) και τη λεπτή μορφή του Προδρόμου. Στην κόγχη διακρίνεται η χρονολογία 6822 = 1314/15:

ΓΙΣΩ
ΚΒ

“Ετους σω/κβ”

Η εμφάνιση στη Νάξο, ύστερα από «σιωπή» πενήντα περίπου ετών, πολλών ναών με διάκοσμο του β' μισού του 13ου και των αρχών του 14ου αι., φαίνεται καταρχήν να αντανακλά, σε επαρχιακό βέβαια επίπεδο, το γενικότερο ρεύμα της άνθησης της τέχνης την εποχή των Παλαιολόγων²⁴. Έχει

24. Σχετικές παρατηρήσεις βλ. G. Dimitrakallis, ό.π. (= Συμβολαί, σ. 153). Ο ίδιος, The Byzantine

Εικ. 4. Άγιος Σώζων Γαλλούς. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας της Δεήσεως στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού (1314/15).

διατυπωθεί η άποψη πως η δραστηριότητα αυτή «αποδεικνύει αφ' ενός οικονομική άνθηση και αφ' ετέρου τη σχετική ελευθερία που πρέπει να είχαν οι ορθόδοξοι από τους Φράγκους δυνάστες του νησιού»²⁵. Πιστεύω εντούτοις πως το φαινόμενο δεν πρέπει να είναι άσχετο με το ιδεολογικό κλίμα της εποχής, όπως αυτό διαμορφώθηκε μέσα από τα ιστορικά γεγονότα. Είναι γνωστό πως κατά τη διάρκεια του 13ου αι. οι ταπεινώσεις και οι δοκιμασίες της φραγκοκρατίας προκάλεσαν τη βαθμιαία αφύπνιση του πατριωτικού και εθνικού συναισθήματος των κατοίκων των λατινοκρατούμενων κυρίως περιοχών²⁶. Είναι φυσικό τα συνταρακτικά γεγονότα του 1259 και 1261

(συντριβή Βιλλαρδουίνου στην Πελαγονία και ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς) να ακούστηκαν με μεγάλο ενθουσιασμό από τους Κυκλαδίτες, που θα προσδοκούσαν πλέον την οριστική απομάκρυνση των Λατίνων. Στις μέρες πάντως του δούκα Μάρκου Σανούδου του Β' (1262-1303), του οποίου —ας σημειωθεί— κάποιες μισαλλόδοξες ενέργειες είχαν αναστατώσει κυριολεκτικά τους Ναξιώτες²⁷, η φραγκοκρατία στο Αιγαίο κλονίστηκε σοβαρά και κόντεψε να διαλυθεί τελείως από τις επιθέσεις του Βυζαντινού ναύαρχου Φιλανθρωπηνού και του Δικάριου²⁸. Στη Μήλο μάλιστα ο εθνικός αναβρασμός εκδηλώθηκε με λαϊκή εξέγερση²⁹.

Churches of Naxos, *AJA* LXXII (1968), σ. 286 (= Συμβολαί, σ. 190).

25. Δημητροκάλλης, Χρονολογημένες επιγραφές, ό.π. (= Συμβολαί, σ. 24).

26. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, Α', Θεσσαλονίκη 1974, σ. 88 και σποραδικά. Η. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Παρίσι 1975, σ. 107 κ.ε.

27. Ο. Μίλλερ, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα*, μετάφρ. Σπ. Λάμπρου, Α', σ. 348.

28. Μίλλερ, ό.π., Β', σ. 341. *Ιστορία του Ελλην. Έθνους*, Θ' (1979), σ. 265.

29. Α. Λεντάκης, *Το αρχοντολόι της Μήλου και τα οικόσημά του*, Αθήνα 1983, σ. 253 (ανάτυπο από τα Μηλιακά Α').

‘Όλα τα νησιά, εκτός από τη Νάξο και την Άνδρο, ξαναπέρασαν κατά διαστήματα στον έλεγχο του αυτοκρατορικού στόλου, ο οποίος απέκτησε «μια αίγλη άνευ προηγουμένου»³⁰. Το αντιλατινικό πνεύμα που επικρατούσε μεταξύ των ορθοδόξων των φραγκοκρατούμενων περιοχών μεταφέρεται από το Marino Sanudo Torsello (1270; - 1343;) με τα εξής χαρακτηριστικά: «... η καρδιά τους κτυπά μπροστά σε κάθε τι το ελληνικό και αν είχαν την ευκαιρία να φανερώσουν ελεύθερα τα πραγματικά τους αισθήματα, θα το έκαναν»³¹. Τα αισθήματα αυτά πιστεύω πως απηχούνται, έμμεσα βέβαια, στα εκκλησάκια που είδαμε παραπάνω. Η ύπαρξη στο εσωτερικό της Νάξου (της πρωτεύουσας του δουκάτου του Αιγαίου) πλήθους ναών που ανάγονται ή αναζωγραφίζονται σ’ αυτήν ακριβώς την περίοδο³² δείχνει προπάντων την εμμονή του ναξιακού λαού στην ορθόδοξη βυζαντινή παράδοση, που ως παράδοση πλέον του «γένους» συνιστούσε την «εθνική αντίσταση» στους μισητούς ξένους κατακτητές. Το ίδιο ακριβώς φαινόμενο παρατηρείται και σε άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές, όπως στην Εύβοια³³, την Αττική³⁴ και κυρίως στην Κρήτη³⁵. Η δύναμη

της παράδοσης ήταν παντού ο μοχλός της εθνικής ενότητας· συσπείρωση γύρω από την ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση σήμαινε και πίστη στα εθνικά πεπρωμένα.

Θεωρώ επομένως αστήρικτα τα γραφόμενα από τον Ιησουΐτη P. Sauger ότι «οι πλείστοι των εν Νάξω Ελλήνων ετήρουν πιστότατα τα αποφασισθέντα το 1274 στη σύνοδο της Lyon, είτε όπως συμμορφούνται προς την θέλησιν του ηγεμόνος, είτε διότι πράγματι επείσθησαν περί της αληθείας του καθολικού δόγματος» (P. Sauger, Ιστορία των αρχαίων δουκών, 1698, μετάφρ. Α. Καράλη, Ερμούπολις 1878, σ. 68).

Μέσα στο γενικό πάντως αυτό κλίμα εντάσσεται προφανώς και η αποτυχημένη τελικά προσπάθεια του Πατριαρχείου να επανασυστήσει τη Μητρόπολη Παροναξίας με τη μνημονευόμενη από το Sauger τοποθέτηση ως επισκόπου του ανθωνωτικού Επιφανίου «ένθερμου σχισματικού και επίμονου εις τας θρησκευτικές αυτού πλάνας» (Sauger, ό.π., σ. 68).

ΣΙΚΙΝΟΣ

Στις παραπάνω άγνωστες ναξιακές επιγραφές προστίθεται εδώ και μια από τη Σίκινο.

Άγιος Γεώργιος (1352/53)

Μικρότατος καμαροσκέπαστος ναός, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το ναό του «Πυθίου Απόλλωνος» ή «Επισκοπής». Οι εσωτερικές επιφάνειες καλύπτο-

30. Ahrweiler, Byzance et la mer, σ. 369.

31. C. Hopf, Chroniques gréco-romanes, Berlin 1873, σ. 143.

32. Κατάλογο μνημείων βλ. T. Velmans, La peinture murale byzantine à la fin du moyen âge (Bibl. des Cahiers Archéologiques XI) I (1977), σ. 147-149, 205-206.

33. Μ. Γερούση, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Ευβοίας (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

34. Ντ. Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες της σπηλιάς

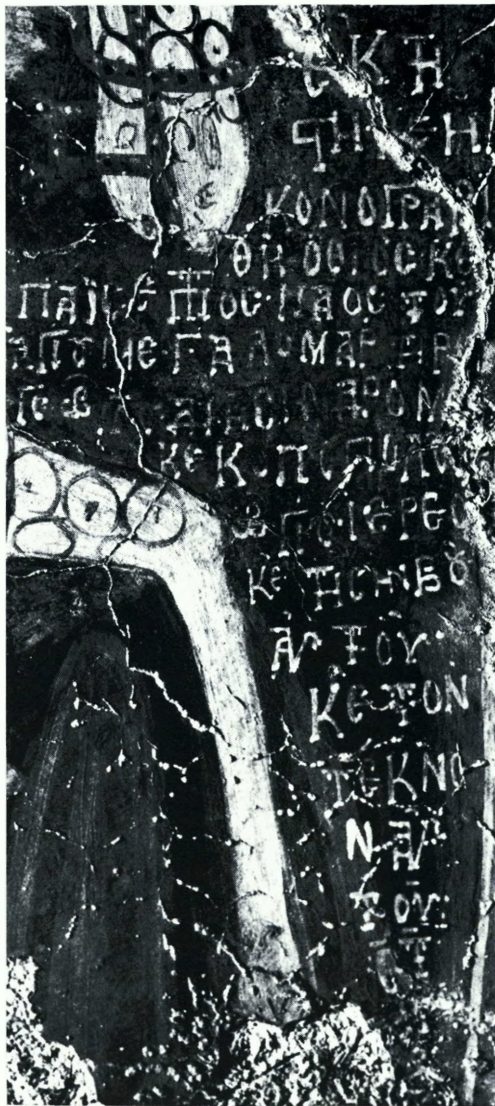
Πεντέλης, ΔΧΑΕ, περ. Δ^ο-τ. Ζ^ο (1973-74), σ. 115 και υποσημ. 100.

35. Κ. Καλοκύρης, Αι βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Κρήτης, Αθήνα 1957, σ. 181, 184-185.

νται με τοιχογραφίες των μέσων του 14ου αι., που χωρίζονται σε συνθέσεις (Ευαγγελισμός, Γέννηση, Βάπτιση, Ανάσταση, δυο σκηνές από το μαρτύριο του αγίου Γεωργίου) και σε μεμονωμένες μορφές (διάκονος, ιεράρχης, Κωνσταντίνος-Ελένη, Μαρτίνα, δυο αδιάγνωστοι άγιοι). Στο βόρειο τοίχο εικονίζονται τρεις καλπάζοντες έφιπποι, με επικεφαλής τον άγιο Γεώργιο, που αποδίδονται με χαρακτηριστικές λαϊκότροπες σχηματοποιήσεις. Η επιγραφή συνοδεύει τον αη-Γιώργη και φέρει τη δυσδιάκριτη χρονολογία 6860 = 1352/53 (εικ. 5):

Ἐκτὴ/στη κὲ ἡ/κονογραφί/θη ὁ θίος κὲ /
πάνσεπτος ναὸς τοῦ / ἀγίου μεγαλομάρτη-
ρ[ος] / Γεωργίου διὰ σηνδρομ[ῆς] / κὲ κόπου
πολοῦ [Γε]/ωργίου ἱερέ[ος] / κὲ τῆς σηνβ(ῆ)ου /
αὐτοῦ / κὲ τὸν / τέκνο/ν αὐ/τοῦ / ἔτ (ους) /
ξω/ξ :

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσωνυμία *ΕΝΚΑΡΔΗΟΤΗΣΑ* της Θεοτόκου Βλαχερνήτισσας που εικονίζεται στην κόγχη του ιερού (εικ. 6). Πρόκειται προφανώς για την «Καρδιώτισσα» με το προθετικό ε (δηλαδή «Εγκαρδιώτισσα»)³⁶. Συνδέεται έτσι η παράσταση με την Κρήτη, όπου —όπως είναι γνωστό— αρκετοί ναοί και μοναστήρια της Παναγίας³⁷, καθώς και έργα γνωστών Κρητικών ζωγράφων³⁸ φέρουν το όνομα «Καρδιώτισσα»³⁹.

Εικ. 5. Ἅγιος Γεώργιος Σικίνου. Κτιτορική επιγραφή (1352/53).

36. Το φαινόμενο απαντάται στο ναξιακό ιδίως ιδίωμα (βλ. το τοπωνύμιο Εγκαρυές από την Καρυά κ.ά.). Α. Κατσουρός, Τοπωνύμια της Νάξου, Ναξιακόν Αρχειον, Οκτ. 1947, σ. 126.

37. Σ. Ξανθουδίδης, Χριστιανική Κρήτη Α' (1912), σ. 6, 116, 171, 365, Β', σ. 78 και Παναθήναια Ζ', σ. 201.

38. Βλ. τη γνωστή Γλυκοφιλούσα Αγγέλου του Κρητός (α' μισό 15ου (;) αι.) του Βυζαντινού Μου-

σείου Αθηνών (Ν. Χατζηδάκη, Εικόνες κρητικής σχολής 15-16ου αι., Κατάλογος εκθέσεως, Μουσείο Μπενάκη, 1983, εικ. έγχρ. 1, σ. 17), και την όμοια αλλά αντίστροφη εικόνα του Εμμ. Τζάνε (1661) (Χρ. Μαλτέζου, Θησαυρίσματα 10 (1973), πίν. Θ', σ. 283-290). Η κυρίως όμως λατρευόμενη θαυματουργή εικόνα, που κλάπηκε το 1499 από την Παναγία Κερά (η

Εικ. 6. Άγιος Γεώργιος Σικίνου. Τοιχογραφία της *Ενκαρδιώτισσας* στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού (1352/53).

Στην κόγχη μάλιστα του πιο γνωστού μνημείου, της Παναγίας Κεράς Λασιθίου, εικονίζεται —όπως ακριβώς στη Σίκινο— η τυπική για την Κρήτη παράσταση της Βλαχερνήτισσας με την προσωνυμία *Η ΚΑΡΔΙΟΤΗCΣΑ* (πρώτες δεκαετίες του 14ου

αι.)⁴⁰. Αποδεικνύεται εδώ πως ήδη από τα μέσα του 14ου αι. η τοπική λατρεία της Παναγίας Καρδιώτισσας είχε φτάσει από την Κρήτη στις Κυκλάδες. Στην εποχή αυτή φαίνεται να ανήκει και μια ανέκδοτη τοιχογραφία της Παναγίας *Καρ[διώτισσας]*

Καρδιώτισσα) και βρίσκεται σήμερα στον Άγιο Αλφόνσο της Ρώμης (η «*Mater del perpetuo soccorso*»), είναι στον τύπο της Παναγίας του Πάθους (G. Gerola, *Monumenti veneti nell' isola di Creta*, II, Γ', εικ. 375, σ. 305). Βλ. σχετικά και Σπ. Λάμπρος, *Νέος Ελληνομνήμων ΣΤ'* (1909), σ. 216 κ.έ. Σε άλλες περιπτώσεις η Καρδιώτισσα εικονίζεται ένθρονη (βλ. υποσημ. 39).

39. Παρά τις διάφορες ερμηνείες (Κ. Άμαντος, *Αθηνά ΚΒ'*, σ. 188, Γ. Χατζηδάκης, *Αθηνά ΚΓ'*, σ.

496), η λέξη μάλλον προέρχεται από το τοπωνύμιο (:) Καρυδιά ή ίσως από την «Καριώτισσα» (την επωνυμία αυτή φέρει ήδη από το 13ο αι. η πανσεβάσμιμα εικόνα της Γλυκοφιλούσας στο Πρωτάτο των Καρυών του Αγίου Όρους, Σ. Κίσσας, *Οι πληροφορίες του Σέρβου συγγραφέα Δομεντιανού για την εκκλησία του Πρωτάτου, Περιλήψεις ανακοινώσεων Δ' Συμποσίου ΧΑΕ*, Αθήνα 1984, σ. 28).

40. Ε. Μπορμπουδάκης, *ΑΔ 26* (1971): *Χρονικά*, σ. 528, Πίν. 544 α.

στην κόγχη της αψίδας του Αγίου Γεωργίου Χειμάρρου Νάξου. Ας σημειωθεί, τέλος, πως μεταξύ Σικίνου και Φολεγάνδρου, σχετικά κοντά στον Άγιο Γεώργιο, βρίσκεται η νησίδα Καρδιώτισσα με τον πιθα-

νότατα βυζαντινό ναό της Παναγίας (εορτάζεται, όπως στην Κρήτη, στις 8 Σεπτεμβρίου) στον οποίο «υπήρχε εικόνα της Εγκαρδιώτισσας»⁴¹.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤ. ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ

41. Ζ. Γαβαλάς, *Περί της νήσου Σικίνου*, Αθήναι 1885, σ. 50. Πρόκειται ίσως για μια μεγάλη εικόνα της Θεοτόκου ένθρονης βρεφοκρατούσας (17ου αι.), αυστηρού τύπου, με τη μεταγενέστερη (γύρω στο 1900) επιγραφή *Καρδιοβαστάζουσα*, που καταγράψαμε το 1977 στο τέμπλο του ναού. Όμοιου τύπου είναι η εικόνα της *Εγκαρδιώτισσας* του 18ου αι. στο τέμπλο της Αγίας Θεοδοσίας Χώρας Νάξου (Γ. Κορρές, *Επωνυμίες της Παναγίας εν Νάξω*, ΕΕΚΜ 6 (1967), σ. 562) και η λαϊκότερη *η κυρία η Καρδιώτισσα* του 1729 στα Εισόδια της Θεοτόκου Τσηπίδου Πάρου (*χειρ Θ. Καλουδά και Π. Μαυρογένη*), Α. Κ. Ορλάνδος, *Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου*, ΑΒΜΕ Ι' (1964), πίν. 62, σ. 136-137). Ένθρονη εικονίζεται η Καρδιώτισσα και σε δύο εικόνες του 17ου και των αρχών του 18ου αι., που βρίσκονται στον Ταξιάρχη και στον Ευαγγελισμό - Αγία Παρασκευή Χώρας Νάξου (η δεύτερη με έντονες δυτικές επιδράσεις). Ορισμένες λεπτομέρειες

δείχνουν πως υπάρχει παρανόηση οφειλόμενη στην ομοιότητα των λέξεων καρδιά-καρδιά. Η πιο αξιόλογη — όσο τουλάχιστον γνωρίζω — κυκλαδίτικη εικόνα είναι η ανέκδοτη *Καρδιότησα* (β' μισό 15ου αι.), που βρίσκεται στο ναό Κοιμήσεως Θεοτόκου στο Κάστρο Σίφνου· επαναλαμβάνεται ο τύπος της Γλυκοφιλούσας του Αγγέλου με φορά αντίστροφη (όπως του Τζάνε). Στο τέμπλο της Αγίας Αικατερίνης στο Κάστρο Σικίνου υπάρχει η εικόνα της *Καρδιώτισσας* (Γαβαλάς, *ό.π.*, σ. 49), έργο πιθανόν του Αντωνίου Σκορδίλλη (γύρω στο 1700), στην οποία επαναλαμβάνεται ο τύπος της *Εγκαρδιότησας* της κόγχης του Αγίου Γεωργίου (η Θεοτόκος δεόμενη με το Χριστό προ του στήθους). Σημειώνω, τέλος, πως στην περιοχή των Κυκλάδων υπάρχουν και ναοί της Καρδιώτισσας (βλ. Ορλάνδος, *Ναοί της Πάρου*, *ό.π.*, σ. 138. Ν. Κεφαλληνιάδης, *Οι εκκλησίες της Νάξου και οι θρύλοι των*, εφημ. Ναξιακόν Μέλλον, Φεβρ. 1973, σ. 2).

QUELQUES INSCRIPTIONS INÉDITES (XIIIe-XIVe SIÈCLE) DES ÎLES DE NAXOS ET SIKINOS

Les peintures murales qui décorent la plupart des églises byzantines de Naxos sont datées de la seconde moitié du XIIIe et du début du XIVe siècle. Aux huit inscriptions déjà connues entre 1253 et 1315, nous en ajoutons quatre nouvelles (datées de 1286, 1287, 1306, 1314) ainsi qu'une de l'île voisine de Sikinos (datée de 1352). La deuxième

inscription (datée de 1287) nomme le donateur Nicolaos Stroviliatès qui avait probablement fuit l'Asie Mineure à la suite des invasions turques.

Ces églises (et plusieurs autres dont les inscriptions sont détruites) sont décorées en une période, où les Byzantins après avoir repris Constantinople, tâchent de chasser les Latins de la mer Égée.

Ce phénomène n'est pas, peut-être, dû au hasard. Je crois que c'était surtout une façon pour les Grecs d'exprimer leur opposition aux conquérants étrangers en se rattachant à la tradition de l'Orthodoxie byzantine. Le même phénomène apparaît aussi dans d'autres régions qui étaient sous domination

latine (Crète, Eubée, Attique etc.).

L'épiclese «Enkardiotissa» de la Vierge du type de la Vlacheritissa, sur la conque de l'abside² d'une église à Sikinos, évoque la Crète où le culte de la Vierge «Kardiotissa» était très répandu.

G. MASTOROPOULOS

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΧΑΡΙΤΕΣ ΣΕ ΨΗΦΙΔΩΤΟ ΔΑΠΕΔΟ ΤΗΣ ΥΠΑΤΗΣ*

Τον Αύγουστο του 1983, στην περιοχή Αγίου Νικολάου¹ Υπάτης και συγκεκριμένα στη βόρεια πλευρά της οικίας του Άγγελου Υφαντή, η διάνοιξη πεδίων (για την προσθήκη βεράντας) έφερε στο φως τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, η διάσωση του οποίου οφείλεται κατά κύριο λόγο στον ιδιοκτήτη, που έσπευσε να ειδοποιήσει την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λαμίας.

Η ανασκαφή για την πλήρη αποκάλυψη του ψηφιδωτού πραγματοποιήθηκε με την επίβλεψή μου, ενώ η αποκόλληση και η μεταφορά του στην αποθήκη της Εφορείας έγινε από ειδικευμένο συνεργείο συντηρητών, με επικεφαλής τον Ιωάννη Δαγκλή.

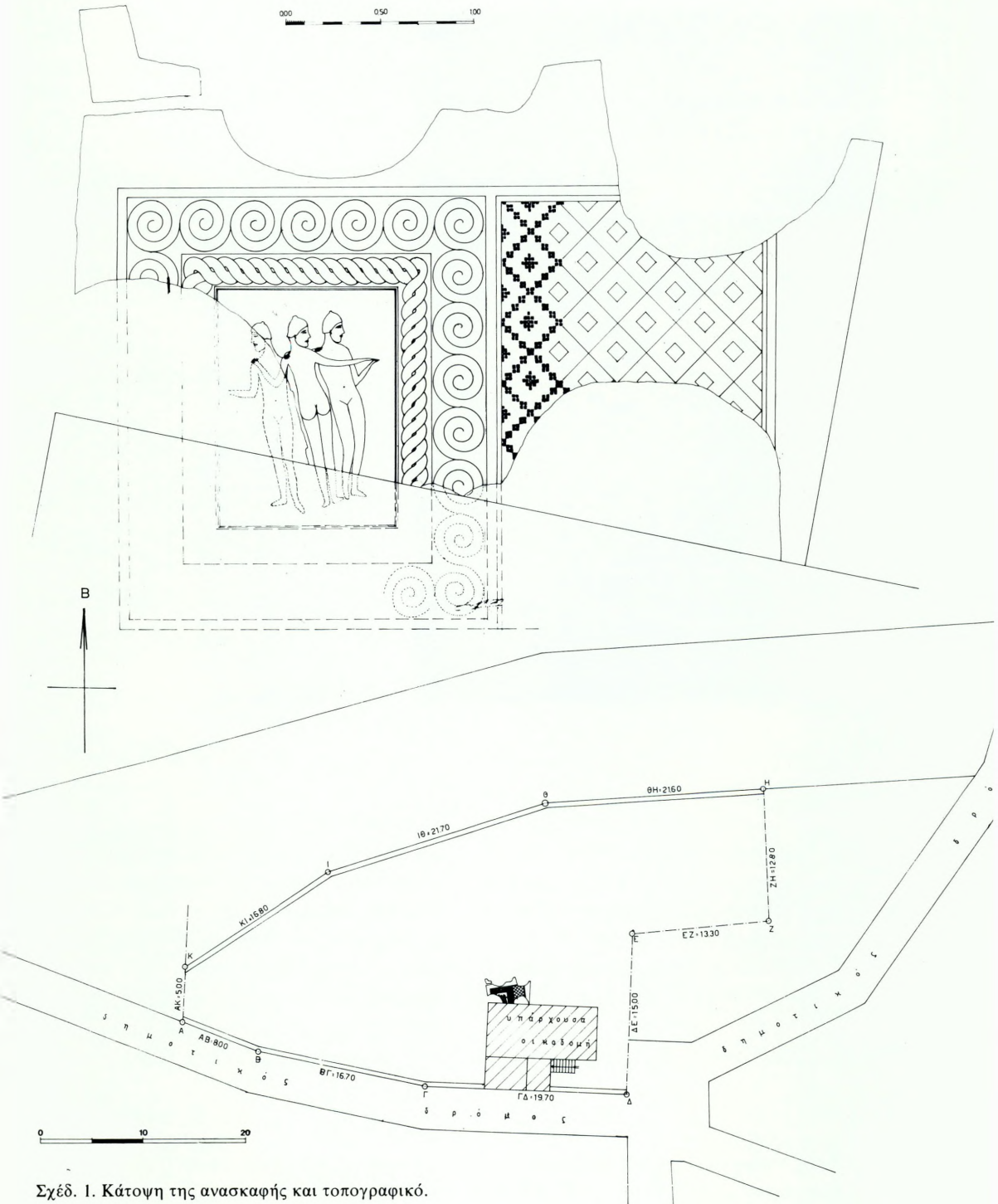
* Θερμά ευχαριστώ τον καθηγητή Π. Θέμελη, καθώς και την κ. και τον κ. Β. Σουρβίνου-Καπόγλου για την πολύτιμη βοήθειά τους στη σύνταξη του κειμένου μου.

1. Στην περιοχή αυτή, κάτω από το κάστρο της Υπάτης, εκτείνεται η ρωμαϊκή και βυζαντινή πόλη, όπου έχουν γίνει πλήθος ανασκαφές στα γύρω οικοπέδα. Λίγο πιο κάτω, στα ριζά του βουνού, βρίσκεται η κλασική πόλη, που ταυτίζεται με τη χώρα των αρχαίων Αινιάνων.

Προηγουμένως, η αποτύπωσή του έγινε με επιμέλεια και υπομονή από τη σχεδιάστρια της Εφορείας Αλέκα Τσεκούρα.

Το ψηφιδωτό αποκαλύφθηκε 4,50 μ. περίπου βαθύτερα από το επίπεδο του δρόμου στα νότια της οικίας Υφαντή (σχ έ δ. 1). Μεγάλο μέρος της νότιας κυρίως πλευράς του δαπέδου είναι καταστραμμένο, φαίνεται δε ότι συνεχιζόταν και κάτω από τα θεμέλια της σημερινής οικοδομής. Το σωζόμενο ψηφιδωτό (ε ι κ. 1), διαστ. 4.15 × 2.35 μ., είναι κατασκευασμένο με τετράγωνες ψηφίδες (opus tessellatum), διαστ. 0.02 × 0.02 μ. και 0.015 × 0.018 μ., που έχουν στερεωθεί σε υπόστρωμα από συνεκτικό κονίαμα (κουρασάνι), πάχ. 0.05 μ. Το δάπεδο εδράζεται σε κατάλληλα λαξευμένη για την υποδοχή του κιμλιά² και διαιρεί-

2. Ανάμεσα στο κουρασάνι και την κιμλιά μεσο-λαβούσε ένα τρίτο λεπτό στρώμα (nucleus), από άσπρο κονίαμα (γύψο), που χρησίμευε για την ευθυγράμμιση του εδάφους και τη μόνωση του δαπέδου από την υγρασία.

Σχέδ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής και τοπογραφικό.

Εικ. 1. Υπάτη. Το ψηφιδωτό δάπεδο.

ται σε δύο ορθογώνια διάχωρα. Το πρώτο, το ανατολικό διάχωρο, πλ. 1,43, σωζ. μήκ. 1,48 μ., πλαισιώνεται από δύο ταινίες, μια εσωτερική με δυο σειρές μαύρες ψηφίδες, διαστ. $0,015 \times 0,02$ μ., και μια εξωτερική, πλ. 0,05 μ., με τρεις σειρές υπόλευκες ψηφίδες, που περιθέει και το δεύτερο, το δυτικό διάχωρο.

Σε μορφή τάπητα³, το πρώτο διάχωρο

κοσμείται με ρόμβους (πλευράς 0,20 μ., διαγωνίου $0,27 \times 0,26$ μ.), των οποίων τα περιγράμματα είναι οδοντωτά, σχηματίζονται δηλαδή από σειρές μικρών μελανών τετραγώνων, με τέσσερις ψηφίδες το καθένα, τοποθετημένων κατά την κορυφή τους σε υπόλευκο βάθος. Κάθε ρόμβος φέρει στο μέσο από ένα μικρότερο ρομβοειδές κόσμημα με μαύρες ή ερυθρές ψηφί-

3. Επειδή θυμίζει υφαντούς τάπητες, ο διάκοσμος αυτός είναι γνωστός ως carpet-style. Πρβλ. A. Ballu,

Les ruines de Timgram, Παρίσι 1911. P. Sargent, Mosaics, σ. 52.

Εικ. 2. Υπάτη. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού των Χαρίτων.

δες εναλλάξ, και μια λευκή στο κέντρο, με αποτέλεσμα οι σειρές των μεγάλων ρόμβων, κάθετα ή οριζόντια, να περιλαμβάνουν ερυθρούς ή μαύρους ρομβίσκους.

Το δυτικό διάχωρο⁴, πλ. 1,93 και σωζ. μήκ. 1,47 μ., είναι και το σπουδαιότερο. Περικλείει το κύριο θέμα, ένα θανμάσιο σε απόδοση σύμπλεγμα των τριών Χαρίτων⁵.

Λεπτή ταινία από μια σειρά ψηφίδες, σε σκούρο καστανό χρώμα, πλαισιώνει την παράσταση, ενώ μια δεύτερη ταινία από δυο σειρές ψηφίδες, σε χρώμα ώχρας, συμπληρώνει το πρώτο αυτό πλαίσιο (πλ. 1 και σωζ. μήκ. 1,03 μ.). Ένα δεύτερο πλαί-

4. Συμπληρώνοντας ανάλογα τις σπείρες του πλαισίου του δυτικού διαχώρου, υπολογίσαμε τις διαστάσεις που θα είχαν και τα δύο διάχωρα: το πρώτο, με τους ρόμβους, 1,43 × 2,19 μ. και το δεύτερο 1,90 × 2,19 μ.

5. Για τις Χάριτες βλ. Όμ. Ε 338, Ε 382, Ξ 267· η 362 κ.ε., σ 192 κ.ε.: Ησ., Θεογ. 64, 907 κ.ε.: Πανσανίας, 9, 35, 5· Πίνδ., Ολ. XIV 13, Σαπφώfr. 65 (Bergk): Seneca,

De Beneficiis II, 3. Πρβλ. J. Krause, Die Musen, Grazien, Horen und Nymphen, Halle 1871· Th. Zielinski, Charis and Charites ClQu. 1924, σ. 158-163· A. H. Krappe, Les Charites, REG 1932, σ. 155-162· M. Nietzki, Die Chariten, Fest. K. Will. Gym. Stettin, 1930, σ. 73-85· RE, λ. Chariten, EAA II, σ. 349-352· L. Golberg, Graces, Muses and Arts, JWCI 29 (1966), σ. 206· H. Hunger, Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie, Biénnη 1959, σ. 75· E. Schwarzenberg, Die Grazien, Bόννη 1966.

σιο, πλ. 0,19 μ., με το συνηθισμένο μοτίβο του πλοχμού σε μαύρο βάθος, ακολουθεί το πρώτο. Εξαιρετική πολυχρωμία χαρακτηρίζει τις συμπλεκόμενες ταινίες του πλοχμού, που αποτελούνται από τέσσερις σειρές ψηφίδες η καθεμιά, με λευκό οφθαλμό στο κέντρο ανάμεσά τους. Οι ταινίες του πλοχμού εναλλάσσονται, ανά τρεις, με διαφορετική χρωματική κλίμακα των ψηφίδων (διαστ. 0,008×0,009 και 0,015×0,01 μ.). Η πρώτη παρουσιάζει, κατά σειρά, τα εξής χρώματα: μαύρο, δύο αποχρώσεις του φαιού και άσπρο· η δεύτερη: μαύρο, δύο σειρές ώχρας και άσπρο· η τρίτη: μαύρο, καστανό σκούρο, ερυθρωπό και άσπρο. Ένα τρίτο, τέλος, διακοσμητικό μοτίβο, σπειρομαϊάνδρος (βλαστόσπειρα), από λευκές ψηφίδες σε μαύρο φόντο (πλ. 0,29 μ.), συμπληρώνει την πλαίσίωση του κεντρικού θέματος.

Σε χαριτωμένη χορευτική στάση, οι τρεις Χάριτες, με ροδαλά εφηβικά γυμνά σώματα και σκούφο στο κεφάλι, παρουσιάζονται σ' ένα σύμπλεγμα που έγινε αγαπητό και επανέρχεται συχνά μέσα στους αιώνες στην τέχνη, ως τη σημερινή εποχή⁶. Η γυμνή σάρκα τους αποδίδεται με απαλές χρωματικές διαβαθμίσεις μέσα σε φωτεινό

υπόλευκο βάθος⁷, που αναδεικνύει ακόμη περισσότερο τη νεανική χάρη και ομορφιά τους. Η μεσαία μορφή, με τα νώτα γυρισμένα προς το θεατή, στρέφει το κεφάλι δεξιά και απλώνει το δεξί της χέρι, σε ανάλαφρη κίνηση, προς το λυγισμένο αριστερό της δεξιάς Χάριτος (χ ρ ω μ. π ί ν.). Η τελευταία, σε στάση μετωπική, γυρίζει το κεφάλι προς τα αριστερά, ενώ με το δεξί της χέρι κρατάει τη μεσαία από τον ώμο, όπως δείχνουν τα δάχτυλα πάνω του. Αυτή πάλι, με το αριστερό της χέρι θα πρέπει να αγκάλιαζε την τρίτη, που δε σώζεται. Έχει σωθεί μόνο μικρό τμήμα από τον αριστερό ώμο και την πλευρά της· διακρίνονται ακόμη τα δάχτυλα του αριστερού της χεριού στον ώμο της δεξιάς Χάριτος, καθώς και ο σκούφος στο κεφάλι, που θα πρέπει να ήταν στραμμένο αριστερά, σε μια συμμετρική διάταξη των τριών μορφών στο χώρο.

Παράσταση των τριών Χαρίτων με ένδυμα εμφανίζεται ήδη από τους αρχαίους χρόνους και υπάρχουν πολλά γλυπτά⁸ με το γνωστό αυτό σύμπλεγμα⁹. Η γυμνότητα,

6. Αναφέρουμε ζωγραφικά και γλυπτικά έργα διάσημων καλλιτεχνών της αναγέννησης και του νεοκλασικισμού με το ίδιο θέμα (H. Hunger, ό.π., σ. 75): «Η άνοιξη» του Μποτιτσέλι, 1480, Φλωρεντία· «Οι τρεις Χάριτες και ο Ερμής» του Τιντορέτο, 1578, Βενετία· «Η φύση στολίζεται από Χάριτες» του Ρούμπενς, 1613, Γλασκώβη. Τρία έργα του Ρούμπενς επίσης, με θέμα τις τρεις Χάριτες, 1620 Φλωρεντία, 1620 Βιέννη και 1638-40 Μαδρίτη, Πράδο. Γλύπτες: G. Pilon, 1560, Λούβρο· Κανόβα, 1811, Hermitage· Thorvaldsen, 1821, Κοπεγχάγη· G. Gibson, 1866, Λίβερπουλ· J. Pradier, 1831, Βερσαλιές.

7. Οι ψηφίδες του υπόλευκου βάθους είναι μικρότερες από εκείνες του πλοχμού και του σπειρομαϊάνδρου, έχουν διαστάσεις 0,008 × 0,01 και 0,005 × 0,007 μ. Ειδικότερα, τό ψηφιδωτό παρουσιάζει ψηφίδες σε τέσσερα διαφορετικά μεγέθη: το πρώτο (το μεγαλύτερο) στο διάχωρο με τους ρόμβους, το δεύτερο στον πλοχμό και στο σπειρομαϊάνδρο, το τρίτο στο λευκό κάμπο και το τέταρτο στις μορφές. Όλες οι ψηφίδες είναι από μάρμαρο, εκτός από τις μελανές, που είναι από απλή πέτρα.

8. Βλ. ΕΑΑ II, σ. 349-352, την τυπολογική τους εξέλιξη στη γλυπτική από την αρχαϊκή μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο.

9. Το θέμα επανλαμβάνεται συχνά σε νομίσματα από τον Ορχομενό, τη Χαιρώνεια κ.α., όπως και σε λυχνάρια, σαρκοφάγους και σφραγιδολίθους.

ωστόσο, είναι στοιχείο που έρχεται σε αντίθεση με τη σεμνότητα, την αγνότητα και τη θεϊκή γενικά υπόσταση των τριών παρθένων, που η παρουσία τους στην Υπάτη σχετίζεται με το γειτονικό Ορχομενό. Πράγματι, η Αγλαΐα, η Ευφροσύνη και η Θάλεια λατρεύτηκαν ως δευτερεύουσες θεότητες, αποθέωση της χαράς, της ομορφιάς και της βλάστησης, σε πολλά μέρη, με αρχικό κέντρο λατρείας το βοιωτικό Ορχομενό¹⁰, ενώ παρουσιάστηκαν κατά καιρούς δίπλα στις Νύμφες, τις Ώρες και, ακόμα, την Αφροδίτη και την Άρτεμη.

Το παλιότερο δείγμα γυμνών Χαρίτων, για το οποίο υπάρχει ρητή μαρτυρία¹¹, είναι ένα έργο του Νέαρχου, του τέλους του 4ου αι. π.Χ., όπου η Αφροδίτη περιβαλλόταν από Έρωτες και Χάριτες.

Εύκολα δέχεται κανείς την ερμηνεία¹² σχετικά με τη χορευτική κίνηση των Χαρίτων, που φαίνεται να προήλθε από πλαστική παράστασή τους σε χορό γύρω από βωμό ή κίονα. Η αφαίρεση του βωμού ή του κίονα, καθώς και των ενδυμάτων, πιθανότατα με επίδραση της ζωγραφικής¹³, μας δίνει τη χορευτική στάση των τριών Χαρίτων σε μια διάταξη τέτοια μέσα στο χώρο, που θυμίζει αυτή την αρχική κυκλική κίνηση. Νεανική χάρη, εφηβική σωματική διάπλαση, σπινθηροβόλο βλέμμα, χρώματα φωτεινά, αποδίδουν την ανθηρότητα των νεαρών Χαρίτων και προδίδουν την προέλευση της γυμνότητάς τους από τη ζωγραφική.

Ο σκούφος, τέλος, που φορούν και οι

τρεις Χάριτες και που καλύπτει εντελώς τα μαλλιά τους, απουσιάζει από παρόμοιες συνθέσεις Χαρίτων¹⁴. Η παρουσία του μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι το ψηφιδωτό μας κοσμούσε την αίθουσα λουτρού ρωμαϊκής βίλας¹⁵ και ο καλλιτέχνης παρουσίαζε τις Χάριτες με το προστατευτικό κάλυμμα της κεφαλής και γυμνές, λίγο πριν ή μετά το λουτρό τους. Ο καλλιτέχνης κατάφερε να προσδώσει στους σκούφους μια σχετική διαφάνεια, χάρη στο χρωματικό συνδυασμό των ψηφίδων (καστανό σκούρο, κεραμιδί, ερυθρωπό και μαύρο) και να δώσει την εντύπωση του πλεκτού. Αυτό επιτυγχάνεται τόσο με τη χρωματική κλίμακα, όσο και με την κομβίосχημη απόληξη στην κορυφή (κόρυβος) και, κυρίως, με την απόλυτη εφαρμογή του στο σχήμα του κεφαλιού των Χαρίτων (εικ. 2).

Απεικόνιση γυναικείων μορφών με ανάλογο κάλυμμα κεφαλής, που σχετίζονται με σκηνή λουτρού, απαντά σε παραστάσεις αγγείων¹⁶. Θα μπορούσαμε ακόμη να συγκρίνουμε τον τύπο αυτό καλύμματος του κεφαλιού με το φρυγικό πίλο¹⁷, καθώς και με εκείνο της Δακίας¹⁸, ο οποίος χαρακτή-

14. Μόνο στο ψηφιδωτό του Narli-Kuju, στα λουτρά του Ποιμενίου, οι Χάριτες φέρουν κάποιο κάλυμμα στο κεφάλι τους, που αφήνει όμως να φαίνεται τμήμα της κόμης.

15. Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε και πιο κάτω.

16. M. Bieber, *Haartracht*, σ. 51.

17. M. Chéhab, *Mosaïques du Liban*, Παρίσι 1957, εικ. VIII και XI. Στο ψηφιδωτό «Περιπέτειες του Διός» ο Γανυμήδης φοράει φρυγικό πίλο (τέλος 3ου-αρχές 4ου αι. μ.Χ.).

18. J. M. C. Toynbee, *Roman Historical Portraits*, Λονδίνο 1978, σ. 103, και 174, εικ. 348. Εδώ ο Δεκέβαλος και ο Ardashir φορούν σκούφο όμοιο με το φρυγικό (2ος αι. μ.Χ.).

10. Πανσανίας, 9. 35, 5.

11. Πρβλ. A. della Seta, *Il nudo nell'arte*, Μιλάνο-Ρώμη 1930, I, σ. 439.

12. Βλ. RE, λ. Chariten, στ. 2166.

13. Πρβλ. RE, ό.π., στ. 2167 και EAA, ό.π., σ. 351.

ριζε την ντόπια αριστοκρατία. Ανάλογο κάλυμμα κεφαλής φορούσε και η βασίλισσα των Αμαζόνων, όπως γνωρίζουμε επίσης από την αγγειογραφία¹⁹. Όλα αυτά μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο καλλιτέχνης ήθελε πιθανώς να δείξει με το είδος αυτό του καλύμματος και τη θεϊκή και ευγενή καταγωγή των τριών αυτών νεανίδων. Από καθαρά καλλιτεχνική άποψη πάντως, καταφέρνει να ελκύσει το βλέμμα του θεατή προς το κεφάλι των μορφών με το σκουρόχρωμο κάλυμμα και να δημιουργήσει αντίθεση με το γυμνό και σε απαλές αποχρώσεις εικονιζόμενο σώμα τους²⁰.

Χρονολόγηση

Η επιχώση ήταν εξαιρετικά διαταραγμένη, τα λιγοστά όστρακα που βρέθηκαν χρονολογούνται από το 2ο έως και τον 4ο αι. μ.Χ. και δε βοηθούν στην ακριβή χρονολόγηση του ψηφιδωτού. Η καταστροφή του, άλλωστε, σε τέσσερα συμμετρικά σημεία, που συνδέεται με παλιότερες οικοδομικές εργασίες στο χώρο, μαρτυρούν τη διατάραξη του εδάφους, με αποτέλεσμα η χρονολόγηση να είναι δυνατή μόνο με τεχνολογική ανάλυση.

Έχει παρατηρηθεί²¹ ότι η διακόσμηση δαπέδων με διάχωρα που φέρουν εναλλάξ γεωμετρικά μοτίβα και παραστάσεις, απαντά σε ψηφιδωτά της Ανατολής από το 2ο έως και τον 5ο αι. μ.Χ., ενώ στη δυτική ρωμαϊκή αυτοκρατορία τα ψηφιδωτά δά-

πεδα καλύπτονται από συνεχή διακοσμητικά θέματα. Το διακοσμητικό μοτίβο των ρόμβων, σε ορθογώνια διάχωρα ή σε κάλυψη μεγαλύτερων επιφανειών, χρονολογείται από τις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. έως την πλήρη επικράτηση του Χριστιανισμού²². Από την Ανατολή πάντως, και συγκεκριμένα από την Αντιόχεια²³ έχουμε τα πρώτα δείγματα ψηφιδωτών με το διακοσμητικό αυτό τρόπο σε μια σειρά οικιών που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 235 και 312 μ.Χ.²⁴, ενώ σε μια οικία της Απάμειας²⁵, στα νότια της Αντιόχειας, εμφανίζεται το ίδιο αυτό μοτίβο στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. Εξάλλου, σε ψηφιδωτό του τέλους του 2ου - αρχών του 3ου αι. μ.Χ. από την Ulpia Oescus²⁶ στη Βουλγαρία, βρίσκουμε το διακοσμητικό μοτίβο των ρόμβων, με το οδοντωτό περίγραμμα και το ρομβίσκο με την άσπρη ψηφίδα στο κέντρο, σε πανομοιότυπη δηλαδή μορφή με αυτή του ψηφιδωτού της Υπάτης. Στην ίδια αυτή οικία της Ulpia Oescus απαντούν και τα δύο άλλα διακοσμητικά μοτίβα, δηλαδή ο πλοχμός και ο σπειρομαϊάνδρος, μοτίβα αρχαιότα-

22. E. Parnice, Pavimente und figürliche Mosaiken, πίν. IV, Die hellenistische Kunst in Pompeji, Βερολίνο 1983, σ. 139: «Rautenmuster»· ο D. Levi υποθέτει ότι προέρχεται από το opus sectile, σ. 376.

23. D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, Wisconsin, ΗΠΑ: House of the Boat of Phsyche, σ. 167, εικ. 63, πίν. XXXIXa· House of the Buffet Supper, σ. 129, εικ. 53, πίν. XLVIII και CVIIa, εικ. 5· House of the Peddler of Erotas, εικ. 71· House of Menander, πίν. XLVIIa· House of Porticos, πίν. C.

24. Levi, ό.π., στον πίνακα χρονολόγησης, σ. 625.

25. J. Ch. Balty, Colloque Apamée de Syrie, Nouvelles mosaïques du IVe siècle, σ. 163, πίν. L, LII 1, LIII 2.

26. Th. Ivanov, Une mosaïque romaine de Ulpia Oescus, Σόφια 1954 (σ. 34), πίν. VII και XXII.

19. Arias-Hirmer, «Sicil-Gela», Decoration on the Trousers of the Queen of the Amazons and her Hat in a Painting on Pottery, πίν. 179 (460 π.Χ.).

20. Το σχήμα του σκούφου θυμίζει επίσης κράνος των πρώτων ρωμαϊκών χρόνων, που βρέθηκε στη Θεσπρωτία, AAA XV (1982), σ. 64.

21. H. Stern, Les mosaïques des maisons d'Achille et de Cassiopée à Palmyre, Παρίσι 1977, σ. 8.

τα²⁷ και πολύ διαδεδομένα, που διακοσμούν τα ψηφιδωτά δάπεδα από την πρώιμη αρχαιότητα έως και την παλαιοχριστιανική περίοδο²⁸. Τα δύο αυτά διακοσμητικά μοτίβα άλλοτε απαντούν μεμονωμένα και άλλοτε συνυπάρχουν, όπως στην περίπτωση του ψηφιδωτού μας, όπου πλαισιώνουν το δεύτερο διάχωρο με το κεντρικό θέμα των Χαρίτων.

Οι ανθρώπινες μορφές, οι μυθολογικές σκηνές, θέματα παρμένα από την Ιλιάδα και την Οδύσσεια, οι μάχες, οι σκηνές κυνηγίου, οι προσωποποιήσεις αφηρημένων εννοιών, καθώς επίσης η πολυχρωμία και ο λευκός κάμπος, είναι στοιχειά που χαρακτηρίζουν τον 3ο κυρίως και τον 4ο αι. μ.Χ.²⁹. Το τοπίο, τόσο χαρακτηριστικό στην ελληνιστική εποχή και την εποχή του Αυγούστου³⁰, εδώ λείπει.

Μέσα στο ουδέτερο και ψυχρό φόντο, οι Χάριτες, με τα εφηβικά σώματα και το σκούφο να καλύπτει τα μαλλιά τους, όμοιες με άνθος που είναι έτοιμο να ανοίξει τα πέταλά του, εκφράζουν έμμεσα το τοπίο. Η παρουσία τους αυτή, με τη νεανική σωματική ομορφιά και την απαλή κυκλική κί-

νηση, ανταποκρίνεται στην πρωταρχική τους λατρευτική υπόσταση ως θεαινών της σφύζουσας και ανθηρής φύσης και καθιστά έτσι τον εξωτερικό φυσικό διάκοσμο εντελώς περιττό.

Είναι χαρακτηριστική η πλούσια χρωματική κλίμακα των ψηφιδών, που συντελεί στη δημιουργία εξαιρετικά απαλών μεταβάσεων από επίπεδο σε επίπεδο, ενώ ο εξίσου χαρακτηριστικός πλούτος σε μικροσκοπικές ψηφίδες (0.002-0.005 μ.) επιτρέπει τη σχεδόν ζωγραφική απόδοση των λεπτομερειών. Κι εδώ «το ζωγραφικό στοιχείο» διατηρεί όλη του την κυριαρχία «σε μια συμβολική ιλλουζιονιστική τέχνη»³¹. Κλείνουμε προς αυτή ακριβώς την άποψη, ότι οι διάφορες πινελιές ερυθρού, φαιού, γκρίζου, λευκού, για να αναφέρουμε τα κυριότερα χρώματα που υποδηλώνουν τις απαλές καμπυλότητες του σώματος με τη χαρακτηριστική επιμήκυνση, αντικαθιστούν το συγκεκριμένο περίγραμμα, με αποτέλεσμα ο σκελετός να εμφανίζεται ανάλαφρος και παράλληλα να επιτυγχάνεται η απόδοση της τρίτης διάστασης κατά τρόπο που θυμίζει και γλυπτικά πρότυπα.

Εννέα χρώματα χρειάστηκαν για να αποδώσει ο καλλιτέχνης τα ανθηρά πρόσωπα των νεαρών Χαρίτων. Και είναι τέτοια η εντύπωση, που μοιάζουν πράγματι κλειστά άνθη τα πρόσωπά τους. Πάντως, το ότι «η τάσις της εποχής είναι η δημιουργία εντυπώσεως υπό της μορφής είναι απαραγνώριστον». Με αυτή τη συμπερασματική φράση του Ν. Κοντολέοντος, που έρχεται ως συμπέρασμα και στις δικές μας παρατηρήσεις, κλίνουμε στην άποψη να χρονολογήσουμε το ψηφιδωτό στα μέσα του 3ου αι.

27. A. Ovadiah, *Geometric and Floral Patterns in Ancient Mosaics*, Ρώμη 1980, σ. 114 (σπείρες) και σ. 133 (ρόμβοι από το 1050-460 π.Χ.) (παραθέτει βιβλιογραφία).

28. Σ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινά μνημεία. Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, σ. 28-29. Πρβλ. R. Brilliant, *Roman Art*, σ. 136.

29. M. E. Blake, *Mosaics of the Late Empire in Rome and Vicinity. MemAmAc 1940 (XVII)*, σ. 106. *Mosaik, RE XVI*, στ. 339, 10 και 11 (F. Lorenz).

30. Την περίοδο του Αυγούστου και του Αντωνίνου τα ψηφιδωτά ήταν δίχρωμα. Βλ. Blake, *ό.π.*, σ. 93 και *RE ό.π.*, στ. 339.

31. Ν. Κοντολέον, *Πανεπ. Παραδόσεις*, 1968-69, σ. 26.

μ.Χ., και πιο συγκεκριμένα στις δεκαετίες 240-260 μ.Χ., εποχή όπου παρατηρείται μια κλασικίζουσα τάση και προσπάθεια να συνεχιστεί η παλιά παράδοση³².

Με το ίδιο θέμα ψηφιδωτά έχουν βρεθεί κατά καιρούς σε διάφορες περιοχές, κυρίως όμως στην Ανατολή. Η γνωστή πομπηιανή τοιχογραφία³³ που εικονίζει τις τρεις Χάριτες, βρίσκεται πολύ κοντά στο ψηφιδωτό της Υπάτης. Στάση, σωματική διάπλαση, χορευτική κίνηση, φέρνουν τις δύο παραστάσεις πολύ κοντά τη μια στην άλλη. Θα παρατηρήσουμε ότι η οριζόντια λεπτή σκοτεινή γραμμή, που υποδηλώνει εκεί το έδαφος και το ξεχωρίζει από το σχεδόν ουδέτερο βάθος, δεν ξέρουμε αν υπήρχε και στο ψηφιδωτό μας, αφού το κάτω μέρος δεν έχει διασωθεί. Η μόνη αισθητή διαφορά βρίσκεται στο ότι τα νεανικά κεφάλια στολίζονται με στεφάνια και είναι ακάλυπτα, αν και η κόμμωσή τους είναι τέτοια που η τελική εντύπωση λίγο διαφέρει από του δικού μας ψηφιδωτού. Η στενή αυτή ομοιότητα δείχνει, πάντως, ότι ο τύπος αυτός παράστασης των τριών Χαρίτων διαμορφώθηκε στα ελληνιστικά χρόνια³⁴.

32. Κοντολέων, ό.π.

33. M. Borda, *La pittura romana*, Μιλάνο 1958, σ. 228-229. G. E. Rizzo, *La pittura ellenistico-romana*, πίν. CXXXVII.

34. Είναι γνωστό ότι από την αρχαιότητα κυκλοφορούσαν ήδη βιβλία αντιγραφής θεμάτων, τα λεγόμενα σήμερα copy-books ή pattern books, όχι μόνο με απλά γεωμετρικά μοτίβα, αλλά και με ολόκληρες συνθέσεις, ως την ύστερη αρχαιότητα, ιδιαίτερα οι πιο δημοφιλείς, από όπου αντλούσαν τα θέματά τους οι λαϊκοί καλλιτέχνες και οι ψηφοθέτες. Πρβλ. J. M. Toynbee, *The Art of the Romans*, κεφ. 7, σ. 111, Gabriel, *Masters of Campanian Painting*, 1952, G. M.

Θέμα πολύ συχνό στην Ανατολή, αλλά πολύ σπάνιο στη Δύση, το σύμπλεγμα των τριών Χαρίτων το έχουμε σε μια ψηφιδωτή παράσταση από το Bargino³⁵ της Βαρκελώνης, χρονολογημένη στα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. Οι Χάριτες εικονίζονται με σώματα κοντά, και σχεδόν άκαμπτα· η μεσαία αγκαλιάζει από τους ώμους τις δυο άλλες, που έχουν το κεφάλι τους ελαφρά στραμμένο στο πλάι, στολισμένο με μια ανοιχτόχρωμη ταινία. Μια πλατιά φωτεινή λουρίδα υποδηλώνει το έδαφος, ενώ μια ελαφριά υποτυπώδης σκιά γύρω από τα πόδια θέλει ακριβώς να τονίσει τη χορευτική κίνηση.

Σε ανάλογη στάση με το προηγούμενο εμφανίζονται και οι Χάριτες του Narli-Kuju από τα λουτρά του Ποιμενίου, στην Κώρυκο της Κιλικίας³⁶. Η αναλογία βρίσκεται ουσιαστικά στον τρόπο με τον οποίο γίνεται η διάταξη των μορφών στο χώρο, κυρίως στην πανομοιότυπη θα λέγαμε περίπτωση και αναπαράσταση της χορευτικής σκηνής. Παρ' όλα αυτά το δεύτερο αυτό ψηφιδωτό, που χρονολογείται από την επιγραφή που φέρει στα τέλη του 4ου αι., έχει πολλές διαφορές από το πρώτο. Ο διακοσμητικός πλούτος του τοπίου, οι έντονες καμπύλες στα σώματα και η ζωηρή κίνηση το κάνουν να διαφέρει από όλα τα σύγχρονα ή προηγούμενα ψηφιδωτά των Χαρίτων.

Το ύφος του ψηφιδωτού του Narli-Kuju

Dawson, *Romano - Campanian Mythological Landscape Painting*, 1944.

35. A. Balil, *La mosaïque greco-romaine*, *Colloques internationaux du Centre Nat. de la recherche scientifique*, Παρίσι, 23 Αυγ. - 3 Σεπτ. 1963, σ. 29, εικ. 6.

36. V. Langlois, *Voyage dans la Cilicie*, Παρίσι 1891, εικ. 186. J. Budde, *Antike Mosaiken in Kilikien*, Recklinghausen 1972, II, σ. 101-106, εικ. 91-93.

συμπίπτει με το ύφος του ψηφιδωτού που κοσμούσε το λουτρό ρωμαϊκής βίλας στο Cherchel της Καισάρειας³⁷, έργου του 4ου αι. μ.Χ. Και τα δύο ψηφιδωτά προέρχονται από χώρους λουτρών, γεγονός που ενισχύει και τη δική μας άποψη, ότι το ψηφιδωτό της Υπάτης κοσμούσε το δάπεδο λουτρού ρωμαϊκής βίλας. Η στάση των Χαρίτων στο ψηφιδωτό της Καισάρειας είναι επίσης χορευτική, με τη διαφορά ότι εδώ η διάταξη των μορφών είναι πιο ανοιχτή πάνω στο λευκό κάμπο και το έδαφος σκοτεινό, με ελαφριά κλίση προς τα δεξιά για να δηλωθεί το βάθος.

Με την ανοιχτή αυτή διάταξη των τριών Χαρίτων σε ένα εξίσου φωτεινό φόντο, που το περιορίζει ένα περίεργο σπήλαιο και το περιβάλλει σαν σκοτεινό πλαίσιο, επαναλαμβάνεται το ίδιο θέμα στη Sabratha της Τριπολιτανίας³⁸. Η πλαστικότητα των σωμάτων προβάλλει τονισμένη στη φωτεινή κοιλότητα του σπηλαίου. Με την ανθηρότητά τους οι τρεις νέες φωτίζουν ακόμα και ένα γυμνό και σκοτεινό σπήλαιο. Η παλιά

αρχική ταύτιση των νεανίδων με τη θάλασσα φύση βρίσκει και εδώ την επιβεβαίωσή της.

Στην Ελλάδα δυο ψηφιδωτά αδημοσίευτα παρουσιάζουν τις τρεις Χάριτες, το ένα στη Σπάρτη και το άλλο στο Καστέλλι της Κρήτης³⁹. Στο δεύτερο αυτό οι Χάριτες εμφανίζονται ντυμένες γύρω από βωμό και χρονολογούνται στα τέλη του 3ου - αρχές του 4ου αι. μ.Χ.

Συνοψίζοντας τα στοιχεία της χρονολόγησης, επισημαίνουμε ότι ο ουδέτερος κάμπος, η πολυχρωμία και οι μυθολογικές σκηνές, σε συνδυασμό με τα ορθογώνια διάχωρα που εναλλάσσονται με τα γεωμετρικά μοτίβα, αποτελούν χαρακτηριστικά στοιχεία κυρίως του 3ου και του 4ου αι. μ.Χ. Αυτό όμως που εντάσσει το ψηφιδωτό της Υπάτης στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., είναι ιδιαίτερα η κλασικίζουσα τάση και τα ζωγραφικά στοιχεία: η επιμήκυνση και η ραδινότητα, τα «εκφραστικά προσώπια» και η ιμπρεσιονιστική απόδοση του σώματος.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΡΟΖΑΚΗ

37. *Mosaïques de l'Afrique (Algérie)*, ap. 420. *Inventaire des mosaïques de la Gaule et de l'Afrique*, III, Παρίσι 1909-1915, σ. 101. *Rev. Afric.* XLVIII (1904), εικ. 8 (ανασκαφή του Waille, 1882 και 1886).

38. L. Budde, ό.π., σ. 227.

39. Έγινε λόγος στο Γ' Συνέδριο «Αρχαιολογία

και Παιδεία», Δελφοί, 30 Μαρτίου-1 Απριλίου 1984. Τέλος, στο βιβλίο του P. Devambez, *Greek Painting*, εικ. 175, εικονίζεται ψηφιδωτό με τις τρεις Χάριτες, που παρουσιάζει καταπληκτική ομοιότητα με το ψηφιδωτό της Υπάτης, χωρίς όμως να δίνονται πληροφορίες γι' αυτό.

LES TROIS GRACES SUR UNE MOSAÏQUE A HYPATI

Dans la région de Saint-Nicolas à Hypati, en août 1983, dans la propriété de Monsieur Angellos Hyphandis, a été découvert un pavement en mosaïque dont les dimensions sont de 4,15 × 2,35 m. Aucun vestige n'a été

retrouvé pour indiquer le genre de bâtiment auquel appartenait la mosaïque.

Le pavement était décoré par deux panneaux rectangulaires. Le premier, à l'est, de 1,43 × 1,48 m., en forme de tapis, a une

décoration géométrique; il comprend des losanges aux côtes dentelées à l'intérieur desquels est représenté un treillis, rouge ou noir, avec une petite pierre blanche dans le milieu. Ce panneau est encadré par deux filets, l'un, à l'intérieur, de couleur noire; l'autre, blanc, de 5 cm. de largeur, entoure aussi le deuxième panneau. Le deuxième panneau de 1,93 × 2,19 m., qui contient le sujet principal, le fameux groupe des trois Grâces, est encadré par deux filets, l'un de couleur marron, l'autre ocre; ensuite une torsade (plochos) et des postes blanches sur fond noir achèvent la bordure du panneau. Les trois Grâces sont représentées

dénudées et embrassées, la tête coiffée d'une sorte de capuche qui recouvre complètement leurs cheveux.

L'alternance des panneaux au décor géométrique et avec des figures (des personnages), la polychromie, les scènes mythologiques, le fond blanc mais surtout le caractère classique, les éléments picturaux, la forme allongée des corps humains, leur mollesse, les «masques expressifs» des visages, la forme impressionniste de l'œuvre, nous conduisent à dater le pavement aux environs des années 240 à 260 apr. J.-C.

La mosaïque a été décollée et emportée au dépôt archéologique de Lamia.

STAVROULA ROZAKI

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΔΙΓΕΝΗ ΣΤΑ ΑΠΑΝΩ ΦΛΩΡΙΑ ΣΕΛΙΝΟΥ

Ένας από τους σημαντικούς επώνυμους τοιχογράφους της δεύτερης πενηνταετίας του 15ου αι. είναι ο Ξένος Διγενής από το Μουχλί της Αρκαδίας, έργα του οποίου σώζονται στην Κρήτη, την Αιτωλία και την Ήπειρο¹. Καλύτερα διατηρούνται οι τοιχογραφίες του παλιού καθολικού της αιτωλικής μονής Μυρτιάς, που χρονολο-

γούνται, από επιγραφή, στο 1491². Ο γραπτός διάκοσμος της Παναγίας στην Κάτω Μερόπη του Πωγωνίου έπαθε γύρω στο 1920 ζημιές από πυρκαγιά, κατά την οποία καταστράφηκε η κτιτορική επιγραφή, που δεν είχε δυστυχώς μεταγραφεί³. Οι τοιχογραφίες του ναΐσκου των Αγίων Πατέρων,

1. Για τον ζωγράφο αυτό βλ. π.χ. Μ. Χατζηδάκη, Η χρονολόγηση μιας εικόνας της Καστοριάς, ΔΧΑΕ περ. Δ' - τ. Ε' (1966-69), σ. 303-307. Μ. Chadzidakis, Considérations sur la peinture postbyzantine en Grèce, Actes du 1er Congrès Intern. des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes, Sofia 1970, II, s. 707, 712.

2. Α. Κ. Ορλάνδος, 'Η ἐν Αἰτωλίᾳ Μονὴ τῆς Μυρτιάς, ΛΒΜΕ Θ' (1961), σ. 87-103. Η επιγραφή δημοσιεύεται στις σ. 97-99, εικ. 11.

3. Θα δημοσιεύσω προσεχώς τις τοιχογραφίες αυτές. Για την επιγραφή βλ. Ι. Λαμπρίδου, Ηπειρωτικά Μελετήματα Ζ', εν Αθήναις 1889, σ. 36, και τις παρατηρήσεις του Ορλάνδου, ό.π., σ. 99.

στα Απάνω Φλώρια της κρητικής επαρχίας Σελίνου, μας είναι σήμερα γνωστές χάρη σε ανακοίνωση της κ. Μ. Βασιλάκη-Μαυρακάκη στο Δ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο⁴. Ο διάκοσμος αυτός, που σώζεται σε κακή κατάσταση, περιλαμβάνει κτιτο-

ρική επιγραφή που έχει σημαντικές φθορές (εικ. 1), αλλά σωζόταν καλύτερα στις αρχές του αιώνα, όταν την σχεδίασε και την μετέγραψε ο ακάματος Giuseppe Gerola⁵.

Ο Gerola σχεδίασε τη χρονολογία *ΕΤΘC ΓΞΘΟΨ* και τη μετέγραψε Έτους

Εικ. 1. Απάνω Φλώρια Σελίνου. Άγιοι Πατέρες. Κτιτορική επιγραφή.

4. Μ. Βασιλάκη-Μαυρακάκη, Ο ζωγράφος Ξένος Διγενής και η εκκλησία των Αγίων Πατέρων στα Απάνω Φλώρια Σελίνου της Κρήτης, Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Β', Αθήνα 1981, σ. 550-570. Βλ. και Στ. Μαδεράκη, Η κόλαση και

οι ποινές των κολασμένων σαν θέματα της Δευτέρας Παρουσίας στις εκκλησίες της Κρήτης, Ύδωρ εκ Πέτρας, III-IV, 1979, σ. 65-68, σημ. 124.

5. G. Gerola, Monumenti veneti dell'isola di Creta, IV, Venezia 1932-X, σ. 449-451.

ζΞΟΝ⁶. Το μῆ Ν (= 50) δεν έχει βέβαια θέση στις μονάδες της χρονολογίας. Στο κείμενό του ο Gerola παρέλειψε το τελευταίο αυτό στοιχείο και θεώρησε ότι οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στον Ιούλιο του 6970 από κτίσεως κόσμου, δηλ. του 1462⁶. Η χρονολογία αυτή, που είχε ήδη δημοσιευθεί, κατά ανακοίνωση του Gerola, από τον Λάμπρο⁷, επαναλαμβάνεται σε όλα τα κατοπινά δημοσιεύματα. Στην τελευταία μεταγραφή της επιγραφής το προβληματικό τελευταίο ψηφίο της χρονολογίας παραλείπεται τελείως⁸. Όπως είχα, ωστόσο, την ευκαιρία να διαπιστώσω επί τόπου, το

αριστερό τμήμα του γράμματος αυτού σώζεται, ανήκει σίγουρα στο έτος, μια και από πάνω του υπάρχει παύλα —όπως και στα τρία πρώτα ψηφία της χρονολογίας—, και δεν μπορεί παρά να ανήκει σε Η, του οποίου η δεξιά κάθετη κεραία καταστράφηκε (ει κ. 2). Συνεπώς, το έτος ανιστορήσεως του ναού των Αγίων Πατέρων από τον Ξένο Διγενή διαβάζεται ζΞΟΗ (= 6978) και αντιστοιχεί στο 1470.

Με την ευκαιρία αυτή δημοσιεύω την δική μου μεταγραφή της επιγραφής, που διαφέρει ελαφρά από αυτές του Gerola και της κ. Βασιλάκη-Μαυρακάκη:

Εικ. 2. Απάνω Φλώρια Σελίνου. Άγιοι Πατέρες. Κτιτορική επιγραφή (λεπτομέρεια).

6. Ό.π., σ. 451.

7. Νέος Έλληνομνήμων Γ' (1906), σ. 42-43.

8. Μ. Βασιλάκη-Μαυρακάκη, ό.π., σ. 556.

[ΑΝΗ]ΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΓΗΣ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ
 [ΚΑΙ ΠΑΝ]ΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ Π(ΑΤ)Ρ(Ο)Σ ΗΜΩΝ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΤΟΥ ΕΡΗΜΗ
 ΤΟΥ ΔΙΑ ΣΥΝΕΡΓΕΙΑΣ ΚΟΠΟΥ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΚΥΡΟΥ [Μ]ΑΝΟΥΗ[Α Τ]ΟΥ ΕΡΗ
 ΜΟΥ[ΙΩ](ΑΝΝΟΥ) Κ[ΑΙ] ΤΗΣ ΣΥΜΒΗΘΟΥ ΑΥΤΟΥ ΚΑΛΗΣ Κ[ΑΙ] ΤΩΝ ΤΕ[ΚΝΩ]Ν ΑΥΤΩΝ
 5 ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΙ [Ι]Ω(ΑΝΝΟΥ) ΚΑΙ ΤΩΝ ΘΥΓΑΤΕΡΩΝ ΑΥ[Υ]ΤΩ[Ν] ΘΕΟΤΟΚΟΥΣ ΚΑΙ ΣΤ[Α]ΜΑΤΑ[Ι]Σ
 Α[Φ]ΗΝΩ [Α]Ε ΕΤΩ ΜΑΝΟΥΗΛ Ο ΕΡΗΜΟΙΩ(ΑΝΝΗΣ) ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ ΙΩ(ΑΝΝΗΝ) ΕΓΕΣ Κ' ΚΑΙ ΜΕ[ΛΙ]ΣΙ[Α] Ι'
 [ΑΦΗΝΩ] Κ[ΑΙ] ΤΟ ΠΕΡΥΚΥΚΛΩΝ ΟΛΩΝ ΟΣΑΝ ΕΥΡΙΣΚΕΤΕ ΜΕ ΣΠΗΤΙΑ ΜΕ ΔΕΝ
 Α[Ρ]Α ΜΕ ΤΟ ΑΜΠΕΛΗ ΑΠΟ ΤΡΑΦΩΝ ΕΙΣ ΤΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ [Μ]ΟΥΡΝΕΑΣ ΤΟ ΑΜ[Π]ΙΕ[Λ]Η
 ΜΕ ΤΟ ΧΩΡΑΦΗΝ ΟΣΑΝ ΕΥΡΙΣΚΕΤΕ. ΚΑΙ ΕΤΟΥΤΑ ΟΔΑ ΑΦΙΚΕΝ Ο ΑΡΧΩΝ ΚΥΡ
 10 ΑΛΙΓΕΙΩ ΚΟΚΩΣ ΔΙΑ ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ ΙΩ(ΑΝΝΗΝ) ΑΜΗΝ· ΕΤΟΥΣ ̅Ϟ̅Ϟ̅
 ΜΗΝΗ ΙΟΥΛΙΩ ΕΙΣ ΤΑΣ Κ. + 'Εγένετο δὲ διὰ χειρὸς καμοῦ Ξέ[ν]ου
 τοῦ δῆνει ἀπὸ τὸν μορέαν ἐκ χώρας μοχλίου κ(αι) οἱ δέρκοντες [εὐ]χ[ε]σθε[ι].

Βασιλάκη-Μαυρακάκη: 11: Παραλείπονται οι λέξεις *κάμοῦ Ξένου*. 12: Το τέλος της επιγραφής συμπληρώνεται *εὐχέσθῃ μοι διὰ*

τὸν Κύριον, με βάση την επιγραφή της μονῆς Μυρτιάς, δεν υπάρχει όμως χώρος για τόσες λέξεις.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

LA DATE DES FRESQUES DE XÉNOS DIGHÉNIS A APANO FLORIA (CRÈTE)

Xénos Dighénis, originaire de Moukhli, dans le Péloponnèse, fut un des peintres grecs les plus importants de la deuxième moitié du XVe siècle. Les fresques dont il décora la chapelle des Saints-Pères, au hameau d'Apano Floria, dans le district de Sélino, en Crète occidentale, étaient jusqu'à

présent considérées comme datant de l'année 6570 de l'ère mondiale byzantine, qui correspond à l'année 1462 de notre ère. L'auteur démontre que la date de l'inscription dédicatoire est 6578, et non pas 6570; par conséquent les fresques datent de l'an 1470.

P. L. VOCOTOPOULOS

